

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BERTÓK LÁSZLÓ versei 881

TÉREY JÁNOS: Café Autodafé: Termann merül 884

KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 890

SZIGETI CSABA: Lábjegyzetek egy lábjegyzetelt
palimpszesztushoz (*Kovács András Ferenc: Novocento,*
fecsegés) 893

DÉRCZY PÉTER: Hazai levelek 902

SIMON BALÁZS verse 910

TANDORI DEZSŐ: Budán innen, Budán túl (II.) 919

MARNO JÁNOS-KUKORELLY ENDRE: Nyílt megoldások
(*levélváltás*) 932

SÁNDOR IVÁN: Hamlet, az Idegen 936

*

JACQUES DERRIDA: A másik egynyelvűsége 949

RICHARD RORTY: Az ironikus elmélettől a magánjellegű
allúzióig: Derrida 966

ORBÁN JOLÁN: A Derrida-értelmezés útvesztői (*tanulmány*) 979

*

NAGY BOGLÁRKA: Olvasásközök (*Podmaniczky Szilárd:*
Haggyatok lótuszülésben) 998

SZÉCSÉNYI ENDRE: Emlékezés és hely (*Kontra Ferenc: Holtak*
országai) 1002

FÁY MIKLÓS: Az élet Agrippina nélkül 1004

1993

NOVEMBER

*Folyóiratunk 1993-ban a József Attila Alapítvány,
a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, valamint a
Central & East European Publishing Project
támogatásával jelenik meg.*

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható*

Pécssett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Móra Ferenc Könyvesbolt, Szeged, Kárász u. 5.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.
Wirth és Tsa, IX., Ráday u. 33/b.
Katalizátor Iroda: VIII., Mikszáth Kálmán tér 2.,
VIII., Krúdy Gy. u. 4.; V., Szerb u. 21-23.;
VI., Teréz krt. 30.; VII., Erzsébet krt. 39.

60,- Ft (10 %-os ÁFÁ-val)

JELENKOR

JELENKOR

XXXVI. ÉVFOLYAM

11. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, TOLNAI OTTÓ

JK

*

Baranya Megye Önkormányzatának lapja.
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.
Kiadja a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/336-803),
a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, a József Attila Alapítvány, valamint a
Central & East European Publishing Project támogatásával.
Felelős kiadó: Csuhai István.
Terjeszti a Magyar Posta és a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadónál.
Előfizetési díj egy évre belföldre: 660,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadóban készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

VÁRKONYI NÁNDOR EMLÉKKÖNYVET adott ki a Széphalom Könyvműhely Tüskés Tibor válogatásában és szerkesztésében. A kötet pécsi bemutatóján a szerkesztő mellett Bertók László, Csorba Győző, Galambosi László és Pákolitz István, valamint a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola hallgatói működtek közre szeptember 30-án a Várkonyi Nándor Könyvtárban.

*

AZ ÉLETÜNK című szombathelyi folyóirat alapításának 30. évfordulóját ünnepelte szeptember 28-29-én. A születésnap alkalmából gratulálunk lapársunknak.

*

A PÉCSI KISSZÍNHÁZ *Törzsasztal* című sorozatának vendégei október 4-én Tolnai Ottó, október 14-én Monory M. András voltak. Az előbbivel Thomka Beáta, utóbbival Tillmann J. A. beszélgetett.

*

ÚJ, KORTÁRS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT jelenik meg novemberben, a Balkon. A lapot az Enciklopédia Könyvkiadó adja ki. A hazai és külföldi műkritikák mellett a társművészetekkel (építészet, design, film, fotó, színház) foglalkozó írások is helyet kapnak a folyóiratban. A lapot neves műkritikusok, művészettörténészek jegyzik: főszerkesztő Hajdu István műkritikus, szerkesztők Fitz Péter művészettörténész, Sebők Zoltán, Zwickl András művészettörténész, állandó munkatársak Bak Imre, Forgács Éva, Forgách András, Perneczky Géza és Körner Éva, laptervező Eln Ferenc. A folyóiratot bemutató sajtótájékoztatót november 3-án, a Kossuth Klubban tartották.

*

VILENICA 93. Nyolcadik alkalommal rendezte meg a Szlovén Íróegyesület Lipicán és a Karszt különböző városkaiban a Vilenica közép-európai írótalálkozót. Az idei nagydíjat a Berlinben élő és német nyelven publikáló cseh írónak, *Libuse Moniková*nak ítélte a zsűri, regényei, esszéi, s elsősorban *Die Fassade* (A homlokzat) című, világsíkjára emelkedő műve elismeréséül.

Vilenica kristályát, a találkozó alkalmával megjelenő antológia legsikeresebb szerzőjeként, *Francesco Micieli* itáliai albán író kapta, aki Svájcban él és német nyelven publikál. A magyar írók közül az antológiában és a felolvasóesten Balla Zsófia és Márton László szerepelt, a rendezvényeken részt vett továbbá Gállos Orsolya, Mladen Pavicic és Reiman Judit.

*

KIÁLLÍTÁSOK. A Népmezsi Múzeumban rendezték meg Bárdos Deák Péter Szigetköz című fotókiállítását, mely szeptember 18-tól október 31-ig volt látható. – A kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeumban mutatták be a nemzetközi CAMERA OBSCURA pályázat képeit augusztus 13-tól október 20-ig. – A Budapest Galéria Józsefvárosi Kiállítóterme adott otthont Christoph Rauch és Menesi Attila közös kiállításának október 14-től november 2-ig. – A Pécsi Kiszalékiában római reklámgrafikusok munkáit láthatta a közönség szeptember 24-től október 17-ig.

*

A LIGET TÁJ-ÁZATA. A januártól havonta megjelenő „Táj-ázatára” a szerkesztőség 100-200 soros, ökológikus szemléletű tájleírásokat vár, melyek az ember és a természet együttélésének, barátságának vagy konfliktusának élményét fogalmazzák meg. Beküldési határidő nincs; a közlésre elfogadott műveket a *Liget* folyamatosan közli, s a legjobbakat azonnal 10.000 forintos különdíjjal jutalmazza. Cím: *Liget Táj-ázat*, 1122 Budapest, Gaál J. u. 70.

*

A SZÉP ERNŐ-JUTALOM idei nyertesei Márton László, Parti Nagy Lajos és (posztumusz) Kapás Dezső. A díjazottak szeptember 21-én a Művelődési és Köznevelési Minisztériumban vehették át a jutalmat. – Parti Nagy Lajos *Ibusár* című darabjáért – melynek első változata a *Jelenkor* hasábjain jelent meg, s az előző évadban két társulat is bemutatta – a Színkritikusok Díját kapta a legjobb új magyar dráma kategóriájában. A díjakhoz-jutalmakhoz szeretettel gratulálunk munkatársainknak.

BERTÓK LÁSZLÓ

Ahogy a legszebb álmokat

*Ahogy nekifeszül a mély,
és telnek benne a lyukak,
s még el sem múlik a veszély,
itt-ott máris kisiüt a nap.*

*Ahogy örökre nyitva hagy,
s az ajtót is viszi a szél,
nem kell dönten, de szabad,
mert a vesztes is belefér.*

*Ahogy a csúcsáig fölér,
és az alja is ott marad,
és szétveti a szenvedély,
de működik rajta a csap.*

*Ahogy a legszebb álmokat,
s nem emlékszik és nem remél.*

Mekkora UFO ez a hely?

*Mindig akkor veszteni el,
ha az egészet fogja már.
Mekkora UFO ez a hely,
hogyan önmagától föl-le száll?*

*Hol az ég, hogy fantáziál?
A levegő, hogy venni kell?
Ki muzsikál a vályunál?
Van-e, aki ítélni mer?*

*Hova lesz a sok kis siker?
Miért, hogy akkor is zabál?
Miért szalad a többivel,
ha nincsen, csak saját halál?*

*Mért tágul a világ, ha fáj?
A történet kit érdekel?*

Ha összekötök annyi fényt

*Ha összekötök annyi fényt,
mondjuk, egy ablakkal, ahogy
kötéllel egy kéve zabot,
a formával a költeményt.*

*Ha nem érdekel, hogy miért,
csak megszorítom, mint a hold,
s merthogy nyakig benne vagyok,
lehet érezni a reményt.*

*Ha a valóság végeként
elkapom a pillanatot,
s élvezem, amit gondolok,
az anyagban a leleményt.*

*Ha kitalálom a mesét,
már nem is olyan nagy dolog.*

Ugrálnak a sitten túlra

*Ők is folyton önmagukba.
-tól -ig, mint a cellamorze.
Fennen, mintha bennük verne.
Mintha nem, hogy ők is újra.*

*Mintha éppen nulla, nulla.
Annak is a másik vége.
Köpnék egyet az egészre.
Ugrálnak a sitten túlra.*

*Mintha egy fekete lyukba.
S vénebb isten nem is élne.
Annyi tökfej elcseszélte.
Legjobb, hogyha meg se tudja.*

*Mintha senki sem tanulna,
minden ág az égig érne.*

Café Autodafé: Termann merül

Az előidők

„Az előidők. Kakaós csigát veszek a Brazília proszpekti végállomáson, van ott egy mozgóárus (*már nincs*), a földalattin majszolom el, és az előadás közepére érkezem meg. Ugyanaznap: délután át kell mennem a testnevelési tanszékre az Unió utcába. Keserves vita a felmentésem ügyében egy tüsténkedő, fiatal fér-fival. Fölvilágosítom a szüleimet illetően, rögtön hibázok. Ha én is *betegeskedem* a családi tradíciókhoz híven, rosszul fogom végezni, erre figyelmeztet ez a tapintatlan fickó. Van okom szégyenkezni, az iratot, amely a szívbillentyűzavaramról tudósít, a mama egyik kolléganője állította ki a d.-i kardiológián, minden valódi alap nélkül. Három évig kellett rimánkodnom ezért. Sebj, negyedikben már kárörömmel figyeltem a Szent Gertrúd Líceum agilis testnevelői által sanyargatott osztálytársaimat, akik a vörös salakon futották a hatszáz métereket. Komoly szükségem volt arra a papírra, az első alkalommal, nyolcvanöt szeptemberében a bemutatkozásom egy ájulás volt fél óra haszontalan gyakorlatozás után.”

Termann elhallgat. Café Autodafé, újdondász fészek, hat éve, Bizánc bulvár és Elzász utca sarok. Szemmaró füst és néha fűszag, a szolgáltatások között fonnyadtra főtt virslik és „savankás” saláták szerepelnek, a tepertős pogácsa álagáról szóló hírek az egész bulváron terjengenek. Salétromtól átjárt, oszlopos csarnok, „pont, mint a Pilvax”, jelentette ki valaki, tévesen. Kedvezmények nem voltak és nem lesznek. Törzsvendégek viszont annál inkább vannak, és szinte kizárólag az egykori w.-i diákság soraiból kerülnek ki, a cég az utolsó békeévben nyitotta meg az Autodafét. Aztán a megszállás évei sorjázta, mostanáig (az ötödik év júniusa, az van most), a „gyönyörű káosz” hónapjai, megszakítás nélküli feszengés, erősödő moraj a zugokból, ahol a „megalázottak és megszorítottak” nyüszítenek.

A bulvár mögött az Adélváros becses műemlékei, a metrikánsok háza és a Mór-fejes ház, Pádúai Szent Antal temploma és az Oltáriszentségé. A primási palota, amelyet lebombáztak 1990 őszén.

„És kilencvenhárom nyara, amikor a második csolnoki egyezmény után javulni látszott a helyzetünk. Enyhülés, amelyben pedig semmi köszönet nem volt. Az átszállójegyeket a villamoson és a buszon állig fölfegyverzett »kalauzok« vizsgálták meg, nem parancsoltak le a szerelvényről a hidaknál, nem voltak speciális osztagok és motozások... Akkor kísérték be az öcsémet, mert lejárt az átszállójegye... Ilyen ostoba pech. Dehát mindig olyan kelekótya volt. Az ör-

szobán átnézték a holmiját, tudtam, hogy nála vannak a falragaszaink, azokat vitte volna a Jobbpartra. Nem tudom, miket állt ki, de minket nem adott föl. Szeptemberben értesítést kapott az anyám, hogy öngyilkos lett a cellájában.”

Meséli a megtépzott Závorszky. Elsősorban Ilkaynak, aki véletlenül akadt rájuk, az ablakból látta meg Termant, egy osztályba jártak D.-ben, és az érettségi bankettjük óta nem találkoztak. Itt ülnek körbe a langyos szódavizeket, itt van Olga is, Termant „fiktív menyasszonya”, Termant januárban fogadta meg, hogy az idén okvetlen megnősül, ellenkező esetben szilveszterkor főbelövi magát. Brand kapva kapott az ötleten, ki tudja azt, hogy miért, ő szállította volna a revolvért. Olga, aki nem volt szerelmes Termantba, felajánlotta a fiúnak (aki korántsem volt szerelmes öbelé, ez föl sem merült), hogy a dolgok kedvezőtlen alakulása esetén (Termant mohó volt ugyan, de finnyás) érdekházasságot köthet vele. Hogy Termant-nak ne kelljen ilyen kabaréba illő módon elpusztulnia. Termant-nak, akinek szamizdatban közölt és kéziratban lappangó esszéit nagy-rabecsúlással tanulmányozta mindenkor. Egy mérlegelendő javaslat, kivált ilyen inséges napokban, mindössze az időzítés körül volt a baj, Olga a *Tépéscsinálók* mélyén szögezte Termant mellének ezt a facér ajánlatot, és eközben oda-fönn, a Vilmos császár úton már hajnalodott, Termant az erőtartalékait latolgatta, elvégre nem bukkat le a székről idejekorán. „Talán ne.” Amellett később sem az ajánlatra, sem a saját ódzkodására nem emlékezett. Így nyílt mód, hogy Olga újból önzetlen missziót kezdeményezzen Termant Dezső átmentésére, aki végül kötélnak állt. Most fiktív jegyesek.

Olga és az ő kifogyhatatlan elenium-készletei.

(Ő volt a harmadik ún. Autodafé-Mädchen, akitől Termant azt hallotta, hogy jobban viszolyog „ettől a csehótól”, mint Termant maga. Ha este, jobb híján és kellenetlenül betéved, hogy kitapinthassa az aktuális *mozgások, törekvések, zúdulások* stb. főbb irányvonalait és helyszíneit, alapos traumát jelent a számára, hogy méltósággal elkerülje a „válassz, hogy dönts!” elvét valló kéjhajhász aszfalthímek asztaltársaságait, vagy a szüzek és a „spirál mentén vágatók” egy-letét alkotó, idétlen lányok szigeteit.

Lehet, hogy az Autodafé-Mädchen mint kategória igazából nincs is, ilyen ki-mondani rágalom, gondolta megadóan Termant.)

„A vérvételen, barátom, elájultál ott is. Amikor az első behívónk megérkezett. Leültettek és szuszogtál. Én mondtam, hogy ne nézz oda”, mormolja Ilkay.

Termant egy Haudegen csonkját próbálja elnyomni a hamutartóban, a csikk makacsul ellenáll és fáradtan okádja magából a füstöt. Termant maga előtt látja azt a természetes lótetűt, amely a homokozójába tolakodott, vagy húsz éve, egy páratlanul életképes rovar, rángó, csonkolt teste sokáig dacolt Dezsőke kitartó rugásaival.

„Ma elmegyek a nagymamához, és kiderítem azt a titokzatos ügyet”, jegyezte föl a noteszébe Termann padtársa az elemiben. Az történt ugyanis, hogy frissen özvegy, kertvárosi lakos nagyanyjához az elhantolt férj időnként visszajárt, Termann padtársa a szombati vizit alkalmával egyszer maga is látta a tükörben, a háta mögött állt, köszöntötte, és mire hátrafordult, természetesen kámforrá változott. „Járj szerencsével, és deríts fényt arra a titokzatos ügyre”, írta a bejegyzés alá egy pimasz, copfos lány, aki egy földrajzórán ellopta, majd visszacsempészte a noteszt.

A fejlemények ismeretlenek.

„Egy este, a munkaidő után egy fiatalember kereste fel Mirkint szállóbeli szobájában és Motel elvtárs gyanánt mutatkozott be, írja egy helyen Schalom Asch.”

„*Nálatok laknak-e állatok.* Sorozatos kaputelefonhecceket hajtottunk végre ezzel a szöveggel a Dorottya városban, még a háború előtt. Brémaival rakoncátlanokdtunk. Fél éve nem láttam a Brémait.”

„Lebukott, azt hallottam, Dezsőkém.”

„Nyolcvanöt nyarán bennrekedtem a D-i Vármegyei Könyvtárban. A karzatton jegyzeteltem, a helyi izraelita hitközség hányódásaival foglalkoztam akkor. Hirtelen hunytak ki a fönti lámpák. Áramkimaradás, sziszegtem, az utcáról beszüremlett valamennyi fény, ötven oldalam volt hátra egy vaskos monográfiából, nem zavartattam magam. Akkor kezdtem feszengeni, mikor az a fullatag csönd is feltűnt, amely már az egész épületet uralta, csak a piactéren csikorgó villamosok, azokat hallottam, lebotorkáltam a lépcsőn, nem találtam a katalógusok körül senkit, a személyzet dolga végeztével hazaszivárgott, hogy élvezze a víkendjét, ez szombat délután történt. A térre nyíló balkon ajtaja is zárva. Eszembe sem jutott, hogy beveszem magam az ősnymtatványoktól roskadó polcokkal telezsúfolt terembe, amely pedig itt kongott őrizetlenül. Csak a házi telefon adott vonalat, avval nem mentem sokra, a ház üres volt, a városi vonal meg süket, ahogy az ilyenkor néha megesik. Kint vadul szakadni kezdett. Egyedül kínálkozó esélyem az volt, ha a kapualjhoz közeli ajtóra tapasztom a fülem, tudtam, hogy a hátsó traktusban egy kereskedelmi szakközép működik, az onnan távozóknak el kellett haladniuk az ajtóm előtt. Megbocsásson, uram, bezártak, nyögtem magam elé, mikor már egy órája tépődtem a lépcsőházban, és végre léptekeket hallottam odakintről. Hát ez egy nő volt, valójában, léha, sápadt, harminckét éves tanárnő a leendő líceumomból, aki matematikát tanított, és aki éppúgy nem volt tisztában a szombati nyitvatartással, mint én, éppen ide igyekezett valami két hete lejárt kölcsönzési idők meghosszabbításának dolgában, fölvilágosítottam, hogy a városházán vannak a kulcsok, ezt egy kapualji réztáblácskáról lehetett tudni, sajnálkozott, készséges volt és tíz perc múlva szabadított ki, visszavittük a kulcsokat, a városházára, aztán, ha merem bevallani, teázni hívott, magához, és mentem, ezt két hónappal később bántam csak meg, ami-

kor már a felzárkóztató kurzusára jártam a Szent Gertrúd Líceumba. Előtte csatagosra áztunk.”

Termann mellső zakózebében teknoacid napszemüvege tövébe gyömszölve egy majdnem egészében kihasznált telefonkártya, néhány névjegy és egy halványzöld d-i villamosjegy cafatjai lapulnak.

„D.: Mein Hinterland. D.: my Heartland.”

Engedékeny definíciók, gondolja Termann, az utolsó vakációt csak fogcsikorgatva lehetett átvészelti *ott lenni*, fontos volt, hogy tisztázza az övéi előtt, huzamosabb időre a Termann-házba többé nem fog behúzódni, és valóban, elkezdte a jogot nyolcvankilenc őszén, meghalt a mama, eltűntek az udvarból a kedvenc macskáik, attól fogva negligálta a várost, havonta utazott le, „evakuálni az ingóságait”, ahogyan ezt fontoskodva kommentálta fővárosi híveinek. Egy évük volt hátra a megszállásig. Amióta D. a csonka köztársaság székvérosa, egyszer jutott át a határon, négy éve, az is kész csoda volt.

Egy hete rázott újra kezét Ilkayval, aki Haffner néven a hátsó ország számára kémkedik egy vegyipari kombinátban. Tőle tudja, hogy életben van az apja.

Ugyanezt a rozsdabarna zakót viselte Termann akkor is, amikor testi épségét többszörösen kockáztatva otthon járt, tisztítóba sem került azóta, így lehet, hogy a máskülönben érvénytelen szakaszjegyet megőrizte, akaratlanul.

Grieg ideges e-moll zongoraszonátája, ezt biztosan sugározta a Monarchia Hangja komolyzenei adója 1989 augusztusának egyik délelőtti jén, Termann a kerti hintaszékben himbálózott a régen elfonnyadt számócaágyások közelében, és már csordultig volt a d-i városi rádióban garázdálkodó éltes lemezlovassal, aki föl sorolta, milyen lemezeket szeretne forgatni tizeneg és fél tizenkettő között (kilátástalan választék volt, Termann azt gondolta, hogy ő a lemezlovast szeretné megforgatni a saját tengelye körül, vagy kiforgatni mindenéből, mielőbb), mikor a rádió gombját csavargatva véletlenül jött rá, hogy a Monarchia Hangja itt is fogható. Attól kezdve hűségese hallgatója volt. –

Londonba mennek, Czekner, Gyenes, Závorszky és ő, Závorszky nővérehez, aki éppen au pair egy népes kensingtoni családnál, ugyanennek a békeéveknek a telén. Termann az utolsó körben csatlakozik, anyja után maradt rá némi készpénz. Szállás a folyton nedvező Holland Parkban, buzik, tüdőbeteg sárgák és pakisztáni hivatalnokok között, december van és esik, Termann szereti ezt. Közös fotó az Űdvahadsereg részére gyűjtögető nővel az Oxford Streeten, majd Závorszky alattomos furfangjának köszönhetően egy „monarchista sassal” az Imperial War Museumban, Termann sokáig sínyli majd az utóbbit. (Mindnyájan sínylik, ha jobban belegondolunk.) A haja abban az időben képtelenül hosszú. Pénze a második este fogy el, Czekner és Gyenes szponzorálják. Pubok a Covent

Garden körül. Út Brightonba egy bérelt Vauxhall-lal, Termann először a tenger-nél. –

„Egy péntek esténk a Savoynál”, kezdi rá Závorszky, „az egyik péntek és az egyik hét, Savoy. Még hat hónap, és gyarmat leszünk. Utoljára 1925-ben volt ilyen perverz meleg februárban, jegyzem meg, amikor az Oktogonra érek veled. Legalább tizenkét fok, reggel mondták be, hogy erre azóta nincs példa. A föld-alatti feljáró korlátjához dőlünk. Fehér bukkán föl a mélyből, és széles mosollyal konstatálja, hogy levágattad a hajad. Majd nyugalmat tettetve félrevon és közli veled, hogy lejárt a diákigazolványa, ezt az égető problémát csak te orvosolhatod. Pecsettőr vagy, a pecsétet a jogi kar tanulmányi osztályán vágta zsebre, mert fontolgattad, hogy kiiratkozol, de nem akartad, hogy a *hadkieg* újból elővehessen. Fehér a Gézától szerezte az igazolványt jutányos áron, boszorkányos rutinnal illesztette bele a saját fényképét, Géza ugyanoda jár, ahová te, ügyes leszel és intézkedni fogsz. Másfél év múlva a szemébe dobhatod a pecsétedet. – Hiánytalan a Társaság ezen a párás estén. Itt van Brémai, akit csak 1991 nyarán rekesztünk ki, mert megelégedjük állandó sóherkedéseit számláink kiegyenlítésének alkalmával. (1991, rég nincs gyülekezési szabadság és mégis összejárunk.) Csollán, Gyenes, Hámosi, Török atya. Utolsónak Czékner Trabantja fékez a Savoy előtt, a Trabant oldalát stilizált lángnyelvek díszítik, ez tulajdonképpen a nővére Trabantja. Czékner kikászálódik, és zabolátlan röhögés fogadja. Akkoriban könyvtáros a Jobbparton. Most járt le a pénteki munkaideje. A teljes Társaság, amely íratlan alapszabályok szerint ülésezik péntekenként. Ilyen az „élménybeszolgáltatási kötelezettség” intézménye, a tagok ebben az időben nőtlennek, minden halvány kaland „tárgyalást” von maga után. Törzshelyük egy áporodott söröző a Szentlélek utcában. Néhány nagyszabású orgiát leszámítva, már nehezen tudok különbséget tenni efféle péntek között... A programtervezet, föltéve és megengedve, hogy van, sokáig csak a kiváltságosok előtt ismeretes.”

„Gyenes és Török atya. Nekem nem volt szavam.”

„Bepréselődöttünk a rendelkezésünkre álló kocsikba, és a legtöbbünknek fogalma sem volt, hogy hová tartunk. Aznap este...”

„Talán a Töröknél. Az apja kocsmája a közigazgatási határon túl. Micsoda lakomák és ivászatok. Egy dermedt hajnalon gyalog indultunk el befelé.”

„Nem, aznap hajnalban sem volt hideg. A hegyen cirkáltunk. Előtte egy jobbparti borkimérés. Czékner Trabantja hegymenetben egyre bizarrabb hangokat hallatott, megborzongtam. Egy hegyi mulató. Azt hiszem, fölsültünk ott. Bömbölő zene és tespedt alkalmazottak, különben sehol egy árva lélek. Egy darabig lézengtünk a folyosókon, de eluntuk. Másra nem emlékszem.”

„A Vámház környékén ültünk be egy bisztóba Brémaival. Már nincs meg. Brémai nem rendelt semmit, ennek ellenére a pincér neki is ugyanazokat a fogásokat hozta ki, mint amiket én kértem. A finálé Gundel-palacsinta volt, igen. Vi-

gyorgott és fanyalogva piszkálni kezdte az étkeket. Elhültem, reklamálni nem volt erőm. Fizetés előtt Brémai kisiklott a kezeim közül.”

Termann ugyanaznap éjjel a „sárga Varsóra” gondol, mikor a Ligetben vág-nak át Ilkayval a Hajadonok hídján. Nincs mersze, hogy befizesse magát erre az útra, noha többen ajánlgatják neki, nincs türelme, hogy beláttassa Ilkayval, mi-lyen lecke volna ez mindkettőjüknek. Ez a Varsó a kifacsart, a minden lehetsé-ges sebből vérző Varsó. A tökéletes védtelenség szinonímája, a töketlenségé, a tompa sajtósoké, a huzamos önsajnáláté. Az évszak szeszélyeinek kitett testek. Nincs gyógyír, a kalauzod azt mondta, hogy ennek „belátható időn belül” vége lesz, ennyit tudattak veled. Bárki kialhatja Varsót. Esetleg csak Termann nem.

„Keine Angst.”

„Aki a tükörlakon keresztül vizsgál minket, nem úgy tekint ránk, mint va-lami reálisra, valóban létezőre, esti poharazókra, akiknek higgadt terveik és hit-vány szándékaik egyszerre vannak, hanem mint az elővárosi suhanc a selyem-szalagos chaszidra, akit álmában talán szívesen látna, hogy borzonghasson és örüljön, mikor felébred belőle, erre persze a legritkább esetben kerül sor, ezért soha nem is fog megbékélni vele, hogy az a másik igazán létezik.”

Quintus Aemilius Fabullus firkálmányai

Quintus Aemilius Fabullus hírhedt római költő Krisztus előtt 83-ban született az umbriai Perusiában (Perugia), 43 után azonban már nincs adatunk róla: eltűnt az Örök Városból. Volusius megbízhatatlan annalesze szerint talán Volterrába szökött, de valószínűbb, hogy a Julius Caesar meggyilkolását követő proscriptióknak esett áldozatul. Föltehetőleg az „új” költőnemzedék, a fiatal neoterikusok népes csoportjához tartozott, hiszen szoros barátság fűzte Caius Valerius Catullushoz, Caius Licinius Calvushoz és Caius Helvius Cinnához, de mellettük, hozzájuk képest csak léha rögtönző maradt, lézengő aranyifjú, amolyan kocsmai fűzfadalnok: poétai lakomák örökös potyalesője. Kicsapongó és zaklatott élete tudomásunk szerint (óriási szerencsénkre!) mindvégig megakadályozta abban, hogy terjedelmesebb antik eposzt hagyjon hátra szapora szoknyakalandjairól. Inkább villák, közvécek, bordélyok, színházak és más örömtanyák falára firkált, főleg latrikánus graffitiket... Igaz, eléggé terjengőseket, amint azt Róma, Ostia, Verona, Antium, Sirmio, Idalium, Rhodos, Amathus, Syracusa stb. leletei bizonyítják. Literátorok és régészek egyaránt szemet hunynak fölöttük, bár betéve tudják, ismerik valamennyit. Ezekből közlünk itt három ismeretlenebbet: Nápoly környéki vad pecérkedések víg produktumai...

Egy tengerparti házikó falára

Quintus Aemilius Fabullus
konok fejére
itt szakadt
Thermiae szűz tavasza,
tündéri Baiae bujasága,
Stabiae búne, szerelme.
Sok volt
szegénynek

*egy kicsit,
habár kevés, hiszen
vad vére habzott,
mint a mandula:
fénylő falomb, megtébolyult
virágzás.
Fáraszd ki végre,
Venus,
hősi húsát!*

Egy másik házra, Puteoliban

*Ha egyszer erre térnél,
Calvusom,
ne tévelyegj!
Prütyköld a pörge Tulliát,
majd Portiát tekerd,
a porcogósat,
s Imperiát még, hogyha imponál,
hisz úgy izeg-mozog pufók popója!
Dugd!
Mercuriusra
mondom, kúrd, kufircold,
kanmódra gyakjad, gyorsan forni kezd:
vulvája mélyen fortyogó Vezúv,
s bárkádban oly veszetten imbolyog majd,
mint Punciánusz Pontus partjain...
S ha már elég,
Fabullusodra
hallgass,
Calvusom,
ne légy malac:
szeressed mind a hármat,
s ha újra erre járnál,
pár fuvoláslányt
hozz azért magaddal,
s el ne feledd, hogy
jól bugyoláld be,
barátom
óvjad a kóbor ebektől,*

*féltsed
az éhes, a lenge, az ordas,
az ősi lupáktól
rétori farkad,
mert a szukák harapósak itten.*

Egy harmadikra, Surrentum határán

*Hordd el pityókos bús pöcsöd,
Silenus,
agg számár!
Szajhácska nimfák, szertefussatok!
Dorongodat,
Priapus,
döfd az ég felé!
Fabullus
örvend: már övé
Postumia,
kit száz Sabinumért sem adna,
sem szikul mezőkért!
Tombolj, mulatság,
folyj, falernusi!
Pörögjön testek, tréfák fürgetegje,
borba a rózsaszirom,
mert iffiak vagyunk mi még,
vadócok, borzosak,
nem kerge vének,
vádat köpködők –
kehes pletykájuk hadd nyuvassza őket!
Liber Pater,
te gyűjts a lelkünkben tüzet
nyőstényt teperni, nyomni, tömni
folyton, ó,
föl-fölnyögetni boldogan, nyeregben:
büszkén cocózzon nyalka hímen!
Jó hímen,
Hymenaios, ó,
io, Hymen, Hymenaios.*

LÁBJEGYZETEK EGY LÁBJEGYZETELT PALIMPSZESZTUSHOZ

Kovács András Ferenc: *Novecento*, fecsegés

Szeretném, ha ez az előadás,* mégoly nagy erőfeszítések árán is, erősen korlátozná alig korlátozható tárgyát. Nem pusztán arra gondolok, hogy nem kívánok Kovács András Ferenc harmadik verseskötetének, a *Költőzködésnek* (Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó – Kriterion Könyvkiadó, Pécs – Bukarest, 1993) az egészéről szólni, sokkal inkább arra, hogy akár egyetlen költeménye olyan kulturális *periplumot*, irodalmi csavargást indíthat be, ahol az utazás vagy hajózás esetén megérkezés szóba sem jöhet. Tárgyunk egy olyan költemény- vagy szövegtípus, amely más szövegek már-már végtelen útvesztőjébe vezet, egy olyan útvesztőbe, amelynek középpontja van (e centrumot fogjuk majd vizsgálni), de kijárata fellelhetetlen, ezért az önkorlátozás nem elkerülhető. E költeménytípus darabjai igen tágra intertextualizáló költeményeknek mondhatók, olyan műveknek tehát, melyek létmódját az alapozza meg, amiként más művekhez viszonyulnak, s építkezésük abban áll, ahogyan e viszonyulást megteremtik. Az ilyen szöveg igazából nem önmagában él: ott kezd működni, ahol kilépett önmagából, ahol a figyelmet nem csupán önmagára és nem csupán egy másik szövegre, hanem e kettő láthatatlanul finom kapcsolatára hívja fel. Az ujjongásra: Te vagy a Más, Te vagy a kulturális Másik, közöttük, és úgy látom, csak itt beszél ez a költészet. (Gondoljunk például a szerelemre: ott is e láthatatlan harmadik, a *viszony* a működtető, Guido Cavalcanti Szerelem úrnője.) Fogalmazhatunk úgy is, hogy e szövegek az irodalmi kód végtelenségéről szólnak, arról, hogy az irodalmi beszéd tárgya maga az irodalom, szöveg szövegre utal, szó újabb szóhoz vezet el. Beszédmódja pedig az idézet, az utalás, a rájátszás, a reminiscencia, az allúzió, a lábjegyzet látszólag roppant bonyolult nyelve. Joggal nevezhetnénk el az ilyen költeményeket *kaleidoszkopikus* költői műveknek: a szöveg más szövegek darabkaiból áll össze, de megváltoztatja a más szövegek *helyét*, világossá téve, hogy a költőinek nevezett, akár múltbeli szövegek együttese nem mozdulatlan, merev, halott szövegegyüttes, hanem állandó mozgásban, állandó átalakulásban van. A kaleidoszkópban az elemek mozognak, új és új helyekre kerülnek, új és új, eddig ismeretlen alakzatokba állnak össze. De hívhatnánk *palimpszesztus*-költeményeknek is, azoknak a hártványoknak a mintájára, amelyekre írtak, majd az írást levakarták róluk, és újra és újra írtak rájuk, mígnem jelenleg a palimpszesztus felülete sok szöveg egymásra rétegzését adja ki, egyszerre. De az ilyen, a Másokkal beszélgető költemény, a másoló költemény sosem adja át magát a Másnak: átadja magát neki, szétszórja magát, hogy utána az legyen, ami: önmaga, tehát az, aki szétszór, aki átad, aki működtetni kezdi mindazokat, akiknek átadja magát. És értelmessé teszi őket: azok *ő* lesznek, de *ő* is *ő* lesz.

Ez a költeménytípus – a szövegidézés szintjén, azon a szinten, hogy (és most használnék először ismerős szót) *vendégszövegek* bukkannak fel egy költeményben (*dehogyan vendég! én,*

* Eredetileg előadás formájában hangzott el a Bolyai Nyári Akadémián, 1993. július 23-án, Szentegyházán, Csíkszereda mellett.

én, én, én!) – régóta nem ismeretlen századunk költészetében. Előkerülnek majd az előképek is. Azonban a jelen esetben egy az eddig elmondottaknál jóval konkrétabb, jóval körülhatárolhatóbb és jóval nagyratörőbb versépítkezésről van szó: a poundi ihletés nyomáról. És egy kicsit én is szeretném imitálni ezt a beszédmódot, ezt az építkezést, a költeménynek ezt az elgondolását,elveken, utalásokon, lábjegyzeteken, kulturális mozaikkockákon keresztül, értekezés-nyelven. (Az értekezés messze nem áll annyira távol bizonyos költészetnyelvektől, mint gondolnánk.) Hátha kirajzolódik valamilyen alakzat.

(Reminiszcencia, utalás, idézet)

Elöljáróban szögezzük le, hogy a kaleidoszkóp vagy a palimpszesztus Kovács András Ferencnél általános elv, úgy tűnik, költészet- és költeményfogalmának fontos része. (Nem volt idegen az ilyesmi Szilágyi Domokostól sem, itt azonban, és ez később talán látható lesz, úgy vélem, egy egészen más képletről van szó.) Legtágabban az egész harmadik kötet, a *Költőzködés* című, amely idén jelent meg, egyetlen nagy rájátszás az ezt megelőző, 1988-as *Tűzföld hava* kötetre. Nem csak abban az értelemben, hogy a poétika, a verseket megalapozó költészeteszmény jottányit sem változott, hogy nem változott a szójátékosság, sem az invenció, a formai lelemény középpontba állítása (legfeljebb mintha a korábbi kötet üde pimaszsága enyhült volna, mintha a humor lenne keserűbb, egyre keserűbb, egyre keserűbb). A két kötet szerkezete kísértetiesen hasonló. Mindkét kötet egyetlen ciklusból áll, hangsúlyos kezdettel és zárással. Mindkettő elején ott található egy (?) kulturális kezdőpont. 1988-ban az *Egy unikornis testamentuma* elején Guillaume d'Aquitaine-idézet olvasható, a herceg nevezetes semmi-enigmájának kezdete: „Verset formálok, semmiről: nem rólam szól, se senkiről”,* Weöres Sándor fordításában. 1993-ban a kötetnyitó *Segélyhívás helyett halandzsa* első sora szintén a legelső trubadúrt nevezi meg: „Kiáltok hozzád, Guillaume d'Aquitaine”, de első fele egyben önidézet és önutalás is, a korábbi kötet *De profundis*-ának kezdetére: „Hozzád kiáltok, / hé, kölyök, magas füvek közt rejtező (...)”, a háttérben a *Zsoltáros mélységből* beszédhelyzetének ironizálásával. (És ne feledjük: a trubadúrköltészet, valamint Dante és köre a poundi kulturális „szentháromság” egyik tagja a korai görögség és Kína mellett. E három tézis, e három „klasszikus” civilizáció kissé elmozdított mása Kovács András Ferencnél is megtalálható.) De térjünk vissza a két kötet általános szerkezeti hasonlóságához! Nem sokkal a kötetzárás előtt korábban ott található a *Novecento* című költemény, itt pedig a *Töredékek a Novecentóból*, figyelemre méltó ajánlással: *Hódolat Ezra Poundnak*. Összetartozó, egymás nélkül szinte érthetetlen költemények.

Természetesen messze nem pusztán ennyiről van szó a kaleidoszkópon belül. Olvashatunk itt fonetikai rájátszást, akár többrétegűt is. A mögött a halandzsa-sor mögött (a népnyelvű költészetek kezdetén ott áll egy híres halandzsa-sor a már említett IX. Vilmostól: *babariol, babariol, babarián*; ezek nem avantgarde zaumok!*)

ő zöng racsong übüng a korridákon

– nem nehéz felfedezni Tóth Árpádnak azt a fordítását

* Farai un vers de dreit (dreg) nien. non er de mi ni d'autra gen

* A *Farai un vers pos mi sommeilh* kezdetű *vers*-ből. A halandzsa és a 'némaság' eredménye Agnes és Hermessen úrhölgyeknél közismert. „S megcsesztem őket – hányszor is? / Bizony száznyolcvannyolcszor is, / beleszakadt nadrágom is, / s a micsodám / azóta is fáj s nyilall csu-nyán.”

amely maga is hangzó fordítása a *Chanson d'automne* verlainé-i kezdetének: „Les sanglots longs / Des violons / De l'automne”. Maga a vers, bár címe *Panegirikuss*, így, hosszú s-sel ejtendő – alcíme pedig (*Szarabanda*), igen, az, nagyon –, műfaját tekintve szabályos rondó, Illyés Gyula magyarításában „köröcskéző”, azaz az ismétlődő sorokat nagybetűvel, a nem-ismétlődőket x-szel jelölve, a strófahatárt / jellel: A B x x / x x A B / x x x x A' (a legutolsó egy variáns-sor). Tehát idézet a műfaj szintjén: formai utalás arra a 198 ófrancia rondóra, amely a 12. századtól a 14. század elejéig íródott, s ezek hagyományára (az ófrancia rondók katalógusát a fiatalon elhunyt Nico van den Boogard állította össze, *Refrains et Rondeaux du XIIe au début du XIVe siècles*, Paris, 1965, 27-92. p.). Villonra éppen nem, az ő Rondeau-ja, a *Jenin l'Avenu...* kezdetű, a Csavargó Dani más szerkezetű; a rondó ugyanis nem egyetlen alakzat, hanem formatípus. Vannak metrikai allúziók is: a *Víg-ságos vitézi versezet* Csokonai Vitéz párrímes felező tizenkettőseit idézi meg, a kötet címadó verse Horátz után szabadon Berzsenyi alkaikumát, az *Óeurópai mars* kommunista indulót („Silány ravaszság közel rág / Kásáját fújja ki él / Féljenek a zimmunisták / Mer' szabad az aki fél”).

Leglátványosabb eszköze pedig a *másnyelvű idézettöredék*. Ez, mint majd látható lesz, a legszorosabban poundi eszköz. Latin, francia, olasz, okszitán szövegrészletek, hol mot-tóként a verscím alatt (ekkor fordításban), hol benne a költeményszövegben (ekkor eredeti nyelven). Az utóbbi esetben lábjegyzet adja meg a szövegrészlet jelentését. Éppen úgy, mint a közös, Eliot-Pound szerezte 1922-es nevezetes *The Waste Land*-ben (*Pusztas-zág*, vagy más fordításban *Átokföldje*), ahol a lábjegyzet, bár elkülönül a költeményszö-vegtől, maga is a költemény egészének része, maga is, miközben értelmezői feladatot lát el, értelmezésre váró, azaz pontosan úgy működik, mint az intertextualizáló költemény bármely más egysége. Mégis, ez a megoldás, a lábjegyzetesség elioti és nem poundi. És ahogy Kovács András Ferenc működteti, úgy működtette Eliot is. Idézem, hogy valaki idézte azt, aki valaha beszélt. Ilyen idézőjelbe tett idézet az *Átokföldje* végén a 430. sor:

Le Prince d'Aquitaine à la tour abolie,

Gérard de Nerval *El Desdichado* című szonettjének 2. sora. Említettem, hogy a poundi versépítkezés idézettörmelékekkel, mozaikdarabkákkal dolgozik, és bizony, ha lefordítjuk e töredékeket, alig leszünk okosabbak, *nem értjük jobban a szöveg jelentését*, mert az idézetek értelme többnyire túl van magukon az idézeteken, túl van az idézettek jelen-tésén, és így van ez Kovács András Ferencnél is. A jelentés nem az idéző vagy az idézett szövegben van, hanem a kettő között: ő a láthatatlanul finom harmadik. Pound eredetileg nem lábjegyzetelt és nem fordított, és ennek, azt hiszem, komoly szerepe van. A *Cantók*-ban az angol csak mintegy az alapnyelv szerepét játsza, amit mintegy már-már túlharsog a nyelvek Bábele. Képzeljük el az angol olvasót, amikor egyszer csak ideér: „Eljen, Eljen Hatvány”. Nem merem átírni, miként bogarássza-betűzi, miként ejti ki. Vagy az európai Pound-olvasók óriási többsége miként nézegeti a kínai írásjeleket. (Fiam például lemá-solta őket egy papírra: szépek, érdekesek, *távoliak, mások*. A jelentésük nem érdekelte, mert számára volt jelentésük, csak ez a jelentés szorosan nem fordítható.) Úgy vélem, a *Cantók* gigantikus történelmi freskójához hozzátartozik a nem-fordított nyelvi Bábel, az ismeretlen betűkapcsolatok varázsa, a *noigandres* izgalma, az az élmény, hogy *nincs* (nem filológus) szuperolvasója az intertextualizáló szövegnek, hogy alulmaradunk a nyelvi Bábelrel szemben, hogy eltévedtünk múlt és jelen kulturális labirintusában, hogy a hu-mán Történelem sokszorosan több, mint ami átlátható. Egyébként ezt a megoldást, a nem-lábjegyzetelést választotta – a poundi intenciót követve – Kemenes Géfin László

1975-ben Párizsban megjelent *Cantók*-válogatása éppen úgy, mint az 1986-ban megjelent francia *Cantók*-válogatás. Ellentétben a többnyire megbízhatóbb szöveget adó 1991-es magyar Pound-kötettel, melynek jegyzeteit a kitűnő Pound-kutató, Novák György készítette. Felfogása jellegzetesen filológusi és az eljárás legalábbis vitatható. (Sajnos a hazai szövegkiadói hagyomány általában megköveteli a szoros kommentárt.)

Ez az egész nyelvi Bábel, az allúzióknak, idézeteknek, utalásoknak ez a sűrű szövésű hálózata a verseskötetekben valami mámoros kulturális zsákmányolás eredménye, ironikusan és reményvesztetten. És mindkét kötetben beletorkollik a *Novecentóba*.

Kerülőutakon, óvatosan mégis sikerült megérkeznünk voltaképpeni tárgyunkhoz, e két költeményhez! A *Novecento* az elmúlt és jelen történelmi időszak legreménytelenebb, legkegyetlenebb verse, számomra mindenképpen. A továbbiakban nem teszek mást, mint néhány megjegyzést, ha úgy tetszik, kommentárt fűzök e szövegekhez, összekapcsolom más szövegekkel, hogy a versépítkezésnek ez a módja érzékelhetővé váljék. Egyetlen olvasatot adok, bemutatva egy nyelvi-kulturális teret, azt a teret, amelyben az intertextuális költemény polifón hangja megszólal.

(szomorú fókuszok)

A *Novecento* és a *Töredékek a Novecentóból* látszólag széteső szerkezete, a nyelvek, az utalások és az idézetek világosan rendeződnek néhány, nem túl nagy számú képzet köré. E képzetek a költemények fókuszai, a szomorúak. A *Novecento* kezdete többszörös utalás:

Nap, húséges vadászkopóm, örökkön vizslató Nap,
lánglantú Phoibosz –
itt fetreng Vidal!
Vén hülye, farkasbőrbe búttál – hát nyüszi
kutyák foga közt fekete szélben,
szétszaggattatol – democsokráciában,
condottierék s gyilkosok balekja,
szétszaggattatol – falánk eszmék felesznek,
félig elmotyogott igék, a rend nevében,
szétszaggattatol – felfalnak humanista
pénzegek, bacchánsok által: önszavad által
szétszaggattatol – (...)

utalás egy 12. század végi trubadúrhoz, Peire Vidalhoz kötött történetre. „Et el si amava la Loba de Pueinautier (...). La Loba si era de Carcasses, e Peire Vidal si se fazia apelar Lop per ela e portava armas de lop. Et en la montanha de Cabaretz si se fes cassar als pastors ab los mastis et ab los lebrers, si com hom fai lop. E vesti una pel de lop per donar az entendre als pastors et als cans qu’el fos lop. E li pastor ab lur cans lo casseron el bateron si en tal guiza qu’el en fo portatz per mort a l’alberc de la Loba de Pueinautier.” (A szöveg kritikai kiadása: Jean Boutière és A.-H. Schutz: *Biographies des troubadours. Textes provençaux des XIIIe et XIVe siècles*. Paris, 1964, 368-369.) Az egyébként betéttörténet elmeséli, hogy Peire Vidal beleszeretett a pennautier-i Nöstényfarkasba (la Loba)... A Nöstényfarkas carcasses-i volt, és miatta Peire Vidal Hímfarkasnak nevezte magát és farkaskörmöket hordott. És Cabaret hegyén a pásztorok úgy vadásztak rá vérebeikkel és agaraikkal, ahogy farkasra szoktak. És ő felhúzta a hímfarkas bőrét, hogy a pásztorokkal és a kutyákkal elhitesse: ő farkas. A pásztorok a kutyákkal vadásztak rá, és azok annyira megszaggatták, hogy (fél)holtként vihették el a pennautier-i Nöstényfarkas lakhelyére. Ám ez a később, ebben a formában a 14. században kiképződött történet maga is egyetlen nagy utalás a költő egyik költeményének kis részére, köl-

teménymagyarázat, *razo*, amelyben hölgyét a Nőstényfarkas *senhallal*, álnévvel illetve, s beszélt egy vadászatról, melyben rá, a Hímfarkasra vadásztak. A történet topikus: a kutyák szaggatta férfi esetét a romanisták a *Daphnis és Chloé* egyik epizódjából származtatják, amikor Dorcon, hogy Chloét erőszakkal elragadhassa, farkasbőrbe búvik, de a lány kutyái megszaggatják. Ezra Pound azt írja a IV. cantóban: „Actaeon: Vidal”, tehát az okszitán történet mögé montírozza Aktaiónt, akit „(...) a Kithairón-hegyen saját kutyái faltak fel, és így ért véget az élete” (Apollodórosz: *Mitológia*, III, 4,4., ford. Horváth Judit, Európa, 1977, 82.). Kovács András Ferenc is utal ugyanerre a hegyre a *Novecentó*-ban: „fel-falnak humanista pénzegek, *bacchánsok által*”, így mozdítva el a kezdő Peire Vidal-történetet egy Dionüszosz-történet felé. Dionüszosz ugyanis Thébában „(...) rávette az asszonyokat, hogy otthonukat odahagyván bakkháns módra tomboljanak a Kithairón-hegyen. Pentheusz, Agaué és Ekhión gyermeke, aki Kadmosztól vette át a királyságot, megpróbált közbelépni: felment a Kithairónra, hogy meglesse a bakkhánsnőket, de saját anyja darabokra tépte: *tébolyában* ugyanis *vadállatnak nézte a fiát*” (Apollodórosz: i.m. III, 5, 2.). Itt már érezhető, hogy a fókusz, az utalásokat összerendező képzet nem a harc a vérebekkel, hanem az *őrület*. Visszamenőleg ez a kulcsa a Peire Vidal-sztorinak is: a költő *szerelmi őrületében* megy el Cabaret hegyére, s amit tett, hogy a hegyen *állattá változott*, azt maga a hölgy, a Nőstényfarkas minősíti a folytatásban *őrültségnek, folia-nak*. Ugyanis „Quant ela saup que aquest era Peire Vidal, ela comenset a far gran alegria de la folia que Peire Vidals avia feita et a rire molt, el marit de leis autressi.” *Amikor rájött, hogy ez Peire Vidal volt, igen mulatott azon az őrültségen, amit Peire Vidal tett, és sokat nevetett rajta, és a férje nemkülönben.*

Belekerül azonban a *Novecentó* őrület-fókuszába egy első pillantásra zavaró momentum is. A 29-30. sorban:

(...) ne félj – trubadúr
tavaszban: *lo soleills plovil*¹ (...)

az okszitán idézet látszólag nem illik ide. Az idézet szerzői lábjegyzete a következő: „1 L. Arnaut Daniel: »zuhog a napfény«”. Kétféleképp kerül ide. Egyrészt, mint egy idézet újraidézése, hiszen Ezra Pound IV. cantójában, ahol az Actaeon: Vidal azonosítás is szerepelt,

(...) Az öreg Vidal beszél,
bukdácsol az erdön át.
A kutyák Actaeonnak esnek,
„Erre, erre, Actaeon!”
Pöttyös erdei gím;
Arany, arany hajkéve,
tömött, mint búzarend,
Láng, láng a napban,
A kutyák Actaeonnak esnek.
Botlik, bukdácsol az erdön,
(...) Így ömlik a fény, zuhog *e lo soleills plovil*
A folyékony, rohanó kristály
az istenek térde alatt

(Bendes Rita fordítása),

szerepel Arnaut Danielnek e sora. A sor a napfényvel, a *Novecentó* elején emlegetett „örökkön vizslató Nap”-pal áll összefüggésben, a „lánglantú Phoibosz”-szal, hogy később Paul Valéry *Le cimetiere marin*-jának (*A tengerparti temető*) Napja süthessen, mint

fényszóró a szembogárba... (Az *e lo soleills plovil* poundi felfogásáról, a középkori metamorfózisokkal, illetve a platonikus illumináció-tannal való összefüggéséről és a később még itt is előkerülő kristályról érdemes elolvasni Makin gondolatait [Peter Makin: *Provençe and Pound*, Berkeley–Los Angeles–London, 1978, 182-185.]) Másrészt viszont a *Töredékek a Novecentóból* szintén tartalmaz Daniel-utalást, noha meglehetősen áttételes módon. De egyértelműen az örület fogalomkörén belül.

Csöndcsigaházba csukottan
Consirios vei la passada folor
Haj, diliházba dugottan (...)

Dante Alighieri *Purgatórium*ának nevezetes Huszonhatodik énekéből való az idézet, abból a híres jelenetből, ahol Dante és Daniel találkoznak. Itt hangzik el a nevezetes dicséret („tu sei il miglior fabbro del parlar’ materno” – Te vagy az anyanyelv jobbik kovácsa), amelyet az 1922-es *Átokföldje* visszhangoz: „Ezra Poundnak a »miglior fabbro«-nak”, az a mű, amelynek befejezése, a 428. sor a purgatóriumbeli beszélgetés befejezését idézi: „Poi s’ascose nem foco che gli affina”, *S eltűnt, mint kit a láng tisztulni hína* (Babits Mihály fordítása). A beszélgetés a Huszonhatodik énekben okszitán nyelven zajlik, az ok nyelvű terzinákat Babits sem fordította le, helyesen, versben, csak prózai fordítását adta jegyzetben. Itt mondja Arnaut Daniel:

Jeu sui Arnaut, que plor e vau cantan;
consirios vei la passada folor

Babits a *folor*-t *bolondság*-nak fordította, de bizvást fordíthatjuk *örültség*nek, *örület*nek, *tébolynak* is. „Arnaut vagyok, ki sírok és énekelve járok; látom eltűnt bolondságaimat”. Miféle múltbeli örületről beszél a ribérac-i költő? Talán arról a kitartó örületről, amellyel későbbi rövid életrajza, vidája, valamint saját szerelmi énekének tanúsága szerint Guillem de Buovilla feleségét szerette – hosszan, kitartóan, reményvesztetten. *Et amet una auta domna de Gascoingna, muiller d’En Guillem de Buovilla, mas non fo cregut que la domna li fezes plaiser en dreit d’amor; per qu’el dis:*

Eu son Arnautz qu’amas l’aura
E chatz la lebra ab lo bou
E nadi contra suberna...

(Boutière-Schutz: i.m., 59. p.) „És egy gascogne-i nemes úrhölgyet szeretett, Guillem de Buovilla úr feleségét; de soha nem hitt abban, hogy az úrhölgy a szerelmi szokás szerint gyönyörben részesítené őt. Ezért mondotta

* Kovács András Ferenc: *Töredékek...*, 74-77. sor:

A szentségit! Át Périgord vidékin,
Távoztanak pennszilván picsipácsik,
Gyalog, gyalog, gyalog, gyalog, gyalog,
És megérkeztem Ribeyracba is...

Arnautz Daniels si fo d’aquella enconrada don fo N’Arnautz de Meruoill, de l’evesquat de Peiregors, d’un castel que a nom Ribairac. „Arnaut Daniel ugyanarról a vidékről származott, ahonnan Arnaut de Mareuil úr, Périgord püspökségéből, abból a kastélyból, amelynek Ribérac a neve.”

Arnaut vagyok, aki szelet gyűjt,
És ökörrrel vadászik nyúlra,
És az árral szemben úszik.

Sokáig kitartott e szerelem mellett és sok jó cansót készített róla.” Ő, aki azzal definiálta magát, hogy mekkora marha: mert ugyan ki vadászna más a fürge nyúlra a lomha ökörrrel, ha nem az, akit egy nagyon különös természetű, végletes, a mértéknélküliségre hajló őrület, a szerelem őrülete készítet?! És persze: mindehhez kapcsolódnak Pound esszéi Arnautról, az első jelentős, a *Troubadours – Theirs Sorts and Conditions* 1913-ból, majd a többi, és a *Near Perigord*, a *Peire Vidal Old* költemények (nem említve a más, korai oksztán ihletésű darabokat), az Arnaut-fordítások, valamint a *Cantók* számos idézete és utalása.

Óhatatlanul „rá kell mozdulnunk” az összefüggésre, a láthatatlanul finom harmadikra. Ahogy a Peire Vidal-utalás átmozdul a nem tárgyalt Malatesta-megidézésbe (szintén poundi, nagyon nyilvánvalóan), arra, ami az utalások hálóját finoman szervezi:

önszavad által
szétszaggattatol – mikrofonok tépnek szét
Róma hullámhosszán: Ó, ne beszélj nekem
a hírről, a névről!

Cielo di Pisa,

Az összefüggés Ezra Pound maga. Az életrajzával együtt. És ez egyszerre roppant érdekes és roppant természetes. A múltból – gondolható így is, és miért ne? – egyszerre maradtak ránk *jelentő* szövegek és *jelentő* életek. Kovács András Ferencnél a poundi használatban magától eltávolított *őrület* használtatik: miközben ő is eltávolítja magától. „Ne félj!”. Láttuk, hogy a kezdősorban a hálózat finoman utal a görögségre (Phoibosz), a trubadúrokra (Peire), Valéryre, Malatestára (itt először: ez Pound hívása), humanistákra és Dionüszosz-leágazásra, de van „democsokrácia”, és az „őrült” asszociációk lassan eltolódnak az időben – felénk. A ‘mikrofonok (...) Róma hullámhosszán’ vezeti be Pound *közvetlen* jelenlétét. Ezra Poundról van szó, végül is láttuk, hogy minden idézet, utalás, így-vagy-úgy, de hozzá kötődött. Itt azonban, a *Novecento* adott pontján, konkrétan, a Radio Roma-ban fasiszta beszédek tartó emberről. *Jelentő élethelyzetéről, főként 1945-ből.* „Rome Radio, acting in accordance with the Fascist policy of intellectual freedom and free expression of opinion by those who are qualified to hold it, has offered Dr Ezra Pound »the use of the microphone« twice a week”, idézi ausztrál életrajzírója. Ő még nem ismerte a Sant’ Ambrogio-ban olaszul írott 72. és 73., tegyük hozzá közös megnyugtató-sul: Istennek hála, *nagyon silány* (ahogy Pound kedvelt trubadúrai mondták volna: caitivetz) cantót (Noel Stock: *The Life of Ezra Pound*. Penguin Books, 1985, 502.): ezek csak a 80-as években láttak nyomtatásban napvilágot.

Kis kitérével szeretném elmesélni, hogy Denis Roche, mondjuk így, a francia Novák György, aki tehát összeszervezte a *Cantók*-fordítást, épp a *Pisai Cantók* fordítója. S az 1986-os kötet bevezetőjében épp az 1945-ös év közepét állítja középpontba. Mint Kovács András Ferenc. A két költő észjárása nagyon hasonló, s mind a kettőé költői észjárás. Nem mentegetik, nem mentik fel alóla, de el is tekintenek Pound fasiszmusától. A *Novecentó*ban szereplő sorok:

Ma mio caro
figlio –
FENÉT! Ne félj – hegesztőpisztolyok
virága hull csupán: kék szikrazápor

(ménkübe!): májuséjben, ne félj – trubadúr
tavaszban: *lo soleills plovil*, kalitka
készül őszülő madárnak (...)

májusa 1945. május 24-ére utal, arra a napra, amikor Ezra Poundot military prisoner-ként beszállították („Pisa felé tábori dzsippel”, írja Kovács András Ferenc) a D. T. C.-be. Ugyanis, mint ismeretes, „1945-ben Poundot az amerikai hadsereg árulás vádjával bebörtönözte, s májusban a pisai Disciplinary Training Centerben tartotta fogva. A körülbelül háromezeröttszáz amerikai foglyot, szökevényt, nemi erőszakot elkövetőt, gyilkost őrző tábor a Pisától Viareggóba vezető út mentén feküdt. Poundot a tíz, a halálraítélteknek fenntartott ketrec közül az utolsóba rakták. A katonai repülőtér kifutópályájáról kölcsönvett sűrű vasketrecen átjárt a szél. Amit innen Pound látott, két dologra szűkült le: az aureliusi útra, amely a tábor mellett haladt el, és tiszta időben az Alpeselek legközelebbi ormaira. Meg bogarak, madarak, amerikai foglyok, az őket őrző katonák. Néhány hét múlva adnak neki egy sátrat, majd, miután egészségi állapota rosszabbodott, egy nagy katonai sátorban helyezték el, kapott egy asztalt és egy írógépet is. Májustól októberig Pound minden nap a *Pisai cantókat* írta, úgy, »mintha holnap sortűzzel kivégeznék«. Olga Rudge közvetítésével elküldte lányának, Marynek az első költeménycsomót, tisztázatra. A gépelt lapok visszakerültek Poundhoz, javíthatta és kiegészíthette őket. Áradó szenvedély, emlék, beszélgetések és olvasmányok nyomai. De elsősorban a szavak és a hangok, civilizációk és irodalmak végtelen képzelt tájéka a meghatározó, mintha e tájék valóban a szeme előtt terülne el, Tajsan hegyéről nézve.” Elnézést kérek, hogy a *Pisai cantók* francia fordítóját, a költő Denis Roche-t oly hosszan idéztem (Ezra Pound: *Les Cantos*. Préf. de D. R., Paris, Flammarion, 1986, 9-10.). Idézett szövegében igen szépen kerül egymás mellé a *cielo di Pisa* és a Shan dong tartománybeli szent hegy, Tajsan hegye. Mint Kovács András Ferencnél is:

(...) kalitka
készül őszülő madárnak, ne félj – éneklő
fenevadnak: acélrács csíkja stigmaként
a bőrön, *fogságban Tajsan tigrise*, ne félj –
senki se hergel, hónapokig, senki se szól:

a fogság a D. T. C.-ben hat hónapig tartott. (És a vasketreccel, amúgy, még szerencséje is volt, hiszen klausztrofóbiával küszködött. A rácsokon legalább átfúj a szél:

senki se hergel, hónapokig, senki se szól:
majd fú a Favonius, te dög, fordulj fel –
és ne félj !)

Itt, a „ketrecben kuporogva” (*Novecento*, 60. sor) lát Pound lepkéket. S a híres lepketaxológus („*Nymphalidae, basilarch, and lycaena, / Ausonides, Euchloe, and Erynnis*”, a bosszú antik istennője, Kelet-Európában elterjedt lepkefaj) behozza a pillangószárnyak pötty-szemét, angolul az *ocellus*-t, hogy megjelenssék a „cella” és *Ocellus* Lucanus, görög pythagoréanus filozófus az i.e. V. századból. Egy kristályban. Emlékezzünk a Peire Vidal-os IV. canto Arnaut Daniel-idézetére:

Így ömlik a fény, zuhog *e lo soleills plovil*
A folyékony, rohanó kristály
az istenek térde alatt.

Kovács András Ferenc pedig beidézi az idézet idézetét, egy szöveget, amely függő beszéd, tehát idézet már Petronius *Satyricon*-jában is, és amely idézet ott olvasható a Poundnak, a miglior fabbro-nak ajánlott elioti *Átokföldje* élén: „Nam Sibyllam quidem Cumis ego ipse oculis meis vidi in ampulla pendere...”. Mert a Sibyllát viszont saját szememmel láttam Cumaeben; egy üveggömbben lebegett. A rács, a ketrec ismét egy szomorú fókusz, és ugyanígy a lebegés is. A lebegés mint létállapot. A magzat lebegése vagy a vízi-hulláé.

A lepkéken túl látott még Pound madarakat is. Feltehetőleg verebeket, rászállni a villanyoszlopok között kifeszülő huzalokra. Az egyik cantóban számolgatja is: „4 madár 3 villanydróton, egy madár egyen, (...) most már 5-en vannak 2-n; / 3-an; heten vannak 4-en”. És erről eszébe jutnak a trubadúr cansók kottái a chansonnier-kben: vonalak, a vonalakon fekete négyeszek.

f f

d

g

write the birds in their treble scale

Talán erre utal Kovács András Ferenc verszárása a *Novecentó*-ban:

lovak sörénye daltermő mezőkön,
kábelkottákon madármadrigál:
En Proensa tramet jois e salut,
Nap, hűséges vadászkopóm.

A látélet világos, a látomás a huszadik századról. És a kulturális mozaikkockák ideodaillesztgetéséből talán az is kitűnik, hogy e két költeményben megjelent magyarul egy gondolkodásmód, egy versépítkezési mód, a palimpszesztus mérhetetlenül komor játéka. Az a játék, amely érzékeli a szellemet körülvevő rácsokat, amely a hatalom és a történelem lapleosztását veszi kézbe, amely tudja, hogy Marosvásárhely és Camposanto ugyanaz, de amely azt is mondja, hogy bármely hegy, mondjuk a Hargita, Tajsan hegyévé tehető. Ahonnan a végtelen kulturális kód szabadsága látható be.

Hazai levelek*

Macska

Kora reggel a rádióba kellett mennem, hogy beszéljek – na vajon miről is kérdezik a *Magyar Napló* főszerkesztőjét –, szóval, hogy beszéljek az újság újabb számáról. Nem vagyok álomszuszek, különösen mióta két nevetlen gyerek nyüzsgő körülöttem, de most egyedül voltam, és arra ébredtem, hogy júliusban októberi pocsek eső esik odakint. Fél hatkor még majdnem koromsötét volt. Hasonlóan sötét gondolatok környékeztek, és elátkoztam a pillanatot, amikor elvállaltam ezt a beszélgetést, de hát istenem, mit meg nem tesz az ember az ő kedves lapjáért. Valahogy már akkor tudtam, ez a nap ilyen lesz: számvetésre készítet, mint mindig, amikor ilyen napom van. Arra is gondoltam, hogy ma már biztosan neki kell fognom a hazai leveleknek, hiszen nem csaphatom be azt a kedves, rokonszenves női hangot, aki több héttel ezelőtt biztatott megírásukra, s én felelőtlenül vállalkoztam is e feladatra. Hát mit mondjak, nem kezdődött jól a napom. Amikor a rádióból (Bartók, Muzsikáló Reggel) visszatértem kis otthonomba, minden változatlan volt: az eső ugyanolyan rohadtul esett, a lakás őszi homályba, ködbe burkolózott, ráadásul ott gubbasztott szemrehányóan az asztalon az írógépem is.

Na, akkor, gondoltam, itt az ideje, hogy rendbe hozzam az életem. Körülnéztem, hogy mivel is kezdhethném, s pillantásom a már több éve halott macskára esett. Igen, azt hiszem, kezdetnek ez nem is lenne rossz. A macska ott ült, vagy inkább – már csak a pontosság és hitelesség miatt is – döglött, mint szokott, a fotelban. Álmosan hunyorgott, mert hazaérkezésem legmélyebb szunyókálását zavarta meg, s ezt, mint mindig, nagyon zokon vette. Na öregem, mondtam neki, most új élet fog kezdődni (hogy ne mondjam, kapsz egy vajszerű árnyalatot) és odarendeltem magamhoz a nyavalyás kis párducot, merthogy koromfekete volt a szentem. A macska, bár egyáltalán nem értett egyet e hajnali rendelkezéssel, némi nyújtózkodás, ásítózás után, az álmoságtól szinte támolyogva, oda-jött hozzám. Új élet lesz, mondtam neki, csend, rend, fegyelem, racionalitás. A macska mintegy mellesleg rám vetette sárgán lobogó szemét (futólag eszembe jutott Blake verse a „sárga lángról”) és unottan várta, hogy még mi következhet; tapasztalt, sok mindenhez hozzászokott állat volt. Bevezetőként lekentem neki két úgynevezett csárdás pofont. Ez némileg meglepte, de mint említettem, hozzáédződött már egymáshoz. Egy kis nyivákolás, körömmeresztés után rendületlenül állt vagyis inkább ült előttem. Várta, hogy még mivel tudok előrukkolni. Csalatkoznia kellett, nem tudtam mással, csak amivel kezdtem. Röviden, a

* Elhangzottak a Szabad Európa Rádió szeptemberi adásaiban.

macskát jól fölpofoztam. Ezt már nem tűrte tökéletes nyugalommal, elbújt a szekrény alá, onnét pillogott ki, szinte kérdezve, hogy ez az örület vajon mikor fog elmúlni rólam, mert – a tekintete erről árulkodott, vagy talán inkább csak valami bizakodásfélét tükrözött –, azért nem tarthat ez sokáig nálam.

Arra gondoltam, ez a macska szeret engem, sőt talán az egyetlen élőlény, aki úgy szeret, hogy egyébként nem akar tőlem semmit. Csak azt, hogy szeressem, és ő szerethessen. Na persze, egy macska, gondoltam. Nem érdekelsz, mondtam neki, egyszerűen rendbe fogom tenni az életemet, a múltamat, amit már nem tudom, hol rontottam el, talán akkor, amikor befogadtalak. Legjobb lenne, ha egyszerűen széttépnelek; egy kis szelíd trancsírozás például. Igen, nem jól kezdtem, mi az, hogy egy-két csárdás pofon, nyavalyát, le kellett volna szépen tépnem először a füled, késsel belevágnom puha, nedves orrodba, aztán a mindig kígyózó farkadat kellett volna apró, egyforma darabokra szabdalnom, s ha még mindig úgy néztél volna rám, akkor megkezdhettem volna a sima hasfelmetszést, hadd lógjanak a beleid, forduljon ki a májad, a veséd s végül a padlón még mindig lüktető szíved. A megnyúzás csak pont lett volna az i-n; ahogy a bundától megfosztott test véresen, pőrén rángatózik, mert még mindig él. Nos, egy kis házi fűrés, kifejezetten darabolásra tervezve. És akkor, akkor, nem később, de nem is előbb, kitoltam volna a szemed, kioltottam volna azt a sárga lángot, mely ekkor már végképp értetlenül és még mindig aggódva fénylett volna rám.

Amikor mindezt elvégeztem volna, akkor szerencsétlenül és bambán néztem volna végig a lakáson, amely csupa vér, mindenütt húscscafatok, s magam is lucskos a vértől, belső nedvektől, saraktól. Fölrémlett előttem hirtelen apám, anyám, nagyanyám s mind, aki körülöttem valaha is rokoni szeretettel forgolódott. De ez nem is jó kifejezés, mi az, hogy rokoni, a feleségem például nem rokon, a gyerekeim persze azok, s valahol őket is ott láttam az immár rettenetes tetemdarabok mellett. Mind-egy, gondoltam, rendbe tettem az életemet, most már nem lesz gond. Szeretetlenben, békességben és nyugalomban fogok élni, csak még azt nem tudom, hogyan takarítom el a macskát, hogyan mosom fel ezt a rengeteg vért, hogyan tisztítom meg ezt a rohadt lakást, ahol élnem rendeltetett, és egyáltalán, mi lesz velem, mi lesz majd velünk, ha macskagyilkosságok árán leszünk boldogok. A macska természetesen másként gondolja. Most itt ül velem szemben, kapkod az írógép betűkarjai felé, azt hiszi, az életem rendbe jött, elmúlt minden, s folytatódik a nagy lustálkodások, alvások és nyújtózkodások ideje. Talán igaza van, talán nincs. Ahogy nézem a fénylő fekete bundát, a nagy sárga szemeket, egyáltalán, ezt a kistestű tömény szépséget, arra gondolok, talán valóban helyrehoztam az életemet. De nem vagyok ebben biztos. Most én ülök a kanapén, ő a fotelban és nézzük egymást. Várakozunk. Aztán majd, hogy mi lesz, azt ki tudja?!

Gyerek

Nem tudom, kinek mit jelent a nyár. Nekem szinte mindent. Nyaraimat az „én falumban”, Nagykörűben szoktam tölteni az utóbbi tíz évben. Jó nyarak ezek, meg nem is, hiszen volt olyan, hogy az építkezések miatt a 400 négyszögölről tán kétszer ha kivettem a lábam. Az alföldi nyár azonban így is az maradt

nekem, ami valójában. Véletlenül kerültem ide, de ez a véletlen a sorsomból következett és a sorsomat meg is határozta.

Milyen hát az alföldi nyár? Nem tudom ezt elmondani igazából, csak az értheti meg, aki legalább két-három nyarat ott töltött. De azért mégis néhány közéleti szót róla.

Az alföldi nyár forró, olyan forró, hogy semmi másra nem tudsz gondolni, csak arra: forró. Ha néhány száz métert teszel, s kimész a falu határába, vagy ami ennél lényegesen több, kerékpáron nekivágsz az útnak, bárhová vezessen is az, akkor látod, a hőségtől remeg fölötted az ég. S egyáltalán, remeg, reszket körülötted minden. A gáton ugyan mindig van egy kis szellő, de ha letértél a búza- vagy napraforgóföldek közé, ott már nem segít semmi.

Aztán az utak. Az alföldi falvakban alig vannak aszfaltozott utak, legfeljebb a gyalogosoknak – s persze a kerékpárosok is ott járnak, mit tehetnének más – betonjárdák. Mindenütt másutt földutak, melyek mindig porosak, ha bicikliddel végigmész rajtuk, már száll utánad a mindent ellepő por. Ennek nem örülsz, de nem is veszed komolyan. Ha por, hát por. Inkább elnézel oldalra, ahol a búzatengert látod, vagyis hát tulajdonképpen nem látsz semmit. Ég és föld találkozásáig látsz, s olyan szerény és kicsi tudsz lenni, mikor ezeket a távlatokat észreveszed. A végtelen eget és a végtelen földet. Igen, ilyenkor kicsinek és mérhetetlenül sebezhetőnek látod magad, s mégis úgy érzed, a szabadság egyetlen birtokosa vagy. Minden előtted van. A fehéren izzó égbolt, a szőke búzaföldek, vagy a zölden és sárgán rikító napraforgótáblák mintha azt üzennék: minden megvan, minden a tiéd, nincsenek korlátaid. Úgy tiéd a világ, hogy tudod, igazán egy pillanatra sem birtokolhatod. Egyek vagytok és mégis külön.

Ezen az úton mentem kerékpárral a nagylányommal, a Tiszáról jöttünk fürdés, napozás után. Az út a remegő hőségben persze kemény volt, poros s főleg árkos. Az őszi, téli, tavaszi esők, havak után ha rámegy egy traktor, akkor arra az évre vége az útnak. Kerülgettük hát a hatalmas keréknyomokat, elől a lányom, utána én. Azt hiszem, boldogok voltunk, mással nem tudom magyarázni, hogy a búzatenger és a napraforgóföldek között, a szemembe szálló por ellenére, miközben csorgott a halántékomon a veríték, dalra fakadtam. Ez nálam viszonylag ritkán szokott előfordulni, s most mégis, ráadásul azt kezdtem énekelni, amit gyerekkoromban tanítottak, s annyiszor hallottam is. „Mint a mókus fenn a fán, az úttörő oly vidám...”, bömböltem az úton. Lányom némileg megütközve nézett vissza rám, de hát megszokott már egymást tőlem. Gondolom, gondolta, apa megint egy kicsit hülye. Szerettem volna menteni kissé a helyzetet, így hát hozzáfogtam valamiféle nehézkes magyarázathoz, aminek az volt a lényege, hogy milyen szerencsétlen egy gyerekkoromban volt nekem, ilyen baromságokat kellett tanulnom, énekelnem és a többi. Lányom némán hallgatta a nyakatekert fejtegetéseket, aztán – előttem kerekézve, arcát éppen csak egy pillanatra vetve vissza – annyit mondott: miért, egész helyes kis dal. Egy világ omlott össze bennem: mit mond ez, mi az, hogy egész helyes kis dal? Megőrült a lányom? Amikor az édesapja sanyarú múltjáról beszél neki, akkor ilyeneket mond? Megálltam, lábam letettem a földre, lányom nem vette észre, hogy már nem vagyok mögötte... Néztem derékig érő haját, karcsú, 11 éves testét, derekát, néztem utána, s ahogy figyeltem távolodóban ezt a már most férfiőrlítő szépséget, kitört belőlem az állat. Mi az, hogy egész helyes kis dal, mi az, hogy csak úgy

fittyet hány az apjára? Néztam azt a gyönyörűséget a kerékpárján, aki egy percig tudomást se vett róla, hogy az apja már rég nincs a nyomában. Aztán már csak az alföldi szellő hozta el hozzám a hangját: apa, mit tökölpsz ott? – kérdezte a drága, de persze nem állt meg.

Megyek, mindjárt megyek, gondoltam. Lányom egyre távolodott, tehát volt időm. Arra gondoltam, nélkülem is hazamegy, hazatalál, nekem meg egészen furcsa, vad dolgok jutottak eszembe, olyanok, amikről azt hittem, már soha többé. El-döntöttem a kerékpárt, és befeküdtem az árokba. Felettem a végtelen alföldi ég, orromban a pipacs és a mit tudom én még minek a bódító illata. Rábámultam erre az égre, mely kíméletlen volt velem, s előjöttek a hatvanas évek gyerekkori csodái. Amikor először csókolóztam Katival, s tudatlanságomra jellemzően, szinte megrémültem, mikor számba tolta édes nyelvét. Igen, a hatvanas évek, a mókus fenn a fán, miközben jártunk a jégpályára, az egyetlenre Pesten. És szerelmek szövődtek, ahogy mondani szokás, és tragédiák voltak, amikor kiderült, e szerelmek nem egy életre szólnak. Meg Béres Öcsi, a hatodik kerületi vagány, aki jobban korcsolyázott, mint én, és Tojás, aki hokizott és ezért kedvelte a bodicseket, meg Puci, a jónevű orvos-család gyereke, akivel azóta sem találkoztam. Istenem, egy-egy este a Műjé-pályán, s aztán végig az Andrássy úton, neked Népköztársaság útja, a hatalmas hó- és jégdombokon a Hősök terétől az Oktogonig lehetett gyalogolni. Szikrázó ég alatt, óriásplátánokkal. Mindez már nincs, gondoltam. Milyen volt hát a gyerekkorom, vagy az ifjúságom? Nekem jó volt, védett anyám, így hát még az sem juthatott el hozzám, hogy a nyelvbajnok Kata zsidó volt. Mert én is félig zsidó családban nőtem föl, anyám második házasságában.

S vajon mi lehet Mátyásfölddel – ahol kicsi gyerekkoromat éltem –, s mi van a jégpályával, ahol a feleségemet megismertem, s akivel ma is együtt élünk, ha nem könnyen is.

Néztam hát az árokból a lányomat: gyönyörű volt s gondtalan, hát mit mondhattam, vagy inkább ordíthattam volna utána, mert láttam, végül egy pillanatra megállt és bevárt, igaza volt, mit is vacakolok itt, néztam révetegen.

És nevetve mentem utána.

Tisza

A Tisza nagyon magyar folyó. Miért az? Egyszerű a válasz, folyamkilométereinek nagyobb része Magyarországon át húzódik. Hogy ezt miért mondom, azt egyáltalán nem tudom. Talán azért, hogy legalizáljam az én folyómat, meg a hozzátartozó életemet. De hogy miért kell bármit törvényesítenem – vagy legalább úgy éreznem, hogy ezt meg kell tennem – szintén nem tudom.

Az előbb azt mondtam, a Tisza az én folyóm. De ez nem pontos: ezt a kijelentést rajtam kívül még néhány százezer ember megtehetné, azok mindenesetre, akik a partja mentén élnek, és a mai napig harcolnak vele, Vásárhelyi Pál ide, Széchenyi oda. A Tisza eddig még nem adta meg senkinek magát. Kicsit talán rendezettebb az élete, kicsit már sikerült legyőzni, értsd, az utolsó ökolcsapásokat állja, de állja még – és, összes nagy folyóinkkal ellentétben, még mindig tartanak tőle. Joggal. A Tisza még mindig ellenáll. Átvághatták kanyarulatait, épít-

hettek kőgátakat, egyszerűen csinálhattak vele bármit – még mindig ő az úr. A kiskörei duzzasztó és a tó csak mulékony, bár rettenetes kártékony emberi ideiglenes megszállás; és remélem, hogy ez valóban ideiglenes.

De nem ezt akartam én elmondani.

Azt akarom elmondani, hogyan is kerültem én a Tiszával, vagy nem is tudom, talán nem is a Tiszával, hanem a családommal, a múltammal és a nem létező jövőmmel kapcsolatba. De ezt meg úgy sem tudnám elmondani, tehát hazudok. Csak valamiféle történetet szeretnék itt rögzíteni (persze az sem igaz), ami a Tiszához is kapcsolódhat. Tíz éve, hogy rátaláltam egy falura, melyet Nagykörűnek hívnak. Véletlen volt, mondhatnám, hiszen azt a nyomorult, elhagyott, pusztaság telket egy újsághirdetésben vettem észre, ráadásul a szövegből legfeljebb sejteni lehetett, melyik településről van szó. A „birtokot” megvettük, s nekem tíz évem ment rá az életemből, hogy ott viszonylag emberi körülményeket teremtsék magamnak és a családomnak.

De rosszul kezdtem; miért tűnt föl nekem egy ilyen hirdetés? Miért nem a Balaton s más egyebek?

Igazából nem tudom, talán csak annyi lehet az oka, hogy az előző években a feleségemmel kajak- és kenutúrákat tettünk ezen a kiszámíthatatlan folyón, és én beleszerettem, ott akartam lenni a közelében. Nem tudok erre magyarázatot adni, ismerek olyan embert, aki ott nőtt fel és nem jelent semmit neki ez a hatalmas víz.

Aztán – jóval később – arra gondoltam, valahogy a múltamhoz térek ezzel vissza. Apai ágon ugyanis a családom valamiképpen tiszai, hiszen apai nagyapám a szolnoki cukorgyár egyik igazgatója volt. Másfelől meg alföldiek is voltak, a sík vidék határtalan pusztaságainak birtokosai és egyben foglyai is. Visszatértem hát a „büntény színhelyére”, gondoltam, évek múlván. Mert hát miért szerettem meg én az Alföldet, amikor szerelmes feleségemmel egyetemista korunkban – hosszú éveken keresztül – a hegyekben túráztunk? Valószínűleg csak hülyeségeket tudnék felsorolni magyarázatként: a határtalanságot, az ebből fakadó – lehet, hogy illuzórikus – szabadságot. (Forduljatok Petőfihez!) Végül is nem tudom, miért mentem oda, s vagyok azóta is „lakója” e falunak. Nem akartam semmit, a család földjeit az aggok visszaigényelték kárpótlásjegyként. Mert hát természetesen annak idején mindent elvettek, de én ezen már húsz évvel ezelőtt is csak kényszeredetten tudtam röhögni. A kárpótlást meg úgy fogtam föl, megkapják a fiúk, az unokatestvérek, de mit segít ez nagyapámon, aki 45 után (a fogságból csak 47-ben jött haza) káznífűtként igyekezett a család eltartásához a maga módján hozzájárulni. Ha nem lett volna nagyanyám – apai nagyanyámról van szó –, az egész család eltűnt volna. Gyönyörű asszony volt, testében törekeny, jellemében sziklaszilárd, a sok nyavalyás rokon, gyerek, unoka és még sorolhatnám, ott pusztult volna el a negyvenes évek végén, de legkésőbb az ötvenesekben. Nem felejtett és nem bocsájtott. De az életet egyedül ő védte. Ma megint azt mondanák, nagyasszony volt. Az is volt egyébként, mégsem ez a jellemző rá. Látom, ahogy zsidó feleségemnek, a buta kis tizenévesnek magyaráz rokon kapcsolatokról, amit feleségem már soha nem fog elfelejteni, jobban tudja majd, mint én, de nem is ez a fontos. Tudott alkalmazkodni az új világhoz, a neki újhoz, hiszen ami 45 után következett, az mind idegen volt számára. Nem kesergett, nem adta föl, ahogy föladta férje és mindkét gyereke –

hogy azok életben maradtak, az csak neki köszönhető. Amikor apám bevitt a kórházba, – mert el akart búcsúzni tőlem és az akkor még alig huszonéves feleségtől –, szóval akkor egy összetört, valaha nagy embert láttam. Megcsókoltuk, tudtuk, hogy legfeljebb napjai vannak még, aztán mikor elindultunk, már hátat fordított, a falnak fordult, úgy nézett vissza ránk, hogy intünk búcsút neki. Tudta, hogy meghal, tudta, hogy utoljára lát engem meg a feleségem. Nagyon fiatalok voltunk, nem rendültünk meg. Azt gondoltuk, ez a világ rendje, mi meg örökké fogunk élni.

Apám – állítólag – mikor vette a hírt, hogy meghalt, ordított, üvöltött, pedig szelíd, békés ember.

Engem nem rázott meg a hír. Nem ő tartotta már bennem a lelket, vagyis hogy akkor már senki nem tartotta. Én hozzászoktam ehhez. Az apai nagyanyám mégis sokszor jut mostanában eszembe. Tudom, hogy a sziklakemény szeretete nem bocsájtaná meg a bűneimet. Illetve tán megbocsájtaná, hisz az unokája vagyok, s mindent megbocsájtott az általa szeretett embereknek. Kicsit szemlesütve, lelkipurdalással, és némi összekacsintással állok most előtte. Tudom, hogy tudja, egyetlen fiú unokája mindent jól tett, látom szép vékony arcát, ahogy mindenre rábólint. Büszke volt, de csak arra, amire lehetett is. Az első magyar nő volt, aki matematikát tanult az egyetemen.

Elégették. Azóta sem voltam a sírjánál. Öregszem, ahogy mondtam, ma egyre többször gondolok rá, de tudom, nem várja, hogy kimenjek a temetőbe. Tóth Annának hívták, majdnem úgy, mint Mikszáth regényének hősnőjét. Mostanában olykor kinézek az ablakon és akkor nem látom őt. Hát inkább befelé fordulok, hátha úgy inkább. Hogy a Tisza mint került ide, azt nem tudom. Tóth Anna talán soha nem is fürdött benne.

Könyvek

A költözés után (bár füllentek, már *alatt* is egy kicsit) úgy éreztem magam, mint Császár István régi-régi karcolatának hőse, Nircs Béla, aki feleségével „tíz évvel a házasságuk és hat évvel a gyerek születése után” kapott lakást. Nircs Béla ott, akkor lement két kiló chromoxid-zöld festékért, hazatérőben megivott kétszer két féldeci pálinkát, s hazaérkezte után „Nesztek lakás” szavak kíséretében a mennyezethez vágta a festékes zacskót. (Csak zárójelben: istenem, boldogult hetvenes évek eleje, ahol még volt zacskós festékpor.) Persze, nem hasonlítom magam Nircs Bélához és sorsához. Lakásom viszonylag már fiatalon volt, később feleségemmel nagyobb lakásba vándoroltunk, míg végül kikötöttünk ebben a legújabbban. Igaz, már előbb is azt gondoltam, innét már csak a farkasréti temetőbe költözöm, az volt ugyanis a legközelebb, de hát az újabb gyerek miatt feladtam eredeti célkitűzésemet. Ide most, azt hiszem, a Kerepesi van igen közel.

Azt akarom csak mindezzel érzékeltetni, hogy kicsit elegendem lett a költözésekből, abból meg különösen, hogy két évenként hol valamelyik rokonnál, hol nálunk, hol barátoknál különféle lakásfelújítási akciókban, költözésekben s hasonlóknak volt részem. Eluntam már nagyon, hogy öt-tíz évenként valahol máshol lakom, s cipelem magammal az addig felhalmozódott múltat. Krúdy hősei

többszörre ott haltak meg, ahol születtek, almaillatú almáriumok, fűstszagú pipatóriumok, barna komódok, poros és mégis oly édes terítők, csipkék s ki tudja még mi minden között. Mindig minden velük volt, egyszerre, egy helyen, s közben hiába telt az idő. Tehát, talán mindez hozzájárult ahhoz, hogy ezúttal, bár jámbor, munkabíró állat vagyok, nehezen tűrtem az egészet, s legalább azzal próbáltam könnyíteni magamon, hogy szokásommal ellentétben, forradalmi tisztogatást végeztem családom s magam holmijában. Csak dobáltam, dobáltam az évtizedek óta gyűjtögetett folyóiratokat, kacatokat zsákokba, kukába, ahova tudtam, nem kíméltem ifjúkori zsenyéimet, jegyzeteimet, saját gyerekkori megőrzött játékaimat, s persze gyerekeim félig tönkretett, vagy csak megunt s már régen nem használt műtűrjeit. Világosabb pillanataimban kicsit eszelősnek tűnt, amit művelek, mintha azt hinném, ettől majd *valóban* könnyebb lesz bármi is, de hát azzal vigasztaltam magam, hogy a helyzet sem épeszű embernek való.

A költözködésnek egyébként mindössze két nehezebb periódusa van, az egyik a régi lakásban való összecsomagolás, a másik az újban való kicsomagolás. A többi megy, mint a karikacsapás. Verával egy szép fülledt-meleg nyári éjszakán ültünk még a régi lakás közepén, körülöttünk mindenütt dobozok, tele könyvvel. A Margit körúton, neked Mártírok útja, már enyhült a forgalom, már nem volt elviselhetetlen a zaj, a szobát egyenletes városi mormogás töltötte be. Körülbelül ott tartottam, hogy megátkoztam minden könyvet, a foglalkozásomat, magamban súlyos esküt tettem, hogy gyerekeimet kizárólag természettudományos pályára engedem, jómagam a könyvesboltoknak még a tájékára sem megyek életem hátralévő idejében, s csak az nyugtatott meg, hogy a csatatéren végigtekintve úgy ítélt meg, kettőnk könyveiből legfeljebb öt-hat dobozra való maradt csak, a gyerekekéivel meg ripszropsz végzünk (ebben később csalódtam).

Fogcsikorgatva törölgettem hát a szeretett-gyűlölt könyveket, amikor kezembe került két puhafedeles. Ma már időnként előfordul velem, hogy megveszek a boltban valamit, aztán otthon kiderül, hogy van belőle egy példányom. De ha valaki a kezembe nyom egy könyvet, s megkérdezi tőlem: ez a tiéd, akkor majdnem halálos biztonsággal megmondom, igen vagy sem, legyen az akár az ötvenes évekből – tehát a gyerekkoromból – való mesekönyv, amit lehet, több mint harminc éve nem láttam. Erről a kettőről azonnal tudtam, nem az enyém, de abban is biztos voltam, hogy a feleségemé sem lehet: az ő könyveit is számon tartom, s bár a címeiből ítélve az ő pszichológusi könyvtárába tartozhattak volna, egy percig sem gondoltam, hogy az övéi lennének. Kissé érdesen kérdeztem, hogy vajon mi is lehet ez, s vajon nem dobná-e ki ő, de esetleg megtehetem én is. (Megint zárójelben, csak annyit jegyzek meg, életemben nem dobtam ki könyvet az egy Lenin Összest kivéve, azt viszont még jóval a rendszerváltás előtt, s azt is csak azért, mert címével ellentétben egyáltalán nem volt összes, valamint mert már végképp nem értem más könyveimmel; s bevallom, azóta is furdal a lelkiismeret.) Feleségem nem pontosan értette a hangsúlyokat, pedig tudhatta volna, hogy egy ideje nem igazán szeretem, ha idegen jelenik meg az életünkben. Láttam rajta, a könyvekről fogalma sincs. Na jó, gondoltam, mi van itt, a könyvek életre kelnek, lábra kapnak, jönnek-mennek, vagy mi. Azután kihajtottam az egyik, majd a másik borítóját. A belső lapon, a szerző és a cím fölött a jobb sarokban tollal ugyanaz a név volt olvasható: Nádra Tibor. A pillanatnak

csak egy tört részéig suhant át az agyamon, hogy ki a fene is lehet ez a Nádra, amikor – bármennyire szörnyűségesen közhelyszerű is – villámként csapott rám, hogy hát ez a Bill, uramisten, ez a Tigris Bill.

Pocsékul éreztem magam. Majdnem kidobtam két könyvet, a Bill két könyvét. Közben gépiesen törölgettem, rakosgattam a többi, ezt a kettőt félretettem, tudtam, hogy nem fogom visszaadni a nővérenek, s azt is tudtam, hogy majd ha ennek a rohadt költözésnek vége lesz, ez lesz a negyedik hazai levél, ez az arcpirító történet a feledékenységről és Billről. Billről, aki több mint tíz éve halott. Aki, vajon mondhatom-e, a barátom volt, mert hát voltak-e egyáltalán barátaim, s nem hagytam-e el mindenkit egy idő után. A hetvenes évek végén egy-két évet átkószáltunk együtt, ami finom fogalmazás, valljuk be férfiasan, többnyire kemény ivászatok voltak. Ahogy fogtam a Mártírok útján a két könyvet, arra is emlékszem, hogyan kerültek hozzánk. Nem tudom, hol, mikor, egy éjszakába nyúló beszélgetés közben merült fel a két könyv, s csak azért, mert kivételesen nők is voltak velünk, történetesen a feleségem, s talán Vali, a nővére is. De mindegy, akkor beszélt a biológiáról, fizikáról s más olyan dolgokról, amikről velem nem nagyon lehetett, feleségem már szakmájából következően is, meg egyébként is érdeklődött e témák iránt. Bill ajánlotta a könyveket, később el is hozta őket.

Valójában nem illettünk össze, csodás látványt nyújthattunk, ha – istenem – végigmentünk az Üllői úti kocsmákon, vagy betértünk a József körúti Góbéba, vagy bárhová, – hiszen Bill mindenütt ismert valami helyet –, Bill ugyanis vagy százkilencven centi volt, robusztus testalkatú, én meg hetven kiló és százhetvennégy centi. Bill az ELTE TTK-án kutatóbiológusnak készült, én a *Kritika* nevű újságnál gyöttrődtem éppen, volt közöttünk jónéhány év korkülönbség. Mégis te érezted biztonságban mellette magad. Vagány volt, de az egyetemem a legjobbak közé tartozott, éles esze a legvadabb ivászatok közepette is pontosan működött, s ahogy mondani szokás, vágott, mint a borotva. Sokszor beszélt biológiai kísérletekről, kutatásokról meg ilyesmikről, amiket én nem nagyon értettem, de szívesen hallgattam, s mindig éreztem, Billt biztos a tanárai, professzorai is szeretik, mert egyszerűen kedves és tehetséges. Csak azt nem értettem, egy húszas éveiben járó srác, mert Bill az volt, miért beszél annyit a halálról egy meglett harmincasnak. Aztán azt is megértettem.

Akkor már nem bókászunk sem Birssel, sem senkivel semmilyen úton, körúton, nem láttam Billt évek óta, talán a telefon előtt néhány hónappal futottunk össze a Rákóczi út és a Múzeum körút sarkán, én jöttem a Széchényi Könyvtárból, új helyemről, ő meg ment az egyetemre. S végül a telefon, nővére a könyvtárban hívott, hogy Bill meghalt. Az ember olyan primitív, első reakcióm az volt, ne hülyéskedj. De hát hülyéskedik ilyesmivel bárki is, főleg egy testvér. Akkor értettem meg, Bill – ebben bizonyos vagyok – pontosan tudta, rövidesen meghal. Magán végzett el bizonyos kísérleteket, vizsgálatokat, s tudta, hogy rákos.

Mindegy. A temetésen nem voltam ott, már nem tudom, miért. Talán már eltemették, talán a család csak szűkkörű temetést akart. Ez is mindegy. Bill több mint tíz év után előjött. Belőlem meg ez a brutális közhelyáradat. Most itt van az asztalomon a két könyv. Az egyik címe: *Az Élet: befejezetlen kísérlet*, a másiké: *Igaz varázslat*. Lehetne fordítva is. *A szerzők nem fontosak*.

„Énekek éneke”: A Hús

1.

Ha elvirágzott rettegés
 Immár áttetsző kövülete,
 Megszólítalak, nevem ne
 Kérdezd, mélységem ne nézd,
 A felszíntől tekintsünk el!
 Vannak, akik algát keresnek
 És követ, üres könyvként nyitott
 Kagylóhéjat, csukd össze, s
 Képzeld el – védett liget mélyén
 Virágzó fát – a benti, még kissé
 Ikrás homályt, kéreg alatti nedveket
 Hozz mozgásba, keringjenek!
 Teremts vér és páncél közé
 Hétköznapi időt, ami telik, de
 Van utána is: héj és mag közt
 A hús a más!
 Magházat úgyse lelsz, porzó s
 Bibe kalandja mindig máshol van,
 Mélyen a küszöbök alatt, ahol te
 Jársz, történesbábban rejtezik, a
 Héj a végvidék, az öklelő szaru –
 Hallgasd a méhek énekét: nem
 Döngenek, jövődölés a mézről ez.
 Ha a hús másállapotát mézzé zümmögitek,
 Gyűjtőméhek, a csontvázat is öltöztessétek
 Porotokkal az egykori mezbe!
 Ti ítélték: ha halántékomat átiütve
 Cövekkel a földhöz szegez egy nő – mint
 Egykor Siserát – sátor lesz koponyám,
 De lakóhelyetek nem, a mézetek elveszik
 Úgyis, más eszi meg, aki mit se tud erről...

Az ananász-gyűrű-szövetben a sugaras
 Szálak: végrehajtói a hús-akaratnak.
 Héj és mag között, ahogy a napsugárban
 Ég és Föld között: beteljesül.
 A játékon kívül, mégis a
 Végeredményt hozva el.

Lappangó érintőkön át, ahogy
 A napsugár beléd hatol, húsod
 Sötétjébe a fénné olvadt test.

A héjat látva és a magról képzelegve
 Húsod ágy lesz és a medred,
 Kilépni nem tudsz életfogytig,
 Lehetsz sekélyebb-mélyebb mértéked
 Szerint, de végül elsimulsz!
 Kéz kell addig, medertapintó
 Bábakéz, ami előre-hátra vizsgálódva
 Felderít, ahogy a napsugár simítja
 Végig bőröd ráncait.

Hol legeltetsz szívesen?
 Delelőt hol érsz? Ott álljunk
 Meg, lovaid kifogva ott pihenjünk,
 Nem éget a Nap heve, bőröm fekete
 Rétege megvéd, a húspan délidő van –
 Fénykenettől zsíros pálmafa alatt
 Deborah mond ítéletet, ahol kedves
 Gímeid a vadaskertben, ott legyek,
 Ahol bárányaid a legelő határfalán
 Belül: lehessenek ott!
 Legeltess ott!

A kőfalon belül legyek,
 Biztonságban – mintha vaspánttal
 Őrzött ládában – a körekesz mögött,
 Kieső rét füvén, egy távol-legelőn
 Egyedül én, a kertközpont egyetlen
 Osztályosa – sorsom a legelés.
 Gyapjamból királyok fonják jogarukat:
 Oltalmazón fölém, a birtokállat én
 Vagyok, belül, a királyság kívül...

Az összegyűjtött porban sárga nap
 Világít szüntelen,
 Lépre csalva frigyre lép a szorgos
 Had, s a rét nyugodt meze.

Lép- és kaptár-térben lenni jó,
Hús-állapot: ott én sosem vagyok,
Csak nézem méz-üveg-fal másik
Oldalán az egyre cukrosabb levet,
Elémelyít a sűrű massa vastagsága
Szédítő mélység felett szárnyon
Fog, mint esett legyet.

Ragadj hát el, a lépből egyem
Mézemet! Elzárt kert légy, amit
Egy kéz rendben tart szüntelen!
Vágyjam oda! Miért vagyok kívül?
A hullott gyümölcs kifolyt belén
Méhék pihennek rezzenetlenül.
Miért félek? Félelmem, mint
Almagerezd, kemény, halánték kőcsészéje,
Mélyén a csak tapintható hiány.
Hiába állítsz öröket, mindig marad egy
Esketetlen ellenség, aki bokorban
Rejtőzik, mikor a többinek szavát
Veszik. Aztán rekettye-íjjával elejt.

A kertben lakni nem lehet,
Csak megnézni a méheket, a nyáját,
Sem méhész, sem pásztor nem vagy,
Vendég vagy, háztűznézőbe jössz,
Kérdéseid költőiek, a hús balzsammá
Változik, akármit látsz, káprázat:
Melled szőlőfürt, lehelleted
Virágzó rét szaga, szájad színbor,
Mint vízköpőből, úgy iszom, s ha
Együtt száguldunk, mintha – lovak
Kifogva – álló fogaton delelnénk
Hegytetőn megőrzött harmatban.

2.

(A Getszemáni Kert)

Az olajprések közt, a Kertben,
Fák alatt a félelem, míg a
Bogyókból lé terem, súlyos,
Tömény, lassan csurog, mint
Megdermedt patak, felordítasz,
A prések zajtalan facsarják ki a
Magtalan bogyók levét, a
Termések belső szobái eltűnnek,
Nincs roppanás – diótörés – csak
Hangtalan szűnnek a hallójáratok,

Elképzeled a még-bogyók utolsó
Napfürdőjét fönt az ágon,
Önsúlyukat, a húst maguk körül,
Fönn az ágon, benn a présben:
Így vagy Egy!
Csak most akarhatod: „ne így legyen!”,
A fák alatt térdelve, mint egy
Képen festett angyalok között
A színoajjal telt kehely:
Nem a vonakodó száját ijesztő
Vérpohár, hanem szájad magá, és
Csak vele kiálthatod: „Atyám, vedd el!”,
S a színoaj morajlik fel.

3.

(Tumádir)

Tumádir, terád gondoltam,
Érett voltál, a Menyasszony,
Kebleid tornyok, hajfonatod olajos
Levelű folyondár, az arcod
Pomagránát, és mégis elhittetted,
Hogy csak a hűg vagy, aki éretlen
Még, szépségben sem az első,
Nem „Tumádir”, csak valaki
Körülötte, gömbölyű szem Salamon
Szőlőjéből, akit elcsentek az
Őrök, elfeledett étel,
Ráadás az ígért napidíjra,
Tumádir, a barátnőd mind rámmosolyogtak,
Először hízelgett ez a tetszés, aztán
Már tudtam: téged imádnak egy
Szolgádban, téged simogatnak,
A fürtjeidet, dagadó kebled, a te
Szemedben révednek, ha szememben
Időznek –
Tumádir, lépjünk be, a nászszoba vár!
A szerelemtől erőtlén vagyok, „a
Szeretet zászlója a megadás jele
Rajtam”: lepecsételt hordó vagyok
És lékelt csónak, poszméh a borospincébe
Rekesztve.
Bal kezed a nyakam, jobbod a derekam,
Megölelve, ahogy tartasz: különben
Elesnék. Zuhanva a szolgálóid sora
Fog föl, mint kendő az esőt, emelet
Valahány puha húsból, ruganyos háló,
Vízagy, tengeri só, hullámozom

Széttárt karral, érzem közben a
Csókjaikat.
Amikor azt mondtad, Tumádir, te nem „Ő”
Vagy, csak a másik, számtalan fátyol
Suhogott, már vártam a cseledet: jó
Volt eltéveszteni, összekeverni, mást
venni el akkor: mélység – újra
Elindultam, fel, megkérni kezéd,
Ugyanott ültél, az apád fáradt,
Öreg a rajtaütéstől, amit felbérelt
Emberekim vittek végbe, hogy azután
Megfutamítsam színlelt rohamuk,
És ő följajánljon hálája jeléül...
De ravasz volt, nem téged adott.
Most újra ugyanott vagy, nem tehetek
Mást: megveszlek, Tumádir, annyi
Aranyért, amennyi a lábnymom a
Homokban szanaszét, tudom pedig,
TE VAGY AZ, megperzsel a tested a
Fátylak alól, érett, asszonyi
Tested, a terhed, elrejtve újra
Te vagy – nincs más –, TUMÁDIR!

4.

Éjszaka úgy 3 fokban jöttem,
Egy kitömött majmot s egy
Kutyakölyköt vittem
A kezemben, a kölyök is játék –
„A parancsolat mit kíván? – mondtam,
Mint egy rigmust –, A szívemet.”
Azt mondtad egyszer: ürítkezni jó,
Kiadni bélsarat, húgyot, öklendve
Részegen, vonaglások után, okádni,
Elszórni magod – kenyérben, borban
Krisztus lesz tiéd, ha hitetlen
Vagy is. Én hitetlen vagyok.
Semmi szín alatt nem áldozok.
Ettem csak az ünnepek alatt,
Tömtem magam, mintha egy vágóállatot,
A fára aggatott díszek lehulltak
Egyenként, a szárnyas hírhozó, az
Újszülött, mézeskalácszívek.
Szívemre hájból koszorú kerül.
Kocsonyaként remeg. Az ünnep
Bosszúja: el kellett volna tűnnöm,
Aludni a téli napforduló idején.
„Egy körgalléros hal
Színváltozása” – ismételtetem

Hosszú agyhalálom mondatát. E
Lágy, tavaszi időző napsütésben
Lassan mozgó emberek: jelek
Történtek persze, jelek mikor
Nincsenek? Gallér kell nekik,
Úri cicoma és procc – egy prédikációban
Olvassom – ha gyerek születik, 77
Fogásról álmodoznak, dínom-dánom
Kell nekik.
A hal: fején korona volt, azon
Három hármaskereszt, a hátán ágyú,
Alatta ágyútalp, s a monstrum
Torkához szolgáló vasalat. Egy
Ágaskodó kakasú pisztoly, egy
Meztelen tör pikkelyezüstből.
És a nyakfodor! Mint a habtaraj,
Oly patyolat! Mögüle megeresztett
Zászlók csüngenek. Ezüstből
Elkészítetem neked, s a fán fog
Lógni, mint Poliükrátész, gyűrrűjét,
A szerencsehozót hasába képzeled
Az ünnep múltáig felfüggesztett idő
Jelképeként. De az sem változatlan!
Benne fényködök, üstökösök, csóvák
Szeplői, pontok ébrednek, nőnek,
Lassan összeérnek, mint egy hálóvá
Szakadt huzat, molyrágta, lyuggatott
Damaszt, végül megsemmisül, ahogy
Poliükrátész teste lehullik,
Hurokvonalnál szétválván a nyak,
Az uszonyok szállahegyén, fark ívén
Ágyúgolyóbogáncs, a vörhenyeg hús
Lemálllik, mint fölpuhult burok, elváló
Héj kettéesik, s előtűnik, mint sűrű éj,
Fekete lyuk a tűzre kész torok.

5.

Választóvízben úsznak a
Játékállatok, úgy fáj értük a
Szív.
Vaksi pápa áll a medencénél,
Pásztorbotjával a földet túrja,
Keresztelőmedencéjükben keresztül-
Kasul belük kiömlik, a kóc, a
Fűrészpör, a habszivacs göngyölegek
Úszni kezdenek, apró halak ülnek
A hátukra, tutajra, s onnan ugranak
Fejést, a majom szakszerűen zsigerelt

Beltájai feltáruznak, a gerezna is
 Áttetszik az ítélő királyvízben,
 A szőr ritkul leoldva, odaképzeled
 Az érhálózat lila és kékes színét,
 Vivőerek, hajszálerek ágrajzát, mint
 Egy ág nyomát a porhóban – Furius
 Kresinus példája mint vérömleny,
 Keringő vér útjába álló rög, grízes
 Csomó, véralvadék a felszínre bukik,
 Egy pillanatra összeáll, hogy elmondjam,
 Aztán aludttejálomból savóként, íróként
 Ocsúdik majd a vízfől rángatózó vadbőre
 Alatt, mint cefrébe-komposztba fojtott:
 Zsíros földek gazdája – Furius –, akit
 Megvádoltak, mások földjéről elvonja
 Varázsszerrel a bőséget, bíráihoz vitte
 Ökrét, sok szerszámát, „kapára termett
 Lányait”: „Ím itt varázseróm, izzadságom,
 Virrasztásom nem hozhatom ide!”
 A vér ilyen, amit csak én látok oda.
 Pedig a bőr alatt nincs semmi se: majmom
 Kítőmték rég. Most felpuffadt hasamba
 Képzem a választóvizet: benne a szét-
 Mállott majom feje – üvegszeme nyugodt
 Barnát lehel –, apró halak ugrálnak
 Gondtalan, s a fűrészpör, mint békanyál
 A víz színén lebeg.

6.

(A Szívhalász)

Felserkenve észrevettem,
 Egy nyilvánvaló remeg bennem,
 A szívemhez utat nyit,
 Odakaptam: nem dobogott,
 Hűlt helyére leltem ott.
 Egy Hang megsúgta, hol
 Keressem, rábukkanva rablóm
 Szívek között járt: „Szíved
 Itt van, más szívekkel elkevertem,
 Ha rámutatsz, tied lesz!”
 Láttam egybefolyva őket
 Mészárszéki egyvelegben, egy sem
 Vált ki, egy sem volt szívvalakú,
 Választani csak tömegre, taláalomra
 Odabökve tudtam volna,
 Húst a húsból, mintha felsált vagy
 Karajt, miközben nem is véres,

Színtelen levükben főzte őket
 Kavargatva a tolvaj –
 Szívemhez kapva
 Akkor estem össze holtan,
 Mint egy báb, mikor lejárt az óramű,
 Fölémhajolt a kikapart majom s a
 Miskárolt kutya, nevem kiejtve
 Mondták: „Meghaltál, tudd meg,
 Halott vagy, meghaltál!”

7.

(Gefillte fisch)

„Ebben a vonatkozásban az ember
 megemlitené a lengyel zsidók kü-
 lönös szenvedélyét a gefillte fisch
 (töltött hal) iránt.”

A. Koestler: A tizenharmadik
 törzs 121. old.

I.

„welaga nu, waltant got – quad
 Hiltibrant – wewurt skihit.”
 Hildebrand-ének / 49. sor

Ugyanúgy nézett velük
 Farkasszemet a csend, ahogy
 Egymással ők más úr szolgáláiként,
 Mikor elkezdték párbajukat:
 „Milyen kár, hogy megöl
 Fiam, vagy én fiam, fiam, miért
 Nincs mágnes, vért a vérhez,
 Minket összehúzó enyv,
 Szétvált csontvégeket
 Egymásbaforrasztó varázstapasz?”
 „Vértet kell öltenünk, nem
 Nyelvet – harcra fel!”
 „Hallgasd csak, mély a csend,
 Sosem volt mélyebb, mondd el még,
 Ki volt apád!”
 Míg hallgattam fiam, aki haláloamat
 Mészél el,
 Gyűrűm levettem s kopjahegyre tűzve
 Át akartam nyújtani neki, de ő a
 Porba verte, mondván:
 „Míg elvenném, kopjád belém
 Döfnéd. Apám, ki Hedibrand fia

– Áldott legyen neved, apám! –,
 A híres Hildebrant – nevem belém
 Nyilallt – halott!”
 Úgy nézte őket álmos pillákkal
 Árnyékolt sístergő láva-nézéssel
 A csend, mint lázas gyermeket
 A dajka félálmában is vigyázva
 Rá, mégsem mint gyermekét
 Figyelte őket, nem az emtető-,
 A száraz-dajka-szem.
 Így nézett akkor is, mikor
 Digenisz haldokolt, azt mondta
 Hitvesének: „Szembe ülj velem,
 Szemembe nézz, s mint tőr, a
 Szépséged sebezze meg szívem!
 Kezdetétől végéig történetünk,
 Mint gyűrű körbe ért, most hadd
 Simítsam, mint a vak kezemmel
 Végig, hadd meséljem el Neked!”
 Mikor a csend váltotta fel
 Szavát, „emlékszel?” – mondta,
 S mert a csönd ólomsúlyával
 Szemhéjára ült, sokáig hunyva
 Volt, míg túlsúlyát érezve
 Felrezzent, akkor meglátta,
 Hitvese halott.
 A túlvilági útra, titkos
 Légyottukra
 Csöndes hívójelt adott...

II.

„Es lieux et temps chair au poisson
 donra lieu.”

Nostradamus

Közénk egy másik csönd jött el,
 Vakon leszállt, feszült,
 Milyen szilárd voltál,
 Mint egy talizmán, csak a
 Kéz nem volt sehol, ami
 Utána nyúlna, hogy miként
 A gyurma, oly puha legyél
 És lány –
 A hús a halnak átadta helyét,
 Aztán fordítva, mondatad,
 Szörnyek és csodás lények
 Születtek látomásodban,
 Figyelsz? – kérdezted, a

Halból hús lett, és az
 Emberhúsból hal, nem felváltva,
 Egyszerre volt mindkettő a lény,
 Amit álmomban láttam éberen,
 Tán hússal töltött hal –
 Mondtam a csönd másik felén,
 Láttam, nélkülünk, de egymás
 Nélkül zümmögött a mindenség,
 Egy lódarázs, a nagy világszínház
 A potrohában, rendben álltak mind
 A színpalak, mint kaptárban a
 Rekeszek, a fejbe jutni nem
 Lehet, a kocka elvetve, a háló
 Kifeszítve vár, álmomban hallottam,
 Lélekharang kongott, mintha jégbefagyott
 Teniszezők között feszült volna a
 Háló csíkja, mint a csönd közénk,
 Gondoltam hangosan,
 Az éjszakák olyan
 Furcsán metélik szét
 Az Egy-ldőt, az apa-fiú
 Versenyzők közül ki győz –
 Kérdezném hangtalan – s kezed
 Keresvén, hitvesét eléri-e a hős?

III.

Mikor e három képet
 Elrendeztem, földre rogytam,
 S korcs imába fogtam:
 „Zavard össze képeim, mint
 Forgószeél, tarokkjelekkel
 Cinkelt lapjaim félkörbe
 Rendezett sorát rontsd szét,
 Minek e képcsarnok, hazug
 Egyeztetés, a Szívhalász
 Talán egy szívmozgását hagyott
 Nekem, ami a kártyalapra
 – Lépvesszőre – képként nem
 Ragadt, nekem maradt –
 Sötétbe vesz nem adj időt, a
 Partra képzelnem magam, sötét
 Folyó elé, ahol egy-egy
 Megránduló halat a hálóból
 Előszedek, fogásomat a semmibe
 Vetem, s közben ami, legyen nekem
 Is, add: zavart Öröklét az
 Idő!

8.

(A Gyermekesten)

Ha azt mondom, a
 Bölcsőben a Megváltás van,
 Elhiszed-e?
 Hogy a gyermekben a mindenség
 Elfér, ha lemerülsz, ott van
 Az ősvíz, hogy most születik
 A világ?
 Az öreg tölgyek meghajtják
 Fejüket, a lényekben az élet
 Visszahullik az első sejtig,
 Elhiszed-e?
 Hogy az ember, aki vétett a
 Fölötte-való ellen, most az
 Ember alatti gyerekekben látja az
 Istent – hirtelen átizzik a sok
 Bonyolult épület és szerszám,
 Kitapintod a kergük alatt az
 Ökölkő rajzát, a legelső lombház
 Nádját – középen a Gyermekek,
 Akihez a pásztorokat csillag
 Vitte, szokatlan fényű...
 Hogy az újjászületés súlytalan
 Léptei nesztelenül járnak,
 Nem reccsen alattuk az ág,
 Mikor maga ver hidat lépteivel,
 Függőhidat, aminek vége szakad
 Az éppen-utolsó nyomban, mindig
 Az első lépést téve, a legelsőt,
 Ami nem támaszkodik útra: a
 Járás kezdeti tétováságát miért
 Feleled?
 Így jártunk pedig, álmaink voltak
 És énekeink a tengeri nádról...
 Kezdetben a híd – háncs- és
 Rost-bűrű – addig tartott, ameddig
 Az első lépés – „Ne tovább, egyetlen
 Mélység tátja pofáját!” –, de nem
 Volt botladozás ez!
 Ahogy a tengeri nád ég,
 A hasadt héjból egy gyermek
 Előlép készen, bal kezében
 Rézbalta, a jobban réz horognyél
 És selyemzsinór, haja, szakálla
 Lángban áll, ha egy pólyást
 Adnál neki, kezét törné, szemét
 Vájná, a pelenkát vízbe hányná, a

Pólyagyolcsba üszköt dobna –
 Ha leszállnál a hasába, bent
 Meglátnád a hídlépést, a teremtest,
 És a mélyben folyó vízben
 Üres bölcső ringna közben.
 A bölcsődal ringó járását,
 Amit a kezdet szűznemzése követ
 Árnyként, és az izmok
 Feszülése-ernyedése belső
 Fénye, hogy tagadhatod?!

9.

(Alkésztisz)

Helyettem halt meg Alkésztisz,
 Tudom. A gyermekek árvák lettek
 - Értem -, már nem lányom, fiam,
 Hiszen halott vagyok és anyjuk
 Gyilkosa. Ha meghalna értem
 Apám-anyám, haláluk szólna meg.
 De nincs ilyen törvény:
 Helyettük én – nem megfosztott,
 Természet-árva, ép-, véráldozat
 Áldotta Földanyából jöve föl:
 Ilyen sors nincs! Csoda, ha van,
 Nem a hitért, ítéletért.
 Egy Gyermekek hozta vissza néma
 Hitvesem, a fátyolban újabb és
 Újabb fátyolok alatt... megborzongtam.
 „Toboz-alakú kővé változzon,
 Szivaccsá, csillaggá, a pikkelyek
 Alatt is pikkelyek sorjázzanak
 Szoros rendben, halló-membránok,
 Minden titkos neszre rezdülők,
 És dárdák, ékek, égetők,
 Szuronyhegyek. Fejedbe ültetem
 Toboz-alakú holtadat, táplálják
 Sejtjeid, nőjön rovásodra, ha
 Távolodsz, húzzon közel,
 Rád-rótt hurokkal adjon jelt,
 Maradjon titkosírás mégis, távoli,
 Ha elfelejtéd, emlékeztető, minden
 Sanda pillantásod lesi, mindig
 Elébed vág. „Újjászületni nem
 Lehet, ijesztenek a kezdet képei:
 A Szentség és a Megbotránkozás
 Pólyása már világra ébredt fel
 Az állatok között, s akit végül a

Felső-Ég világnézőbe enged árvaságra
Le, a mostohák bölcsőjéből
Szemétre dobják, szennyvízben
Fűrésztik, és mikor megnyilvánulva
Kínzóit lemészárolja majd, a
Büntetés hiába már...

10.

(A méhész)

Istenem, add vissza
Éjszakáimat, hadd legyenek
Megint gyerek!
Járókám fölött holdak
Libegjenek, a végtelen éj
Tekeregjen, mint a kígyó, héj
Legyen, középpont nélküli –
Végtelen, aminek héja van csak,
Magja nincs, és meztelen
Gyerek egyszerre lennék
Járókámban: maszkmester így
Nincs olyan, aki mássá tegyen!
A héjak, mint ruhák feszülnek
Meztelen bőröm köré, a Holdak
Írnak rá, mint pergamenre
Hajszálvékony hárttyákat lehelve
Rá lúdbőrként, aztán sorban
Elhamvadnak, csak írásaik
Maradnak, egybecsúszott rétegek:
Egyetlen héj a Mindenség, lágyan
Ringó üveglap testtelen írásokkal
Beírt –
Tündér voltál te, szentjánosbogár,
Mindenki más beszélt a hangodon,
Te hallgattál, helyetted meztelen
Bőröm beszélt és minden Hold,
Miközben, mint a békák ostyával,
Kölcsönvett hangoddal a torkukon,
Mintha váltópénzt csörgetnének, úgy
Brekegtek szüntelen...
A gyermeket most már nemzéssel
Képzelem, húsból, belőlünk alkotandó
Testét hárttyavékony, hitvány
Bőr fedi, lassan szilárduló...
Istenem, add vissza
Éjszakáimat, hadd legyenek
Megint gyerek –
Egyetlen álmot hagytál,

Utolsóként vedd vissza hát:
Verejtékem csorog – folyvást
Látom – s mikor lecsöppenne,
Golyókká forrna, hirtelen
Legyekké változik, színjátzó
Húslegyek repülnek el és méhek
Döngenek belőlem, izzadságszülöttem,
Körberajzanak, nem hagynak el,
Mintha eltéphetetlen szálak
Tartanak a bűzkörömben őket,
Dögbűzt árasztó uszály, húslé-
Legyek, folyékony hús kívül,
Belül szilárd, ami megolvad majd,
És léggyé párolog: bibe vagyok
Egyszerre és a szirmok körkörös
Hullámai, ahogy tömött rendben rám
És egymásra zúdulnak... Annyi vér
Után, vidéki birtokon, méhészként,
Hadd legyenek öreg!

11.

(A történetünk elviselhető,
sive de febre continua acuta)

Égő, forró hidegben egy
Lassan átforduló tűzkerék
Küllőiben, mint kőhuzalként
Mefeszült erek degeszre tömve
Súlyos vérrel (ahogy a bőrtüsző
Vaspénzzel), egyszerre terjednének
Százfelé terpeszben szököve
Ólomlábakon – a lágyan orvosló,
Húvös érvágást ajánlom; forró hidegben
Látlak mindig újra, síküveg
Vagy vakkeret a pulzus törtetése
Törhetetlen gyémántrácson:
Ablakszem – ecettel dörzsölt vakszemek
Között –, amelyben – visszaverve –,
Napmeleg azúr hűvössel egyesül,
Vagy zsaluvas, fémgátor, melynek
Strázsaként kell állnia, pedig szökött
Fegyenc volna –
A kis erek szűk végén könnyen
Át nem folyhat sűrű véreink, hús
Forróság ez, ahogy felduzzad, olykor
Megcsapoljuk egymást,
Piócákat teszünk nyakunkra, egymásnak
Klistélyt adunk, hogy felhigítsuk

Bélsarunk, a hév-forró melegtől,
 Elrohasztó láztól rettegünk: szerelmünk
 Végtelen utójátéka ez, egyenlítői
 Forróságban hűsítőkkal fejfájás,
 Émelygés, viszketés – enyhén rosszul –,
 De mindvégig talpon vagyunk.

12.

(Ludus Goticus)

Bizáncban egykor Január
 Hó elsején „Gót játék”
 Tartatott: „venétek”,
 „Gótok” rázták pandurájukat,
 Vesszővel csapkodták maguk,
 Beöltözött fiúk, nagy kegy volt
 Ám, az érthetetlen kezdet ősködébe
 Burkolózni, állatmaszkokban
 Üvölni: „Tul”, „Tul”,
 Egész a Császár asztaláig
 Gyűrűzni kígyókörökben, zajlani, mint
 Örvényben jégzúzalék, és túl
 Azon a palotatemplom kettős
 Méltóságú lépcsőin föl egész a
 Szélkakas érckarmáig, és
 Körmükkel kaparva ott
 Kiáltani: „Tul”, „Tul”,
 És még tovább.
 Liturgikus majom-kutyám:
 Venét majmom kutya-, és
 Gót kutyám majom-fejet visel,
 Bármerre fordulok, majom-
 Kutyámba ütközöm – Isten Majma:
 A Sátán és a Pudlija talán? –,
 Vagy Janus-arcú végzetem:
 Majom-múltam, öleb jövőm egyszerre
 Néz velem farkasszemet? Nem úgy, mint
 Ők a vak Történelem bagolyszemébe
 Fúrva bölcs tekintetük derűs fölénnel,
 Könnyeden, az Egyetlen Jelenben úgy
 Vagyok vaskarikára fűzve láncsal, mint
 Majom az ablakbélletben,
 Rekedt kutya az udvaron.

13.

(A Mongolok Titkos Története)

A mongolok titkos története:
 Mondhatatlan jelekkel írva
 Be, csak ide, csak ide.
 Szemem az húzza ilyen szűkre,
 Hogy rájövök egy-egy délelőtt:
 Ti vagytok mégis néma érceim,
 A földalatti csermelyek,
 Bányáslámpa fénye szélhintán
 Ha imbolyog –
 Szemernyi is túl sok.
 Alagsori zárandoklat galambdúcok
 Között, mennyire fáj a burukkolás
 Közöttetek: hosszúkás arcodban
 Kökényszemed, kisírtnak látom,
 Mindegy, így van-e; és te is:
 Hárászkendődben ott lapulsz,
 Arcod mintha koboldok gyúrték
 Volna meg, végighullámozott rajta
 A keserv – ki tudja már, miért –,
 Aztán zörögve megmeredt, ütött
 Bádog, föltúrt viaszkos vászon
 Ágynemű fényben, ha volna lélek,
 Suhogva szállna itt, fojtó szemöldökfák
 Alatt, ahogy a szárítókötélre
 Aggatott ruha a túl szűk ég alatt,
 A múlandóság megcsap itt, egy
 Porcelánkanna letört füle, csorbult
 Csőre: öntvénysebek, mintha
 Ércünkblől csak így lehetne végérvényeset,
 Szilárdat önteni –
 A múlandóság itt tapintható,
 Öntőformája bűneim köre, mint
 Töklámpás vigyorgó száján, pisla
 Szemgödörén csurog a sárga
 Fény (a csontburok némán
 Dereng), úgy izzik benn a
 Fém: sehol nem érzem így,
 Együtt vagyunk, összevegyülve
 Mindenünk, másunk semmi, ez
 Mindenünk: anyag, közös anyag,
 Szétszórátás előtti láva, magma
 Majd, végül magunktól váló termékek
 Vagyunk.

14.

(Méhpempő)

*Herenapom méhpempővel nyitom.
A méhkirálynő ételére ágyazódik
Dinnyemag és almahéj; a lenti lében
Úszó renyhe hájak, mint a dermedt
Zsír a húsleves színén; a húsok
Lassan oszlanak a savban: gyomrom
Védtelen. Kávátlan kút, garádtalan
Tanya. A mindenség gyomorrendjében
Édes, sós, savanykás borleves, hal*

*És kenyér mind egyre megy, a nyelv
Érzi vagy mondja csak különbségét a
Halnak és a húsnak, a mindenség
Sejtenként összes véglete. Gyomorrend,
Semmi más, savakban fürdети fiát,
Kevercsben, száz elegyben így emészt
Fel –
A méhkirálynő étele a mindenség
Szilárd-folyékony képlete, magmaállapot,
A titkosabb anyag: elrabolhatom,
Napomba építem arany színét, hiába,
Szétfolyik, elveszti rendjét,
Bugyborékoló gyomoriszapba vész.*

Budán innen, Budán túl

II.

(Ottliknak, a Df-nek)

Ceruzajegyzeteim a *Buda* könyv lapszélein: ahogy újabb „Am Hof-élményem” (elmaradása?) után próbálkozni kezdek ma hajnalban, próbálkozni az úgynevezett feldolgozással, megértem körülbelül, hogyan lehet három évtizedet munkálkodni valami ilyen anyagon úgy, hogy a legigazságosabb, a legpontosabb stb. kifejezést (szerveződést etc.) keressük. Kisiklik a vágyva vágyott rendszer? Elvész az étkező-kocsi finom, durva, személytelen, légkondicionáltan ablaktalan rázkódásvilága? Túl messze van? A ceruzajegyzet is élettelené válik? Jelent valamit, hogy gépiratban második tisztázásra is ugyanott fut félre az ujj?

Marad, egyelőre: hogy némely fontos leveleinkben átszokunk a ceruzairásra, legalább megszólításnál és elköszönésnél; marad, hogy Wittgensteint (új vegzaképünk), Virginia Woolfról szóló irodalmunkat (régii vegzakép) (örök) cerkával firkáljuk át, sőt, egy medvés jegyzetblokkot, a holderlini toronyszobánk Rajna-Ruhr menti városából, lassan szétszedünk, hosszabb cetlikre (sötétkékekre, fényes-fehérekre) ragasztjuk megannyiszor (a blokkcetlik parasztrózsaszínek; némiképp Korniss Dezső révén fejlődgetett színérzékelésvilágunkra is gondolunk reflektíve közben!), behelyezgetjük a kellő lapok közé; félni lehet, ugyanígy járunk ezekkel az örökjelekkel is, mint látjuk, a *Buda*-béli cerkafirkákkal, de nem baj. Dolgozunk, ahogy az Ottliktól kapott (Ottlik-fordította) könyv végén áll, hogy a főszereplő ott hagyta a csontokkal-kagylókkal borított óceánparti fővenyen fiatal szívét, s hazavitte a zordabb otthoni vidékekre a művész örök poggyászát, mely keserves munka súlya; és ahogy ezt átlátja, magnéziumvillanás, napkitörés, igen, a „ráértés” ceruzajegyzetpillanatai ilyenek, ahogy ezek szükségszerűen meglettek, kevés lenne kibontásukhoz egy fél élet. Az esetlegesség megtoldásai tehát; a mű további progresszió-yardjelei, vagy mik; és ennek az ideiglenes munkabevégzésnek, II. számú dolgozatomnak a kísérőlevelét is ceruzával firkálom.

Lehajtom a két laza fél-ökölbe csukott két kezemre a fejem, kicsit az ódon (az újabbak tönkrementek, ismét ódon gépen, egy Royal táskán írok), hátrafelé lejtő masina felett, bal kéz felől ott a könyv, becsukva.

De nézzük!

(Majd, ha madaraink felébredtek, ha bemehetek e másik szobánkba, ha magam leszek nyolc napig – most társnémon az elutazás sora; ám ez nem *Buda*-vonatkozású; csak mégis, ceruzajegyzet van róla, ahogy Bébé előadni utazik Kölnbe, vagy hová, és a vonaton rádöbben, többé soha egyedül!, s felhívja M.-t otthon, társnéját, s elmondja ezt, s M. olyasmit mond, hogy jó, rendben, egyelőre azonban kápráztassa

el a Rajna-Ruhr mentieket; mi inkább a Linda Perry véleményét osztjuk, a *4 Non Blondes*ből, társnémmal, hogy ti. megvan az ideje annak, mikor milyen műfajú illetővel és *hogyan* tud vki vmit kezdeni, most mi ketten... hát el ne kiabáljam... most épp itt van a leginkább rendjén, most végre rendben *látszik lenni*; bár látszikut nem ismerek, jegyeztem fel a minap, az elmaradt „Am Hof-érzet” napjain, valahol Musil egykori lakhelyének közelében, „Anders” – már ez is jó! hogy ez jött! „Ulrich” helyett egy „Anders” nevű lett volna a *Tul. nélk. emb. főalakja* – „als un’ gagement can I do not”, vagy „can do I not”, vagy „net”, vagy „noet”, tehát csak elköteleződve valaminek, ez a látszikon *túli*, nekem ez, elköteleződésen is túl maradok mada-rainkkal és a kutyával most, és majd, ha ellátásunkkal végeztem reggel, előszedem Delmore Schwartz-ot, azt a novellát, melynek fordítására Ottlik vett rá még a hatvanas évek végén, ő adatott megbízást rá nekem, s az az elbeszélés alapvetéssé lett számomra, ha nem is úgy azért, mint Rilke, Kafka, Stevenson, Poe, Doderer, Musil, Klee, de majdnem mint Salinger, ha nem is úgy, mint Evelyn Waugh, de... és most a minap, mikor az északi – Skót Felföld! – galoppzsokék közül talán száz éve is a legeredményesebben szereplő, végre sampionátusra törő Kevin Darley kedvéért megveszem a jó lórovatú Guardiant, mit látok: *Már álmunkban szólítanak*, vagyis egy cikk Delmore Schwartz-ról, aki ezzel a dolgával dobott rekordígéretűt, aztán se effélét, és ötvenvalahány évesen, roncsként halt meg, a cikkben ez részletesebben van, még nem értem rá elolvasni, talán ceruzajegyzet a cikk is, nyomtatásban, de ott a kép, az író egy padon ül, nagyon reménytelenül magába-zárultan, jó tartással, ám összeomolva, gondolom én, és majd megnézem, Ottlik-jegyűen mit is lehet kiszedni ebből. Hanem hát mit kellene? Rilke-alapsoraimat, N. N. Á. fordításában, a fordítótól Ottlik jelenlétében hallhattam; Salingert Ottliktól kaptam, *A jámbor pálya* és *A megboldogult* is Ottlik révén került, s az *Utolsó látogatás*, ne is mondjam, azzal a számomra nevezetes résszel, hogy a főalak elás valamit, mondjuk, „lelkileg”, hogy ha szegény lesz és beteg és elhagyott és nyomorult, majd előkotorja... ó, Isten, mondja Hamlet, ez csak látszik-dolog, előhiedelem, mely „látszik”-nak bizonyul azután. A teljes „un’ gagement”, na ja, a mindenkori ceruzajegyzet, mely pusztulásra van ítélve, azaz bedarálódásra, és a porladék-törmelék szárazlevél-matéria nem lesz okvetlen varázsszeres zacskó-tartalom. Mm-mm, ahogy Linda Perry megcsinálta a videóban. Sokszor gondolom: jó lenne Ottlik Gyöngyivel megdumálni. Bár ki tudja.)

*

Érzem, el ne kiabáljam, rendjén alakul ez a klip most itt, amin dolgozom, Ottlik Gyöngyi jön be azzal, hogy ugye, ugye. Megmondta ő. Most kell (ld. Kosztolányi: 1914 siessünk), később nem lehet majd. Otthon maradni, szabadfoglalkozni stb. Ez nem így valósult meg, hanem... Például gépradír. Bécsben sincs igazi gépradír. Mondja a néni, az eladóhölgy. Doderer utcája, nem messze a Strudlhof-lépcsőtől. Ottlik említette, rajongó becsüléssel, hogy így mondjam, életemben először Heimito von Doderert is. Évek óta vágyom megvenni ebben a papírkereskedésben (az még papírkereskedésnek nevezhető ott!) egy gépradírt. De már nincs. Mondja a kicsit a Gyöngyre, Ottlik társnéjára emlékeztető hölgy, hogy nem igen gyártanak. Az újabbmódi gépek stb. Tipex. Na, na. Veszek azért egy radírt. Szép parasztrózsaszín, felhős-fedett-égkéék. Radíroz is, jól-rosszul. Innen és túl. Nem pont ott, azt, úgy.

Bigger, better, faster, more! Ez a Linda Perryék LP-címe. Hát a „pont ott” – az ilyesmi. Hogy közben teli szájjal vigyorgunk, nevetünk is gyerekesen, megvolt a produkció. A színesség átmegy fekete-fehérbe hirtelen, egy kis ürge vagyunk, mint iméntiek, mint iménti nagy feladatmegoldók, a strufni véget ért a dalban, visszazötytyentünk reális közegünkbe, erősítőfalak, drótok stb. közé, a dickensien berendezett színpadra, mely vicc is, nem is, Dickens és Ottlik, Ottlik Angliában, Tottenham Court Road és Coral Iroda, tollam a Coralból, azzal javítom most ezt itt, dickensi színpad a *What's Up?* klipben, vicc, sűrűség, gyerekkor, kiröhögése, akkor miért reprodukáljuk mégis, miért keresgélünk ceruzajegyzeteink közt, melyek is: bőr kürtőkalapon motorszemüveg; tépett szárú farmer; a nagyanyánk fényespettyes bordó házikabátkája; majdnem rékli; hozzá miért öltünk fehér-piros csíkos harisnyát, s mi ez a *lanterszáda* itt, ez a hosszú asztalom itt Bécsben az Ungargassén, első emelet, épp Musil utcájának hosszabbítására látok ki, Wittgensteint (Witti; ahogy a Pierre Littbarski a „Litti”, a focista, FC Köln egykor, ma Japán, ld. géprádír, hány és hány zsoké megy el Hong Kongba Mklong Ng úrhoz, sic!, az ő lovaihoz, közben zimbabwei zsokék futkosnak már Baden-Badenben, látom a DSF-en, tévéen, és a Coralban, Ottlik Tottenham C. R.-ján látok egy Vaalból, Dél-Afrika, közvetített versenyt. A váli erdő!) és Virginia Woolf-életírást (Ginnie) jegyzetelek, s van ott telefon, lámpa, hamutartó, Gauloises – Caporal, tehát füstszűrőtlen, tehát *non blondes* –, jegyzetlomb, szipkavég, melyről valóban leszereltem a füstszűrőt, és van újság, és van szilva, magköpőtányér, nejlonzacskó, fémdoboz, rádír, Coral-toll, papírok külön etc. Mi ez mind? Miért idéződöm fel, ahogy az imént még ott fordulok be eme Rochusgasse sarkán, s jövök haza? Mit ások elő, mikor nem is vagyok elhagyatott és nyomorult? Szipkámát, a fekete véget, melyből számba bodorul a füst, vagy Rilke „képtelen üvegfaít” fújom általa, füstből, majd ezt elmondom egyszer így, a szökökutakat, elhadarva, közben Gauloises, egymás után, Gyöngyi félbetört cigiket – is – szívott, szipkázott, azt hiszem, elejtettem a lakóház kapujában a szipkavéget, seba, felszedtem, már a számban megint, Koppenhága jut az eszembe, a gubrealó, meghagyom e félreütést, gubreal, nem is rossz, régies ízű vicc, ma nem aktuális, a guberáló tehát, szemeteskosarak darazsai közt, mit kergeti rám őket, ültem a padon, mit köröz itt ez az alak, akkor értettem meg, és másnap én is végigguberáltam Koppenhágát, van egy sor közös élményem bárkikkel, akik így ültek egy parkban, mondjuk, mint a dickensi színpadról, a mostani színpadjukról, a Christa Hillhouse és a Linda Perry, és jött egy *szőke* yuppie-család, és a srác valami pizzamarádékot emelne ki a szemétkosárból, de nem hagyják neki a szőke szülők, meséli „a Christa”, ki tudja, miféle madarak ettek már belőle, ki fogdosta össze, ki dobta el, jó, hát Tunéziában én is eldobnám a szipkavégemet, de Bécsben nem, hát így lett *non blondes* a név, meséli Ch., na, óriási, de mégis, teljesen jól megvan, mindenfajta érettségik nélkül is a képzetkörökben mozog; és, gondolom, hát 1964-ben, 65-ben, mikor Ottlikkal atlétikára jártunk, nem volt-e, hogy ő a Klobukowskát „nekem hagyta”, mert a Kirszenszteinnekk drukolt, ez az, „a Kirsi”/„Kirszi”, ezen is jól van, jól van mód nevetett, fejét rábiccentgette, igazgatta, ráigazgatta nyakból a fejét a szóra „a Cipi”, a lengyel helyesírásra, tolerálta, az sz az s stb., Kirszenstein, ez az, így írták, most egy filmszínészről veszek valami könyvet, leszállítva, majdnem kukából, itt Bécsben, nem jön az „Am Hof-érzet”, borús az ég, épp nincsen a nagy dögunalom teli nyár, Ottlik de szerette, gondolom, az Am Hof padján ülve, de ott

most csak borús ég alatt szaxofonozik egy magányos amatőr, alkonyodik is, megyek haza a „lanterszáda asztalhoz”, vár is sok minden, de kipakolok, a Linda Perryék színpada, a dickensi, az is lanterszáda, vidámmá és odavágóssá és pro-fivá van téve vele, rajta, benne az, ami a gyerekkor volt, a tökhülye világ, a rendszereit és rendjeit és jövőit hazudó világ, na *meven*, mm-mm, megszólaltatom a lanterszádat rettentő *non blondes* füstben, társnéem Párizsból Gauloises Caporalt hoz ajándékba majd, és kutyánknak francia ropit. Ez itt abbamarad, itt a füst egygyéka-varult, felállok, nyújtóztatom tagjaimat, melyek is, mint Wittgensteinnél áll, nem különböztethetők el gondolati valóságomtól, sőt, Ginne-nél ez volt a baj, a testtel volt nála a baj, s amíg könyvekkel védhette, amíg könyvekkel megvalósíthatta evidensen a testet, csak hagyján, de a végén bement az Ouse-ba. Hát valami velem ezt nem akarja. Hatvanöt egész hat tized kiló vagyok, ha ez valamire jó. Társnéem még leviszi a kutyust... „jön utánam, mint az ányék”, fájoan elköszönnek egymástól, én azt gondolom, istenem, mikor még Szpéro élt. Megnézem közben, nem jönnek-e a Linda Perryék a dickensi színpaddal a hajnali programban. Akkor az is el lenne intézve délelőttig megint. A művész poggyásza, a partok. Egy dal. Ayr a Skót Felföldön. Witt lakása az ír tengerből mentén. De Norvégia már nem, mondom Gyöngyinek, igaz? Schwitters, persze, Witt, Hitlerék elől Norvégia, de nem, Norvégia nem. Nézttem Koppenhágából a hajókat arra. Nem. Most kutyánk nagyon ugat, mit is akartam mondani? Na, legyetek jók, mondom társnémnak. Nézem a Nyolcak mai kajáját, szétrakva a konyhaasztalon. Reggeltől „én vagyok a séf”. Guggolok tízet, gyorsan, csinállok hat törzshajlítást. „Ha meghalok esetleg, és nem látsz többé”, mondja társnéem, „netán...” Jót nevetünk. Mm, mm? Kérde ő. Aha. Minden rám száll. Minden kötelesség.

Csak Szpéro nem száll rám. Tényleg. Alízon kívül már egyetlen madarunkkal sincs ilyen kéz-közel kapcsolatom.

Nem vagyok hajlandó ezen kétségbeesni. Wittgenstein, a filmkönyvben Ottlikék-cicája-Metzengerstein (Poe novellahóse!); Kirszenstein. Ha netán egy mondat abbamaradt volna. Ceruzajegyzet. Szpéro, mint Nessun Dorma. Minden reggel fél négykor kelek. Londonban olykor szériában feküdtem fél háromkor, alhattam hétig, nyolcig. Megvettem utána a galopp- és akadálylapot a Paddington pályaudvar környékén, ha már volt ugyan stb. Gyöngyi galoppra járt. Ügetőre. Ottlikkal ez valahogy szóba se jött külön. Evidens volt, hogy atlétikára járunk, mi meg. Ma, ha atlétikai versenyt látok a tévén, hiányoznak a futók alól a lovak. Mi akar ez lenni, ez a futkosás? De lassú! Klipben azért Sting régi fekete-fehérjét, az *An Englishman In New York*ot is nagyon szeretem, Bécsben egy hajnalban ezt énekeltem, bevisszhangosítottam magam a vécé- és a zuhanyzófülkében. I'm an alien – I'm a little alien – I'm an englishman in New York. Mintha londoni lenne, nekem olyan, mégis az egyik havas parkszél, kerítés mellett keskeny járda, megy a Sting esernyővel stb. Megyek ott, mentem, megyek majd, Szpéro küldött el, nem kell ezt már külön mondani. Micsoda lelkek ők is, akiket mi szerettünk és szeretünk, mondom társnémnak gyakran, hát nem? Ahogy gyakorlatiasak, rámenősek, kajaközpontúak – és meghalásközpontúak, egyszer. Végletesek, evidensek, megfellebezhetetlenek, és mégis úgy tudnak örülni, annyira tudnak valamit várni, úgy rá tudnak csodálkozni a világra a mi verebeink (de a posztátánk, a széncinegénk – aki vak, az Icsi –, a zöldikék etc.). A dic-

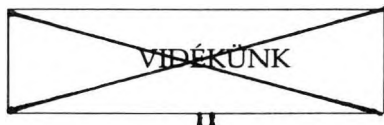
kensi színpadon vannak ők, élő-és-halott-sűrűségben. Két tucat nagy és kisebb halott. Legalább. Ülök egy-egy út előtt, néha, a Tabán oldalában. Nem is mindig. Ritka alkalmak már ezek is. Nem iszom, nincsenek nagy elérzékenyülések, pont nem is jön össze érzés oda és akkor, fölkelek, na jó, megyek le a dombon. Mögöttem az álombeli mézek, nagy-nyártól-szikkadt Am Hof-állag alakban, csúnya porló rögek, s a Föld: ahogyan elfeledte annyi szépét, mint Jékely írja. Linda Perryék szándékosan rútitják el magukat, miközben teljesen hagyományos dalt énekelnek. Minek, gondolom, Ayrba menni, majd; igen, majd is, minek? Annyit fáradni stb. Lemegyek, még nincs Sporting Life, sebaj, ülök egyet a téglafalon, mint San Franciscóban akkor a Christáék, s jött a yuppie-család. Ülök, aztán hazamegyek szobámba, kinézek a platánra, belepisálok a mosdóba, hűtök egyet a kalóriátlan citromlén, kotorok morzsát a Hyde Park verebének, elindulok, megnézem talán a Serpentine Gallery installációját, aztán, hogy mi ígérkezik ma „az irodákon”. A Tottenham Court Roadon ugyanúgy nem lesz „épp” élő talán Ottlik, ahogy Szpéro se, néha, a Tabánban. Ott nem, nem ott.

*

Nem tudom, Wittéhez mit szólt volna Ottlik, de tegnap, pihenőül a ceruza-jegyzetelés közt, meg mert kint mentem a városban, az esőben (de utáltam!) (nem kedvelem már itt igazán a várost, nem, hát az „Am Hof”, bárhogy unom is, vagy nem jön be „aztán”, ha egyszer meglett, ha én egyszer kitartok, már csak az van meg, ahol és ami mellett; csendesen „alien” leszek itt Budapesten), megyek, és bejön, kialakul (mert hát persze, dolgoztam rajta, akartam!) ez a rajz, ez az ideogramma. Hadd mondjam el Wittinek ezt a dolgát, mindenki tudja, amiről nem lehet beszélni, arról pedig hallgatni kell, mármost ez, amiről nem lehet beszélni, az a „nem ismert tartomány”, tudomásunk sem lehet róla, sőt, mondja Witt, többször is, *mivel* az énünk, a „magunk” az határérték, az határ, de a túlsó térfél nem ismeretes, hát nemlétező ez a mi „magunk” is, a szubjektum, na, ez az, olyan mindegy, érthető, miről beszélek, annak a tartománynak, melyet ismerünk, ez a határa, de mint Babitsnál a kibonthatatlan szentszobrok, melyeknek egyik fele kőben maradt, ilyen ez a mi énünk, a túlfele – honnét? – a másik tartományban van, mely is nem ismerhető stb. Van-e ez a szubjektum? Nemlétező ez, mondja Witt. Mégis beszélünk róla? Nem is képzetes. Na, itt jön nála az, amit értékelői közül sokan kiemelnek, hogy a misztikust célozza meg (akarva-akaratlan), Musilt lásd, napvilágnál élt misztika, azaz „Am Hof-érzet”, ennek utcakölykes változata a dickensi színpad, megannyi súlyos tudással, persze, a „mm-mm”-ben, és semmi farrázással, inkább dinamizmussal, semmi hajlakkal és butikkal. Hát ami nekem kidolgozódott így, az esős színpadon, Budapesten: hogy (még Kosztolányit ide, „nem tudnak egész idegennek”, Stingnek az „englishman”-jéhez, „alien”, és Ottlik a T. C. Roadon!) ti. ha azt a dolgotomat vesszük, hogy Witt és vidékiünk (Kortárs, ha igaz), ahol ezt a szubjektum dolgot előszedtem kicsit, van ott egy dolog (Witt értelmében, nem módorosan; mert a következőket használjuk, szögeztük le társnémmal „legújabb bloomsbury tételeink”-et: *működik, erről szól, szuper* stb., nem használjuk: „kell legyen”, „valahol”, „ez alatt azt értem” – sajnos, ilyesmi a legjobb magyartaní-

tók szavaiban is előjön, a legjobb könyvekben is benne marad, m-hm; használjuk, hogy *idáig vele az akármim* stb.) (nem használjuk: ez egy *dolog!* eszembe jut erről, mikor még nyolc év felnőttoktatás előtt egy évig iparitanulóotthon-portás voltam – jámbor pálya ld.! – az Illatos úton, váltótársam ezt írta be a naplóba minden este: „semi különös dologh nem történt”, vagy „történt”. De a *Tractatus* fogalmaként a „dolog” (mint valódi izé akármí), az jöhet.

Kutyusunk most, szegény, nyűszít. Elment „istene” (társném), kilenc nehéz nap következik neki. Az állatok szomorúsága, érzelmei stb., mondja az elmenő. Nincs mit tenni, én még mindig a legjobb megoldás vagyok. Ginnie, Ginnie, mondom kutyánknak. De ez bonyolult. Ajtóhoz lopózik, onnét... És nincs tovább. No, Wittinél, mondjuk, ott élünk, ahol „VIDÉKÜNK” a hely neve. De a helység szélén (fogadjuk el, van azért olyan, hát van egy-egy igazi helységnél is) ott a tábla:

Ezt, tehát a hely nevét, a helyét, ahol élünk, örökké áthúзва látjuk, ha sosem juthatunk ki a (nemlétező) túloldali térbe.

Sosem láthatjuk akkor így:

etc.

Már ha a túlfélen, melyről tudni (mondani stb.) nem lehet semmit, így hívunk minket. Ha onnét így. Most, ahogy ez az írás megszakadt, és formája is lett így (alkotó része) ez a félbeszakadás, a folytatódás, eszembe jut: Nemes Nagy Ágnesnél Ottlikkal ezt a verset is hallhattuk, alighanem friss fordításban szintén:

A magányos. Írta Rainer Maria Rilke. (Tizenkilenc éves se voltam, mikor halottam. A Wittí-utalásokat nem kell kibontanom. *Tractatus* etc. Aztán eljöttem, a Vérmezőn egyedül mentem haza, talán Kosztolányi-kötettel, kölcsönbe kaptam. Ottlik *Iskolá...* -ját a Vérmezőn kezdtem olvasni évekre rá. Most a *Budával* ott mentem. De a Vérmezőn már sosem járok szívesen többé. A Christa Hillhouse-éknak nem lehetnek „fixebb” evidenciái ily dolgokról, mint nekem. A Krisztinán már csak kísértetként járok, az egész városnegyed – Déli és környéke, Lánchíd-fő, Siklóvasút és vidéke – kiment az életem eredendőségei közül, az új alkalmi népesség és „esélyítései” okán.)

De mint ki idegen óceánra lelt, olyan volt nekem akkor, 1967-62 környékén a mindenféle itt, a bármi. Felfedezhettem egy világot. Ottlik, N. N. Á., Pilinszky, Weöres, Jékely stb. Rilke, Camus, Kafka. A vers, melyet nyilván egy „tulipáncsokor” mellett hallhattam, vagy én-nem-tudom-miféle udvarra, kis-házakra kinézve (Ottlik fejében miféle lanterszádák, közben etc.):

„Mint ki idegen óceánra kelt, / olyan vagyok az örök itt-lakónak; / telt napjaik asztalra halmozódnak, / de nékem már a távol tája telt.” Gondoljunk bele

Rilke és Wittgenstein egy-idejűségébe; s majd Szép Ernő kerül elő hamarosan! De tovább a *chart*ot: a szokott „riadt és esztelen a század” helyett most, íme, valami újabb ez. „Arcomba ér egy más világ határa, / amely talán, akár a hold, lakatlan...” Wittt ezért nem elégedhetett meg a pusztá elméleti közelítéssel. Ezért mérvadó valóban „az életvitele” (hogy pl. előadásai során érdemben a saját filozófiai töprengéseit etc. adta elő) (sic! kifejezésisméltés). A „túloldal” ismeretlen, elmondhatatlanja... Rilkénél akkor így. S Wittit hallhattam, mintegy, tizenkilenc évesen. Aztán csaknem harmincöt évig az egy híres mondatán kívül: semmi. Most Bécs, az „Am Hof” konkrétuma helyett: a *Tractatus*, és egy könyv Wittiről. (Egy Bravo-füzet még, plusz, a 4 *Non Blondes*ről riporttal. Ld. az *Iskolá...* -ban a betegszobai Verne-olvasás stb.!) (Csöndes, magányos játszás Badenban a pályán. Nem kell félni az ügetőtől. Senkivel sem kellett beszélgetni, senki sem törődött velem, huszonöt-harminc négyzetméterről szinte el se mozdultam, a pálya korlátjáig alig mentem. Jó, hát kétszáz négyzetméterről. De minden érdemlegesebb közönség-tereptől távol! És csak a szabadban. Borús idő. A negyvenedik Gauloises felé. Fázás. Soványan; remegő lábbal. Kezemből majdnem kiesett a fogadóceruza, papír. Alíz napja. Futott egy Lisa W., és „maga” Lisa. Tóni napja. Futott Anthony, Toni’s Fright. Több ló ma nincs. A 4 *Non Blondes* még a dalelmélettel és Szép Ernővel jön vissza. Lisa W.-nél eszembe se jutott Wittt; ó!)

Most, ha már a dalelmélet, jön a klipek sorában a tök nagy alma, az, ami (miatt a dolog) és ahogy (bármilyen) abszolút érdektelen. Billy Joel, az álmok folyója, és *In the Middle of the Night*, szegény. Mi ez? Öltönyös urak mű-régiesített-barnított képsorokon vonaglanak, falusi templomból kijövet lelkészüket körül vidám színesbőrű emberek arcán áhítat. Mások, úszni, a folyóba ugranak. Közben ál-spirituálét-és-blues-t zongorázik a Billy Joel. Végig lehet elemezni egy ilyen hülye-közönségnek-szóló képtelenségeit, a kiürült hagyományt a dalban; a semmitmondó, szívhez zengő háttérkórusozást stb. Nézze meg, aki akarja. *The River of the Dreams*. Most akkor, meséltem társnémnak a minap, látod, a Linda Perryék okosak, dörzsöltek, gazdaságosak a dallal/ban. Minden addig megy, ameddig nekije mennie kell. Arról van szó, amiről; és úgy, ahogyan. De a B 52-esek, vagy a The Prodigy, a maga módján, szintén okos, ökonomikus. Vagy a The Cure, a Madness. Most ne menjünk messze. A dal: stilizáció. Néha nagyon keveset vállal „fel” (mint a Love Shack, netán az említett bandák idegondolt számai, kivéve a 4 *Non...* -t; a *What’s Up?* videóval, kizárólag azzal, mondom. Lehet, hogy egyművesek lesznek? Mit baj az. Érdekelni fog, hogyan élnek, miiket gondolnak, meglesz a számomra nem múló „Buda”-állaguk stb., ez a videójuk olyan, mint a legjobb Szép Ernő dalok, netán a *Hajnali...* -ből egy egész sor rész). Wittt mit szolt volna, ha ismeri Rilkének ezt a versét? Ha van egyáltalán olyan „irodalmi élet”, ahogy nálunk (volt) (ma is van?), ahol/ahogy mindenki tud mindenkiről, van „chart”, heti lista, rangsor, vannak összefelelgető és elütő vonatkozások, a közönség (nívós részének) igényét is 7-8 féleképp lehet kielégíteni, s ez meg is történik. Mit szolt volna ehhez Wittt:

„... ők egy érzést sem hagynak egymagára,
s lakályosan élnek lakott szavakban.”

Ezt jól kiemeltem, következetlenül. Tovább:

„A tárgyakon”, jön a befejezés, a „dal” harmadik strufnija, „melyekkel vissza-
tértem, /a furcsa lényeg itt is átragyog – : / ők otthonukban messze, állatok, /
itt lélegzetük elfojtja a széken.”

Amiről is eszembe jut: szegény kutyusunk, első órái most kilenc napig majdnem – társném, a gazdi, az „isten” nélkül. Kimegyek, eldumálgatok vele, megborzolgom nagy fehér bundáját.

Az élő Nyolcak élnek, Tóni, Alíz el van látva, társném csodálatos taposófűveket hagyott nekik.

Előszedem jegyzeteimet, melyek akkor készültek, míg (na ja, a nyelv nehézségei) a Nyolcak kajáját adtam. Folyton átrohangáltam ide. Mármost Wittt-ügyben nem kell kommentár.

(Persze, lehet, hogy a nem ismert tartományban nem is ezek a betűk vannak, ezek a fogalmak, nem jelölik a helységek határát stb.)

Badenben jutott eszembe ez, az ottani szomszédos helység ilyen táblája révén, ahogy a Ferenc József korabeli épületekkel tarkálló-fakó-élénk, fazöld pályáról hazafelé baktattam, a helyiérdekű (Gödöllő!) megállójához, hol is vagy ötvenedik aznapi Gauloises-omat szívtam el. Takarékosan-e?

Hagyom most Wittit, Rilkét stb., elérkeztünk Szép Ernőhöz. Nem is tudom, Ottlikkal megbeszélhetném-e őt. A dalt, egyáltalán. Valószínűleg. Mármost egyetérteni nem kell. De ez is nehéz. Ha valaki a 4 *Non Blondest* „kommersz rapet játszó kis bandá”-nak mondja, s valaki máson át így üzengetünk, mellesleg, akkor az arányviszonyok számos falsolódásáról szó van máris. Arról, ami itteni anyag bár, mégsem lehet róla beszélni. Ti. hogy valakinek hol kezdődik a „más világ határa”, aztán, hogy miközben Salinger-t én újrafordítanám, a *Zabhegyezőre* gondolok, s rögtön nem ezzel a címmel tenném, és a 4 *Non Blondest* raknám címlapra, hiszen evidens, burnsi, salingeri... ezt mondtam az elején rögtön. A legjobb Burns-dalban, Salinger-részletben (vagy általános jellegben): van valami ön-története „a dalnak”. Delmore Schwartz említett novellájában (annyit idéztem): van. Aztán: hogy milyen komoly téma ez. A srác, aki álmában, mint moziban, átéli szüleinek megismerkedését (ld. Beckett, Kurt Neumann stb., ahol már a nemzés, a kihordás etc. élményeit elemzi nyegleség nélkül „a leendő”, a „kegyelt”), és látja, miféle tartanak – mondom, nem bármit lát. Virginia Woolf öngyilkosságát elemezve Susanne Amrain erősen elviszi a dolgot (meggyőzően) a test csődje felé, vagyis hogy Ginnie a könyvek révén nem hozta létre magát (nem lilán értjük), s újabb védtelenséget produkált, ellenben mindig megmaradt ez, hogy a csődöt mondott (ilyennek érzett) test, a teste stb., a Leonard Woolffal (aki szinte anyja lett, aki nagyon mellette maradt) csődöt mondott teste vitte arafelé, hogy ... szóval, nem akarom a „sodorta” szót használni. Túl azon, hogy Ginnie mindig is hajlott (de mennyire!) a devianciára. Póztalanul mondható ez, mert pszichésen hajlott erre, „orvosi eset” lett – bármit jelentsen is ez. Na, *meven?*, kérdezhető mindazonáltal. És itt jönnek be a dolgok. Nyilván *történt* egy s más a Linda Perryvel is pl., és nagy egyéniség ő. Barátja van-e? Dehogy van, a legkevésbé „egy baráttal” tudnék mit kezdeni most. Nekem a zenekarom a „barátom”, mondja, a zenekarommal vagyok összeházasodva. Azért ez Virginia Woolfnak, szegény drágámnak is válasz. Meg hát az újabb korszak; istenem.

Volt közben Franny, Phoebe, meg ez-az. Most hihető lenne, hogy ezek (ők) nem hiába vannak? Hogy mi már jobban életben maradunk? Persze, Ottlik is életben maradt, N. N. Á. is, „amúgy” is. Szóval, hagyjuk. A dal szervessége: kifejezési mód. Hát feltétlenül. Az életmateria szétmorzszálódása ellenében van. És hat, ha hat. A Buda vállalta (nem is tehetett mást?), hogy a szétszalazódó anyagot mutatja fel. Hanem erről már (hogy ismét salingeresen szóljunk) volt szó. Most akkor a fogalmi jelentések reménytelenje e korban. A dal és a rap: talán az egymástól legtávolabbi pólusok, egy bizonyos skálán (mezőben, erőterben). Akkor erről ennyit. Csak! Ha már Salingerről „el van terjedve”, hogy kicsit „ciki” őt szeretni, mert érzelmes stb. – elvezet ez Szép Ernő helyzetének reménytelenéhez. Szerintem Szép Ernőnél (és ezt foglaljuk egyszer végre össze) nem képzelhető nagyobb-feszültségű (nagyfeszültségűbb? az talán igen) író, azért nem méghozzá, mert a látszólagos szívcentrikusság nem elsőrendűen fontos nála, hanem se ballaszt, se lényeg evidencia. Mondom, nem igazi lényeg. Az igazi lényeg a materia megalakulásában van nála, abban, ahogy (legjobb helyein, de mind prózában, mind versben sok van nála ilyen, átütően sok!) a művek belső rendszert alkotnak elemeikkel, aztán ez sugározni kezd, vagy itt-ott áramütésesen hat. Persze, igaza van a filozófusnak (Musilnak is), hogy az ilyesmit kifejezni reménytelen. Mivel azonban még nagyobb reménytelennel próbálunk megküzdeni eképp – a besorolódásiéval stb. –, hát érdemes, meg mit lehet tenni mást? (Lásd merő más módon: Buda.)

A dal – mondjuk, egy Rakovszky-vers is „dal”!, amikor; vagy az elbeszélő jelleében ott van a dal maximalizáltsága; hol is a dalnak ezt a maximalizáltságát nem óhajtom mindenre ráerőltethetőnek állítani; akkor téveszteném össze az evidencia történetesen megballasztozott alaperejét, melynek jegyében is, persze, Szép Ernő messze nagyobb író, mint Salinger, ha ilyen ostoba rangsorolásra szükségünk van itt, akkor téveszteném össze ezt az alaperőt a ballasztcentrikussággal, vagyis a mellesleg-együtthatót akkor tenném központi helyzetbe, s a vesztes csak magam lehetnék, ellenben... lásd Rilkenél „ők”. Lásd Rilkenél: „ők virulni akarnak...” Hát viruljanak, higgyék a magukét, ne nézzenek figyelmesen stb. – a dal, folytatom, annyi zökkenő után, például itt egy Szép Ernő dal. (Most én ezt a „dal”-t, persze, tudatosan is használom modoros jegyben olyképp, hogy...

... de most fellapoztam a Budát. Micsoda *jam* lesz, végigmenni rajta én, még egyszer, tényleg a ceruzajegyzeteken. Most nem lett volna az „dal”, a Népszabadság-cikk és az itteni „I.” után. Sok lett vón. De ahogy Bébé és M. házassága azon – azzal – marad meg, na ja, hogy Bébé a rádióban, alkalmi DJ-ként 1945 v. én nem tudom melyik év szilveszterestéjén kétszer tesz föl egy tangó-félét, M.-nek, egyértelműen... itt a dal, itt a Linda Perry, Christa Hillhouse, Roger Rocha és Dawn Richardson (a *4 Non Blondes*) effektus és esszencia, itt ez a wittii tábla:

4 Non Blondes

örökké áthúzza? vagy képzeink világa ez már? lehet, akkor véljük dalnak látszani/hallatszani Szép Ernő, őket, a Cumparsitát stb. A lanterzsáda akkor peng, és

ülünk Musil háza előtt, felírtuk épp egy olcsóüzlet számolócédulájára a „látszikot nem ismerek” változatát (idéztük itt), és olyan furcsa, hogy a szem akkor homályosodik el, mikor itthon angol nyelvű *Hamlet*ünkben megnézzük a nyelvíleg nagy műgonddal levéselt szöveget, melyet pedig Hamlet akkora felindulásban mond anyjának.

De tovább. Semmi érzélgés. A Szép Ernő-féle dal, mondjuk, legyen (ajándékba Gyöngyinek, vagy Poszi barátnénknak stb., oda túlra, meg hogy mégis kimegyünk „a Cipivel” akkor egyszer atlétikára, kisomfordálok, én hűtlennek látszó kutya)

– – – ellenben: fontosabbakat előbb. A Szép Ernő dal megvan úgyis. Mondjuk, az a *Milyen jó nekem...* kezdetű. Ahol a nagy, jó, előadható zökkentések vannak. Vagy a 4 *Non Blondes* nagyvideóján (a single-en), amely szám aztán igazán „kemény”, nem érzélgős – de nem? nem, de ahogy Linda Perry nevet a végén, mint egy gyerekes akármí, hogy na, megvan a balhé, igaz lehet ez? nem is értem, ki az, hogyan él az, aki nem vágyik ilyen jelenetekre, meg pl. hogy a leginkább Majvald-néni-és-a-Pinzinger-hozta füzetekben nem örül meg, hogy a Linda Perry azt mondta, nem igaz, ezek tényleg hallani akarnak minket? azt akarják, hogy zenéljünk nekik? – még? igen, Németországban, ahol összevisz egy koncert volt, erre jöttek át, és nem 80 000 embernek Hong Kongban, a Luzsnyiki vagy a Wembley stadionban, hanem 8000-nek, és tényleg kár, hogy nem tudom, utólag is, hol... én tudom viszont, milyen a Baden is, a kis ügető, a pénztár és a lacikonyha közt az a pár négyzetméter, ahol mozogsz, meg hogy Gelsen-Horst milyen, ahol Samu, a halála után, mikor már nem élőben volt születnapja, ahol aztán, hogy élőben még vele töltöttem a születnapját, az utolsót, nem mentem el Gelsen-Horstba, hiába voltam meghíva, a Samu akkor a „verébjegyet” küldte nekem, a potyát, a *What's Up?*, a nyilván akármilyen kis szövege ellenére, amely azért nem link szövetű, meg semmi, oké, egész nyilvánvaló, „filozofál”, nem sokat vállal, azt viszont adja is, meg hát akik csinálják, örülnek neki, az említett videó ezt a Samu-élményt adja, ahogy a potya jegy, rém fontos, mert szegények vagyunk, ücsörgünk Friscóban egy téglafalon, na *melegyen*, he? még semmi „mm-mm”, ez még csak belső tapasztalat, ehhez még valahová el kéne jutni, „fel”, hogy onnan lehessen... akkor beverjük a fejünket a vécé magas ablakába, amilyen magas ablakon a Samu jött, és dőlni kezd a vér, igen, Gelsen-Horst, ezzel a dallá záruló teltséggel már visszavágyás tárgya, már egy igazi *hely*, mint szétrobbanóan a 4 *Non Blondes* kis dickensi színpada a Twist Olivérből, és a jelenben, mert nem juthatok oda még évekig, a nyarakat itthon akarom tölteni, a jelenben jelkép, a Berci kanárinknak és a Rudinak adandó sok taposófű, ez Gelsen-Horst, egy csokor taposófű, aminek ők örülnek, spec nekik a taposófű, az Gelsen-Horst. Hol is tartottam? A dal, a színhely, a színpadok. Az elalvás, Szép Ernőnél. Persze, elveszni a piszkos világról. Linda Perryék is ilyesmit mondanak. S Szép Ernő: ahogy tudni lehet, mi jön be a sorolásban, a harmadik, a „de jó nem fájni a szívemnek”. A dal (iszonyú intenzíven) egyszerű, látszólag keveset vállal, színre nem túl tagolt, de hát, de hát, de hát... Ó, isten! Ezek hát fegyverei, mondja Osricknak Hamlet. Az eredetiben „ez akkor két fegyver tőle”, vagy ez az ő két fegyvere. Ottlikkal nem beszéltük „túl” a fordítás-ügyet. Ottlik mindig mondta, hogy „kíméletes” velünk. Ó, isten. A Buda láttán... hát nem hiszem, hogy rémségesebb tapasztalatai lettek volna, mint pl. társnémnak, ne-

kem, Roger Rochának vagy Linda Perrynek. Volt, ami volt. A dal: van. A dal az, hogy valami nagyon körülhatárolhatóan *mer* lenni. Wittgenstein és a „Sprachspiel”. Witt, Witt. Ottlik lefordította a Tengerész, a szívem tengerész / n-t. Ó, isten. A dalban bejön, amit várunk. A dal (szétrobbanóan) arra van, hogy valamit egészen rövidre fogva várhassunk, az aztán sugározzon szét, ahogy bennünk/belőlünk/nekünk/tőlünk méltóztatik. A dal a „the rest is silence” (Hamlet) és a „the readiness is all” (készen kell rá lenni, addig van) (társnémmal épp tegnap elemeztem ezt az „addig van”-t, mint toldalékot, és hogy kedves „jóakaróim”, az én „nevezetes” betoldásaimat elmeszelve, fordításokkor, erre nem gondoltak? ez maga „a” betoldások betoldása, társném szerint nagyon jól van, remekül csinálta Arany, csak ma – telefonon egy kollégámmal beszéltem erről épp, valami Milne-fordítás tervezhető címéről tanakodtunk, nem az én ügyem, engem kért meg, tanakodnék vele, hát szóval ilyenén tanakodni, az részben olyan, mint a „What’s Up?” videót elemezni, vagy a Szép Ernőtől valamelyik dalt, de ezeket a dalokat nézni, hallgatni, olvasni meg olyan ugyanakkor, hogy a Buda kétszeri Chiquita-felrakása egyből beugrik rá!) – ne is fejezzük be ezt.

Visszagondolok ún. *Szabadiskola* végehosszámra itt, abban pl. egy-két dalelem volt néha. Vicc, a Buda se dal.

Én az ún. magyar szellemi környezetben (mindegyik szó elé ún. jár, tudod, Perry, Rocha, Hillhouse és Richardson, na, nyilván ti meg az amerikai elnökkel vagytok így, meg stb., de hát erretájt azért mesélhetnénk mi kegyeteknek! sebaj, hagyjuk), én itt már tényleg mindenre rá akarok mutatni, hogyan gondolom, ha egyszer mondom.

A Buda ergo nem dal. Foglalat. Kutatás.

(Mindegyik szó kurziválható lenne.)

Visszagondolok, és most olvastam: Witt filozófiai előadásai mindig abból álltak, hogy a saját pillanatnyi „kutatási” (töprengései stb.) eredményeiről számolt be. Két füzetnyit diktált is így, ha jól értem, becses matériákat.

Szép Ernőnél ez a *Milyen jó nekem...* címkezdetű dal (sajnos, én barom, nem válogattam be a magam ilyen kötetébe; képtelen dolgok vannak, nem? ezért vagyok másokkal is elnéző; talán a Perryék mondják, hogy nem sokat bíznak Clintonban, az a pamacs, hogy rock and roll-elnök, na ja, de hát új ember a poszton, adnak neki a *chance*. Így kell, hogy legyenek mindenkivel én is. Nem válogattam be a kötetembe a veréb-royalizmusomat megalapozó verset: „Mintha régi tallért találnék, / Régi tallért, / S keresném rajta a királynét”. Egy régi szökhéhez, ez a vers címe. Hm-hm/mm-mm.) – ez Szép Ernőnél egy olyat zökken a 6. strufni után! Előadásra termett úgy. Adtam is elő, igaz, főleg csak kocsmákban; mikor még! Állítólag a Perry is „clean”, mióta anno kikerült; hát én piától (is) az vagyok. A Ginnie-t 54-ről 80 kilóra vitték fel, mikor aggódtak érte. Még nem volt hatvan éves, mikor bement az Ouse-ba. Már én is 55 leszek. (Nem fogok bemeni.) A dal olyan, hogy főleg előadva kell. Úgy van meg. Igényli az embert, az élő lényt. A dalt oda akarja ajándékozni az ember másoknak. Valahogy. Nem okvetlen dalolva, na ja. Majd megpróbálkozom. Nekem a 4 *Non...*: noblesse is, ami kötelez. Meg más egyebek is, így, köteleznek.

Azzal együtt: a dal nem „szerep”. Rettentő, ha valaki valami ilyenbe belezuhan. Egyszer „írtam alá”, egyre viszolygok utólag. De hát akkor meg – nem le-

hetett mást tenni. Meg kell úszni mindig? Mindig nem lehet. A dal se lehetne, ha mindig mindent megúsztak volna a dalosok. *Buda* végképp nem lehetne. Megúszni csak a túlélésnek valami olyan minimális szintjén kell (aztán), hogy lehesen budázni, dalolni. Stb.

A mű létezésének módja? Ki tudja (még) azt. A mű létrejövésének módja: itt: a megszakítás (volt). Feljegyzéseket nézegetek. „Dal: a 4 NB videójának második strufnija más dallammal indul, mint az első, daloknál szuperritkaság.” „Mélyáram hatás”, „is”. Na, így fogalmaz valaki a Nyolcak és a klozet meg a nagy Duna mentében. Toleranciámról: „Hidegen hagy, ami nem én vagyok valami végső értelemben/érzelemben legalább. Eléggé toleráns voltam, hát megengedhetem magamnak. Nagyzenekari klipek nagy pódiummal és gesztusokkal, rap-esetlegesség, erőszakosság az erőszakosság mezéjében rögtön, Freddy Mercury, bájoság, aztán: tornászatok csak, lányok-fiúk, mondom a Janet Jackson-félés számokra, meg még sorolhatnám”, hát igen. Aztán: „A Euro-chart 20 nótája közül... ez erős!... csak a What's Up létezik”. Emlékszem, Pilinszkyvel egyszer a You Are My Destiny-ről mondtuk ezt. És az Ilyen hosszú távollétről. Ez utóbbi és a 4 NB videó okvetlenül örökké érvényesnek ígérkezik számomra. A film (Ilyen hosszú...) harminc éve megvan evidensen, ha jól számolom.

Na, hát a dal születéséről se tudunk sokkal több bölcslet. A Ginnie-dologhoz még: a kitűnő Walter Grond elemzi a beszéden túlit, amolyan Witt-apoteózis-ként (is), hogy ti. a test. Vigyázat, klasszikus-dalt-rapnek-mondók: nem a *testbeszédről* beszéltünk itt. Nem arról, hogy „kifejezés”, ha valaki 85 helyett 65,6 kg. Nem „világnézet”. Hanem másról beszéltünk itt.

Társnémet elment. Talán le is száll lassan Párizsban. Tud mindent, merre kell mennie a busztól, mindig jobbra és a járdán maradva, s eléri kidolgozott szállómat. Magam talán öt évig se megyek Párizsba több, megvolt. Társnémet mondta: „jég-szekrények ajtaját aztán lábbal is told be jól” (öreg jég-szekerek!), „szegényeknek nagyon melege tud lenni”. (V. melegük a helyes? Nem tudom, hogyan mondtuk.) Allé, a lényeg a lényeg, a „Sprachspiel” formája a félreütés is, meg ahogy kimá-szunk belőle. Erről jut eszembe: 1-2 kezdeményen túl ki elemezte meg „Wittire föl” a KOPPAR KÖLDÜST-t? No, ha már Párizst emlegettük. Mm-mm, mondja Perry a végén amúgy jó nagy szájjal, bár zártszájúan. Hát nem most jövünk a detoxiból vagy cleanerezőből, de azért... pl. feledhetetlen „testjátéka a Sprachspiel-nek” az a Gorbisztorim. Nem? Ahogy a Hold csarnokba rögtön egy felesért menet megkérdezte, meg, tédé, mi van a világban, ezt kérdezte meg a tédé, és hogy valami Gorbacsov az új ruszki elnök; akiről aztán vodka lett elnevezve, a nagy antialkoholistáról, tédének meg itt a 7000 napja, több, mint Napóleon, egy Sprechspiel, hát ez Lebensspiel, nem? (Az is ilyen Spiel – vagy az angol használat, a spila, rizsa stb., ciki megjelenítés, de már *jólra* is mondják –, hogy, ld. közeg, ha a tédé fölfedez egy ilyet, hogy galopp, akkor a honival tévesztik össze, Piskolt-Miskolc, vagy a 4 NB-t behozza a tudatba tédé, akkor megint úgy nézik őt hülyének, csöndben, feltételezőlegesen, ahogy a koalákért, a verebekért stb., na, de mi lenne? what's up?, esnének hasra, az se jó, szóval, nehéz!).

Felvéstem: Szép Ernő ezért nem lesz soha „az a” nagyság. Na ja, áthúzva a NAGYSÁG Weöresnél, csak mint viszonyítás szavát használtuk. Holott (én nem értek, abban kell maradnunk, a színdarabjaihoz, nekem ő sokszor érzélgős, sok-

szor nagyon gyarló stb., tehát Szép Ernőbe se vagyok *beleszeretve*, ahogy a 4 NB-be se, Chris Reába vagy tavaly a Goran Ivanisevicsbe se voltam, mikor még kedveltem a figurát, vagy Jelsába, Hvar szigetébe, a londoni fogadóirodába se vagyok „beleszeretve”, kicsit bele vagyok szeretve viszont Hamilton és Ayr és Redcar pályájába, ahogy alkonyidőn a monitor hozza őket, és – ahogy Krúdy se álmodhatta – kijönnek az árnyékból a lovak, bejönnek a perspektívába, reálisan tagozódik az állás, a mezőny; magába a dalba vagyok beleszeretve, a *Hajnali*...-nak abba a „Miért kéne”-jébe, nem szó szerint mondom, vagyok beleszeretve, és műalkotások elemeibe vagyok beleszeretve, és akkor a „beleszeretve” szót már el is spíleztük, annyi, addig van. Readiness is all, ebbe vagyok. És abba, hogy fél négykor kelek itt most nekik, mert én látom el őket, ők az én bandám, a Tóni és az Alíz és a Berci és a Mokka és a vak Icsi és Rudi a nyöszörgéseivel, és Csutora és a Gida, de majd lesz megint, hogy fél négy tájt térek nyugovóra, mondjuk, Londonban; Bécsben nem érdemes, mármint rendhagyóvá tenni a másnapot) – holott. És lesz még, hogy hatvan Gauloises-t szívok egy nap, és tizenkét órát jegyzetelek, és magam „dal”-át, vagy „videó”-ját próbálom egy magányos szobában, és az evidencia a 4 NB óta kapott „clown-incidencia” neve óta se hagy el, hiszen Beckett Murphyjétől is megvolt az, és Éliás verebünk, az édes-éliás, a kicsiny veréb, kedves kakukk, akinek a neve a Simsalabimhoz, a Samuéhoz is átvezet e meseségével, pedig mennyit verekedtek, ő sem hagy el, talán ők már nem. És most nem dohányzom, nem ártok a dohányzásnak. Itthon soha, Budán, Pesten soha. Mindig visszatérek ehhez a Budához. Csak nem erről lett volna szó? No, *what's up?* Íme:

„Szép Ernőék 4 NB-t hall-
gatnak?”

TE 1993. IX. 1.

Nyílt megoldások

A Marno-Kukorelly levélváltás

Kedves Bandi,

hirtelenében mégiscsak kedvem támadt a (nyílt) levélíráshoz (már ez a *nyílt megoldás*, ugye, „közös nevezőnk”, Thomas Bernhardot in-citálja), természetesen nem feneketlen jókedvem, inkább fenekedő talán, de ezt is csak szokványos, hogy ne mondjam, hűséges elme- és testi *tüneteim* diktálják; nem pedig az úgynevezett precíz öntudatom. Ez utóbbit vagy nem ismerem, vagy – ami még rosszabb – rosszul, azaz félreismerem, vagy ő (Ön) ért – mindegy, milyen szándékkal – félre engem. Hanem mielőtt elfelejténém, valamit még a „feneketlen – fenekedő” viszonyáról, amelyre a továbbiakban valószínűleg szükségem lesz ahhoz, hogy nemes, irodalmi vitánkhoz méltóan üljem végig a nyílt-levélidőt. A fenéről van szó, Bandi, nem sanda, általam előre megfontolt céllal (például, hogy ki-ki maradjon ott, ahol van, az őt igazában egyedül megtűrő fenékén, illetve, ha ott sem bír magával, akkor menjen a fenébe stb.), nem, most épp nem ilyesmi indulatnyavalyák, gonoszkodó számítások vezérelnek „fene ügyben”. Pillanatnyi ártatlanságom azonban nem is biztosíték a dolog éle ellen. Kifejtem, miért sem azok, sem emez.

Sok évvel ezelőtt egy régész-történész barátommal beszélgettünk a „humán kilátásokról”, mérlegeltük a szcientista világszemlélet (én ugyan szívesebben mondanék lét-szemléletet) ilyen-amolyan esélyeit, igencsak szégyellve egymás előtt a kimondhatatlan s így annál inkább árulkodó „lelki tanácsstalanságunkat”, lévén egyikünk sem vallásgyakorló ember, nem gyülekezeti tag, viszont a materializmusnak, kivált ide értve a történelmi materializmust, megrögzött ellenszenvűzői. Mondom, ő történész, kutató, én önkényes, szeszélyes költő (akkor még KMK-s „szabadgondolkodó” is!), beszélgettünk a munkahelyén, történetesen a Nemzeti Múzeumban, annak is a *legtetőablaka* alatt. Hogyan, miért, pontosan mikor került szóba a fene szó, már nem emlékszem. Arra viszont élénken emlékszem, ahogy a barátom a szóra felhevült, égő cigarettáját el sem nyomva már vette elő a következő cigarettát, felpattant a székéből, és karcos-bársonyos baritonján nekilátott a *fene* felkutatásának. Három *fel* ilyen gyors egymásutánban, gondolom, Bandi, már Neked is *feltűnő*. De hát a tét valóban a magyar fene igazság volt. Hogy igazában, eredetileg, mit is jelent, jelentett, *nota bene*, *jelenthethet* ez a szó, mert az nem kétséges, hogy nincs még egy más szavunk, amivel ennél szabadabban, kötetlenebbül gazdálkodhatnánk. Mármost mit mond róla az értelmező szótár? Mint főnévről – mely már *elavult* – ennyit mindössze: fekély, gennyes seb. A többi esetben, értelemszerűen, már csak a fene *módról* beszél, indulatok, bizonytalankodások kifejezésére mondja alkalmasnak; főlöské tehát felütnöm hozzá az etimológiai szótárt is, hogy a fekélyes seb, valamint a bizonytalanságból *eredő* indulatok (és vice versa) elvégre a rákot képzettársítsák bennem, egyúttal pedig a mikrokozmoszban *settenkedő* Chaost – mindannyiánk közös, rettegett, s ezért *mindenáron* csendjébe fojtott fenevadját.

De a barátomat akkor már vitte a hév. Azt mondta, a szó eredete máig megfejtetlen, ő viszont az archaikus folklórban többször is találkozott a fene *semmi* jelentésével, röviden, ha én most, mondjuk, azt találom mondani neki, hogy eredjen a fenébe, evvel *ad absurdum* az önmegsemmisülésre szólítottam őt fel, éspedig nem is a magam, hanem a teljes magyarság, továbbá az egész historikus, illetve prehistorikus nembeliség nevében, így

mód tehát mennél ártatlanabban, annál kárhózatosabb erővel tettem volt vele ezt. Sem ezelőtt, sem ezután nem lett a Nemzeti Múzeum tényleges vagy akár jelképes törzshelyemmé (Te tudod, hogy úgynevezett törzshelyem, már ha a déli vasúttól rázkódó cselelédszobát, ahol a nyílt levelet fogalmazgatom, nem tekintjük annak, egyáltalán nincs), magyarul, továbbra sem váltam semmilyen törzs „tudatos”, netán „önkéntes” szócsövévé – ellenben, és itt ugrik be újból szűk-közös nevezőnk, Bernhard, a feneketlen szólás- és hallásszabadságomról nem tudok s nem is akarok lemondani. Ez nem pszichológiai, éppen nem mentálhigiénés, ez esztétikai, etikai-egzisztenciális alapelv a részemről, természetesen abban a nem titkolt hitben (?) reményben (?) bizonyosságérzésben (bizonyos, újra meg újra erőre kapott érzésben), hogy a szabadgondolkodást, melynek magától-értetődő kifejezési formája a költészet, mégsem falhatja csak úgy fel a fene.

Kedves Bandita! (félreütés, szándékos, ha nem mondom is, ki ne tudná: a „t” távol, nem túl távol, de egy lépcsőssorral följebb esik a „k”-tól, ergó: kedvesen kicsinyíteni neved keresztjét fenéket akartam.) De nagyon nehéz „csak úgy” szimulálnom a vitámat Veled – minthogyha nem épp egypár órával ezelőtt szakadt volna félbe *élelőszóváltásunk* Vörösmarty-nál, a *kisföldalattiban*. Te, „természetesen”, a felszínre tartottál, nekem az Oktogonig még maradnom kellett, a pocsék valóság és váratlan felbuzgó (nem ráparti!) víg kedély paradox összjátéka volt beszélgetésünk részint archimédészi, részint bernhardi pontja. Nemde, már eleve ezen a felezőponton botlottunk egymásba a *Magyar Naplóban*, nem először, s nemcsak ott nem először, és így most nem is tudom (összeszámolni), melyik bír jelentősebb súllyal: a botlás-é vagy a felezés. Mert erről viszont az jut az eszembe, hogy vajon miért is örülök annyiszor felváltva hol Neked, hol a költészetednek, valamivel ritkábban: „egykedűtőknek”, és efféle tapasztalatok felőled is; nem értem ugyan, mondd, mi a fenéről szólnak a verseim, de valamiért rokonszenvezel velük, személyem megmaradásáért pedig, mint „senkivel sem üldögélő” verskötet-küldeményedben írod: szurkolsz. Dudasok között (dedósok között nem kevésbé) ez mégiscsak kivételszámba megy, nem találod? Hát még, amikor a (szakmai) közélet mindent megtesz azért, hogy erős különbözőségünk össze is fenekítsen minket (dedósait a gonosz mostoha), mintha a káröröm volna az egyetlen desszertféleség (ezt a hasonlatot egy ördögien élesszemű kritikus barátomtól vettem kölcsön), amivel soha nem lehet betelni. És evvel elérkeztem a nyílt levél „hasadópontjához”. Ahhoz tudniillik, hogy költökként függetleníthetjük-e magunkat ettől a feneketlen rosszindulatú körülménytől, vagy ellenkezőleg; mint én vélem, ilyes függetlenségre képtelenség (ezért nem is szabad) törekednünk. A trágár valóság – valóság, nem nélkülözhető; nincs mód – *külön* – különbnek lenni tőle. A trágárban majd’ minden bennefoglaltatik: a szétszóró, a hülye, az erőszakos, az álszent, az érzélgős, a fenekölt, az árulkodó, a talpnyaló, a hátsó gondolataiból kileskedő stb. Nos, „felszín”-metaforád a költészetet – s általában a művészetet – illetően számomra e fentiek miatt is olyan felemás érvényű találat. Elfogadom az igazságát, azzal a fenntartással, hogy Jézus „csak” látszott járni a vízen. Esztétikailag és eszkatológiailag tehát: imaginatív megmutatkozott a transzcendens erő, megtörtént egy csoda, miáltal a történelem – egy pillanatra – magára ébredhetett a *természetes* örületéből. Más szóval abban a pillanatban Jézus éppen hogy nem „csak” látszott járni a vízen, mivelhogy *akkor* világos lett: ennek a másik fele, a visszája, úgymond, a fene se (együgyű) tréfa.

Kedves Bandi, most következne az elmélkedésem a kötetet verseiről, erre azonban, „mint tudjuk”, a lap nagy szükségében nem kapacitálható, így kénytelen vagyok az érdemi munkát későbbre halasztani. Nyílt válaszodat remélem, várom –

szívből öllelek: János

*

Jánosom,

ez most itt *valószínűleg* a semmi és-vagy a fene, ahonnan írok; mindenesetre egyáltalán nem tűnik valószínűnek, hogy lenne, ami van, mindezek, mert mi van? A következők vannak, például telihold van, tücskök hegedőnek, meleg, de nem nagyon, viszont örülten megy lefelé a nap, megvolt az evés, volt kis ivás is, és kert van, ház, szagló növényzet, paradicsom, csak most már tovább ne kéne öregedni, maradjon így.

Most olvastam a leveled. Süti után. Süti is volt.

Azt hiszem, hogy harmadszor olvasom.

Ezt a levelet ugyanis – ezt nem Neked mondom, hanem közlemény – vagy két évvel ezelőtt írtad, vagy három, vagy másfél, én meg ráültem, nyilván nemigen volt kedvem válaszolni, vagy hangulatom, vagy mi, aztán meg elpakoltam valahová. Eldugtam. Mondjuk, *eldugódott*.

És most került meg, vagy két nappal ezelőtt. Vagy három, vagy másfél.

Épp *kifelé készültem*, a semmibe, abból a valamiből, szegény-szegény B.pestről a szentendrei sziget csücskibe, megsemmisülni, és az ilyenkor szokásos rendcsináláskor került meg. Előkerül, ami akar.

És egyébként is. Egyébként utálok levelet írni.

Aztán pedig beültem a *gépbe* mégis, na?!, és írok. Épp ma délelőtt meg lett beszélve, a szomszédban, hogy ezekkel a *gépekkel* valahogy olyan, mintha kézzel írta az ember, visszakanyarít a kézíráshoz, vagy mit csinál, kihúzom, vissza, vissza az egész, mégse, mégis, csak épp nem kell lemázolni, ami nem kell. Nagyon finom. Nem marad semmi káosz. Nyomom, töröl, csak eleget kell nyomni, és nem marad semmi se. És így tovább. Legjobb törölni, leírod, kihúzod, és így. Jó érzés. Kiiktatni valamit. Nem?

De nem ezért írok, és nem is lelkifurdalásból. Nem is csak úgy. Csak úgy majd legközelebb fogok, a következő levél lesz, remélem, csak úgy.

Hanem azért írok, mert hogy a *fenébe* másképp szabaduljak meg ettől a valamitől. Egy valamitől, ettől a furcsa íztől, *itt*, nem tudom, pontosan, hol. Attól van az az íz, hogy: felhív egy barátom, ez két napja volt, vagy három, vagy stb. és azt mondja, hogy, *könnyű elakadni*. Hogy ő bent volt egy intézményben, és ott valaki azt mondta neki, hogy. Hogy én érdekből csinállok. (Valamit.) Még nem derült ki, hogy mit. Valami ehhez hasonlót mondott. Hogy az érdekből csinálja (azt a valamit), mondta rólam az a valaki.

Na, ezzel is megvagyunk.

Ki van mondva. Kimondtam.

Leírtam. Leírás.

Ráadásul utálok levelet írni. Mint ahogy már említettem.

Igaz, hogy ki is lehet törölni, ha már leírtam. Az jól megy. Az aztán megy. A törlés.

No.

Most mi jön.

Az ember beszarik, ha ilyeneket mondanak róla.

Nem alszik, rendesen nem, de nincs is fönn. Néz, félre, kinéz az ablakon, most épp tők sötét van. A tücskök úgykódnak.

Mindenfélüket mondanak mindenki háta mögött, azt úgyse lehet megúszni, nagyon jól tudom. Mégis, más érezni v.mit, és ez ellen hogy lehet felkészülni? Mondjuk, hogy felkészülsz ilyesmire, és aztán mégis *ugyanazt* érzed.

Nyilván ráadásul, úgy is van. Ha mondják. Miért mondanák különben, nem? Minden ilyesmiben van valami, még a legrosszabb indulatú ilyesmiben is.

Nem?

Dehogynem.

Nomármost. Kedves János.

Miért lehet olyan könnyen belemászni a lélekbe.

Miért megy át *minden*. Miért ereszték be mindent. Miért nincs egy jó kis páncél.

Mi ez a bizonytalankodás, itt, belül, nyilván.

Kedves János, egyébként tényleg egy kicsit most megkönnyebbültem ettől, attól hogy leírtam Neked.

Elmondhattam volna a szomszédnak is, az is igaz.

Csak valahogy mindig becsúszunk a politikába, a legnagyobb magyar íróval, hát nem marhaság? Nem *érdekes*?

Ettől pedig, ettől az *érdekizétől* pedig az aztán tutkó, hogy belecsúsznánk nyakig.

Aztán mégiscsak átmegyek.

Mégiscsak átmentem a szomszédhoz, épp akkor jött kifelé, a kertbe ki, a hold miatt, telihold, vagy a tücsök miatt, középkék mackóruha, leültünk a diófa alá, szerencsére elég meleg van, nyomom széjjel a szúnyogokat, ugyanis rajtam csak egy trikó volt, meg egy rövidgaty, és tulajdonképpen elég hűvös volt, hősiesen fázok kissé, szóval jó az egész, és tényleg, egyszer csak szépen megnyugszom.

Nyilván nem vagyok elég szabad.

Ez megnyugtató.

Megnyugtató észrevenni.

Az érdekeimet pedig biztosan nem ismerem föl, vagy rosszul, vagy fordítva, és ez viszont eléggé szórakoztató.

Így *vadulunk*.

Így vadulunk, és ez éppen, ez így az élet. Én azt gondoltam, nem vadulok. Tényleg. Tényleg, sokáig azt gondoltam, hogy nem vadulok, hanem békésen nézgelődök, dehát lófaszt.

Igen, ezek a *feneketlenül rosszindulatú körülmények*, a *trágár valóság*, itt belül.

Akad *tehát*, és nyilván mindig akad, majd máskor is, ami figyelmeztet.

Aztán pedig jöhet az, szépen kimászni valahogy. Feljönni. Vörösmarty utcai megállóhely.

Szeretettel, Kukorelly

Kisoroszi, 1993. augusztus 2.

HAMLET, AZ IDEGEN

Balassa Péternek

(A kupola elmozdítása)

A *Hamlet* végjátéka. Úgy látom, másokat is foglalkoztat. A probléma, amely „rajta át” megközelíthető, hozzátétőleg a dráma születésének idején jelentkezik, ám mintha a mi századunk második felében jutnánk el olyan kilátópontig, ahonnan új tapasztalatok birtokában közelíthetjük meg. A kérdés: a rendezett világegyetem (benne az erkölcsi rend helyreállíthatóságának) kérdése; továbbá, az ezzel kapcsolatos mítoszok, illetőleg élmények-tapasztalatok és értelmezések formáinak, nyelvi kifejezhetőségének kérdései.

A *Hamletet* évszázadokon át (a reneszánsz drámában általánosan) helyreálló világrend sémája alapján értelmezték-játszották. A magyar *Hamlet*-irodalom alapfelfogása is ez. („A történet végén mégis helyrebillen a feldöntött egyensúly... Horatio, a szilárd emberségű, hűséges barát viszi át a hamleti örökséget abba a jövőbe, amelynek kulcsa most már Fortinbras kezében van” – írta az egyik legismertebb *Hamlet*-kutató. A legújabb, a legfiatalbb nemzedékekhez tartozókban is él ez a gondolat; éppen a *Jelenkorban*, Kiss Zoltántól olvashattunk nemrégiben egy figyelemre méltó *Hamlet*-elemzést, amelynek konklúziója az, hogy „Hamlet a börtön-Dániát megszabadította a zsarnoktól, így az erkölcsi világrend helyreállt”).

De szaporodnak azok a megközelítések, amelyek felülbírálják ezt a sémát; nemcsak a műértelmezésekben, tágabban egy hosszabb kultúrhistoriai korszakra, illetve létproblémára utalva. Ezek a munkák mintha csak boncolgatnák a végjátékot, mintha csak a mű kupoláját mozdítanák el. Első látszatra nem értékelhetőek a mű sokszázéves értelmezésével szembeni lázadásként. A megközelítések különbözőek. Ami közös: Hamlet mellett előtérbe kerül Horatio és Fortinbras alakja. Az inspirációt persze mindig egy-egy előadás adja (bevallva-bevallatlanul Peter Brook színházi forradalma), Nádas Péter számára közvetlenül Ljubimov rendezése.

Érdekesen értelmezi Nádas Ljubimovnak a befejezéssel kifejezett szemléletmódját. Köztudott, hogy abban az előadásban Fortinbras nem jelenik meg a játék végén. Miért? Mert a *Hamlet* világa – gondolkodik Nádas – keményen elrendezett világ. Hierarchikus lét, amelyben kijelölt hely jut mindenki számára. „A király gyilkol, az udvaronc besűg. Hamlet kivételt teremt, a színészek játszanak, a sírásók megássák a sírokat. Egyszerre vagyunk kívül és belül, s ennél több emberi szabadság talán nem is képzelhető. Egyszerre vagyunk színészek, sírásók, királyok és királyfiak. A bőrünkön érezzük a hierarchiát, de áttekintésünk van a hierarchián. És nincsenek többé kétségeink: a kiközlött időt senki sem tudja helyretolni.” Bizony, ez a hierarchia annyira zárt, az idő olyannyira helyretolhatatlan, hogy hiábavaló minden igyekezet. „Fortinbras sem érkezik meg a sereggel... Nincsen megkönnyebbülés. Fortinbrast kihúzták.”

De ha megérkezne? Nádas a kérdést csak látszólag hagyja nyitva. Ljubimovnál Fortinbras „sem érkezik meg”, de Nádas értelmezéséből kiviláglik, hogy ha netán megérkezne – mivel „a hierarchián belül mindenkinek kijelölt helye van” –, ezen az elrendezettségen az ő megjelenése sem változtatna.

Más utakon jár, de valójában ugyanerről a nézőpontról indul Hévizi Ottó esszéje. Szerinte Horatio „egyszerre látja Hamlet harcának heroizmusát és a küzdelemben démonikussá

sötétülő küldetés belső tragédiáját. Horatio pontos tanúságtétele, az, hogy Hamlet igaz ügyét a »kizökkent időbe« ágyazva ígéri felmutatni. Shakespeare-é, hogy Horatiót háttérbe vonja és »elnémítja« Hamlettel szemben, amíg a büntetés meg nem történik, de utána őt teszi ítélkezővé – és így hallgattatja el...” Itt következik a szemléletmód fordulata, a megközelítés újdonsága. Hévízi szerint „ha a színen csak osrickok és fortinbrasok vannak, és senki sincs, akinek az ítélkezés méltóságához és valódi terhéhez bármi köze lehetne, akkor Horatio tiszte ne legyen más, mint az ítélkezés előttük elnémuló, beváltatlan ígérete”. Vagyis amit Nádas elindít, azt Hévízi befejezi: „visszahelyezi” Fortinbrast a hierarchián belülre.

Még tovább megy Fodor Géza a magyar *Hamlet*-irodalomban – megközelítésében – kiemelt jelentőségű tanulmánya, egyrészt azzal, hogy felismeri: „A színjátékot iniciáló Hamlet horizontja tágabb, mint a haldokló Hamleté...”, másrészt azzal, hogy észreveszi: a „haldokló Hamlet háromszor rugaszkodik neki, hogy megfogalmazza Horatiónak, mit kellene elmondania róla”, de „maga is érzi, tudja, hogy ami elmondható, az a sztori. S Horatio későbbi szavai alapján biztosak is lehetünk benne, hogy azt el fogja mondani. De a komplex és bonyolult összefüggéseknek azt az egész tömegét... nemhogy Horatio, de maga Hamlet sem tudná elmondani, mivel nem hozható absztrakt formára.”

A Hamlet-Horatio-Fortinbras „háromszög” mozdul el ezekben a megközelítésekben egy kanonizálódott értelmezési sémából; miközben – különbözőképpen, de közösen – új fényt kap a *Hamlet* végjátékán „át” nemcsak a dráma sok kérdése, de az a probléma is, amit mint a világrend helyreállításának problémáját, illetőleg megkérdőjelezendő sémáját exponáltunk. Ide fut ki az ítélkezésre méltatlanok előtt elnémuló, de az ígéretet hordozó Horatio felől (Hévízi Ottó); a séma általános megkérdőjelezése felől: „Persze a darab vége a világot megmérgező bűn megbüntetésétől, azaz a király megölésétől kezdve Hamlet Fortinbrasra adott szavazatán és ennek hatalomátvételén keresztül egészen a katonai tiszteletadás apoteózisáig a reneszánsz dráma világrendet visszaállító sémáját valósítja meg, teljesíti be. Ezúttal mégsem mondhatjuk, hogy a »harmónia hiánytalanul helyreáll«. Egyrészt, mert a »world«, a »time«, az »age« zűrzavara, rendetlensége, romlottsága mint »érzéki jelenlét« túl egyetemes és erős ahhoz, hogy csupán a dráma végével ellensúlyozható, sőt megszüntethető volna, másrészt mert... A formailag korrekt megoldás és lezárás ellenére a *Hamlet* a darabot mindmáig éltető és számunkra is legfontosabb dimenziói tekintetében nyitva marad” (Fodor Géza); ide fut ki egy bármilyen Fortinbras érkezésének feleslegességéből a hierarchia felbonthatatlansága miatt (Nádas Péter).

Mi az, ami a „néma csend”-be merül?; ami *ott* marad áthozhatatlanul? Nem inkább az *itt* a kérdés? Mi született meg, milyen élmény alakít ki fogalmakat, mi talál megnevezésre, de némul is el, miközben valami *vissza-* (és *nem* helyre-) áll? A kimondhatóságra (üzenetküldésre, közvetítésre, befogadásra) milyen téridő alkalmatlan? És éppen akkor (egy korszak nyitásakor), amikor az európai ember – a fellépő reneszánszsal – megváltoztatja viszonyát az őt körülvevő világgal és megújítja a létezésről alkotott szellemi modelljét? Amikor napirendre kerül a világnak a tudással való megragadhatósága, illetve az ennek nyomán született felismerések beépíthetősége-alkalmazhatósága a mindennapokba, az átjárhatóság a szellemi és a nem szellemi szféra között? (A „pillanat” okkal teremti meg, annyi minden mással együtt, a reneszánsz drámát is, mint egy mindent magába sűrítő idea művészi kifejeződését, amelyben esztétikájának törvényei szerint áll helyre a világrend.)

Nem méltányolnánk kellőképpen az újabb megközelítéseket, ha nem látnánk mögöttük közvetlenül azokat az élményeket és (nyomukban) szellemi kilátópontokat *is*, amelyeket évszázadunk második felében vettünk birtokba. Összefoglalóan, az emberen túli és az emberen belüli, az intuitív és az értelmezhető, az évszázadokon át teológiai vagy tudományos bázisokról kifejlődött egységes világrend végérvényesen látszatrendként jelenik meg: előtérbe került a nyelv vizsgálata a műértelmezésekben. Az élmény-tapaszt-

talat-megértés-fogalomkialakítás szavak összefüggéseire irányuló figyelemnek jelentős hozama van a Hamlet elemzésében is. Segíti a kontextusban megjelenő elemek szétválasztását, felismerhetővé teszi azokat az ellentéteiket, amelyeknek a feszültsége ebben a drámában közismerten konstituáló szerepet kap. Könnyebben közelíthető meg a Hamlet játszmajellege, a kiismerhetetlenségét *megjelenítő* nagy talány, mint a tények és szavak, a jelentés és közlés közötti szakadék. Mindez egyben a korszakváltások általános kísérőjeként a kommunikációs vákuum tényeihez, formáihoz kapcsolódik, miközben mai kérdésként irányítja rá a figyelmet arra, hogy milyen funkciója van ennek a Hamletben. Hiszen éppen a dráma végjátékában reprezentálódik a kérdés: élmény és tapasztalat hogyan formalizálódik, „szorul be” a kiüresedett nyelvi toposzokba.

Az ilyen kiindulópontokról persze könnyű konstruált utakra tévedni, könnyű a visszavetítések árnyékába helyezni a művet. Ezért érdemes emlékeztetni arra, hogy már a tizenhatodik-tizenhetedik század nagy fordulatában a világról alkotott korlátlan tudás lehetőségével, illetőleg az egységes világrend eszméjének jelentkezésével egyidőben rögtön napirendre került az a felismerés is, amit éppen a Hamlet óta a „kizökkent idő” metaforájával fejez ki a világkultúra. Nézzük ezt a négyszáz év előtti világpillanatot, *átfogóan*, és nézzük benne a Hamlet születéskörnyezetét *kinagyítva*.

„Rég oszlóban van már a harmonikus középkori világkép, amit Shakespeare látszólag csorbíthatatlanul örökölt. A protestánsok fölismerték az eredendő bűn szertelen hatalmát az ember fölött, a tudósok meg új kozmikus tereket fedeztek föl, túl a Biblia s az ókori természetkutatás föld- és emberközpontú kis világán. Szakadozott a családias kapcsolat menny és föld között, töredezettek a tükröződések. Amint a mennyben, úgy a földön is? Kálvinisták, sztoikusok és epikureusok különböző szemléleti végleteken egyaránt lekicsinylik az embert. Nincs többé kulcshelye annak a parálynak a teremtésben; a prédikátorok szerint csak kétségbeesett hitével ugorhat át a rettentő szakadékon hitvány földi léte s a kegyelmes Isten közt: a kételkedő filozófusok szerint még rejtőzködik az Isten, a földön pedig minden viszonylagos. Gondviselés? – nem, Szerencse. Teremtés rendje? – nem, Őskáosz. Változatlan örök értékek? – nem, piaci értékek, tehát ingadozók. Elsőszülöttségi jog? – nem, a bitangok mersze és becsvágya. Isten számadó juhásza a trónon? – nem, a meztelen államérdek megtestesítője. Ha a komputerbe táplálnók Shakespeare szövegét, *Mutability* lenne az egyik listavezető szó. Változékonyság.” (Cs. Szabó László)

Közismertek a Hamlet születéskörülményeinek „kibillent” eseményei: Shakespeare abban az esztendőben írja, amikor Essex feje lehullik. A felkelés előtti estén a felkelők a II. Richardot játszatják el a társulattal. Jön I. Jakab, aki a soha nem békülő Erzsébetnek és Máriának (a látszategység reprezentálásaként) közös síremléket emel; miközben (dán felesége miatt?, vagy talán mégsem, hiszen a Hamletben Dánia = Anglia) cenzúrázzák a dráma szövegében mindazt, ami Dániára (?) vonatkozik (a rothadó államgépezetre). Ez már Shakespeare elkomoruló élet- és drámaírói szakaszának kezdete. Az életmű anyagában, ihletésében, körülményeiben mint „kizökkent időben” a kaotizálódás úrállapota, amelyben *ugyanaz* váltja föl a megelőzőt: a világrend nem „helyreáll”, hanem „visszaáll” folyamatos körköröségében. (Előlegezzük:) vajon nem ez a vákuum-szituáció a Hamlet végjátéka?

(Végjáték – kommunikációs vákuum)

A végjáték (a kezdetétől: „Halott vagyok, Horatio”, a befejezésig: „Menj, lőjenek sort!”) harmincnyolc mondat. Három szövegrétegben három út, három sorsértelmezés. Hamleté, Horatióé, Fortinbrasé. Szétfutó, találkozó, újra elágazó szálak, felerősítik, kioltják egymást. Más és más oldalról emelik a kezek a kupolát a dráma építményére. A más-ságokban egyfelől fontos közös pont, másfelől fontos ellentét van. A közös, hogy (Hamletnél, Horatiónál és Fortinbras-nál is) együttesen vált át szövegeik jelentése az élményekhez képest leegyszerűsödő sémákba, miközben a (ki nem fejezett, tehát a közlés mö-

götti) tapasztalat mindhármuknál *különböző*. Nevezhetjük a három szereplőt üzenőnek, közvetítőnek, befogadónak. Az üzenő az élményhez képest (nem kevesebbet, hiszen a haldokló szaggatottan üzen, hanem) *mást* üzen. A közvetítőnek nincs az üzenőhöz annyira hasonló élménytartománya, hogy korrigálni tudná tapasztalat és üzenet diszkrepanciáját, sőt ő a devalválódott üzenet lényegére sem tud ráhangolódni. A befogadónak, teljesen más élményanyaga következében, a – most már kétszeresen – csökkent értékű üzenetből is másra van hallása.

Mit üzen Hamlet énjének küzdelméből? „Igaz ügye” volt, amelyről meg kell győzni a kétkedőket; nevén „sérelem marad”, ha „igaz ügye” „homályba vész”; „Fortinbrasra száll / Az ország...”

Mit ad tovább Horatio? Azt, hogy „Majd hallotok / Vérbűn, erőszak, természetellen / Dolgok, nem is vélt gyilkolás, kivégzés, ravasz / De kényszerült ölés felől...” Továbbá, hogy „Lesz egy szava” „erről”, vagyis megerősíti Fortinbrast abban, hogy *e tartományhoz* joga van.

A befogadót a „koncolás” szemrevételezése után kizárólag ez foglalkoztatja; továbbá hallhatjuk még tőle, hogy Hamletből „... ha / Megéri, nagy király vélt volna még.”

Mindez kommunikációs vákuumra utal, tények és szavak, jelentés és közlés közötti át nem járható szakadékra, a kifejezés helyére nyomuló kiüresedett nyelvi toposzokra. Ebben valósul meg ama feltételezett világegység, ám mint álegység, miközben az *eset*, a létezés reflektálható sorsként homályban marad az üzenetté tétel, a hírvitel, a befogadás látszatkapcsolatában. A helyreállítás kvázi voltát mutatja, hogy mi az, ami befogadást nyer (és mibe); és az, hogy mi (ki) marad ebben a „rendbetételben” Hamletből. Valaki, aki nagy király lehetett volna. Hatalmi ember voltának meg nem valósult lehetőségében él, élhet csak tovább ő és üzenete. Annak, aki valójában (volt), sem jelentése, sem jelölése.

Hajoljunk Horatióval a haldokló királyfi fölé. Nem mondhatjuk, hogy tudata teljesen elhomályosult. Még búcsúzik („Isten veled, boldogtalan királyné!”); még a „néma személynék”-hez („nézők e darabnál”) is van egy szava; még szembeszáll a mérég lehajtására készülő Horatióval („... bocsásd a kelyhet. / Az ég! nem hagyom.”); még válaszol a Fortinbras érkezését bejelentő Osricknak („Nem élhetem meg az új híreket.”); még végrendelkezik („De íme jósolok: Fortinbrasra száll / Az ország...”). Mindebből az üzenet: „Győzd meg felőlem és igaz ügyemről / A kétkedőket... / Beszéld el nekik és minden körülményt...”

Tudjuk, mi volt az eset: miképpen ölette meg apját és őt Claudius. Tudjuk, mi játszódott le közben Hamlet énjében. De Horatio ebből nagyon keveset fog fel. Ismeretei (habár ő állt *egyedül* közel Hamlethez) korlátozottak. (Hamlet monológjainál nincs jelen.) Szavai, az uniformizált, üres nyelvi sémák nem is fejezhetnek ki lényegit. Az esemény és a közlés közötti szakadék oka élményeinek hiányos volta. Mi „jön át” ezen a szakadékon? „Vérbűn”, „erőszak”, „természetellen dolgok”, „kivégzés”, „ravasz, de kényszerült ölés”, „füstbe ment baltervek”. Teljes a kommunikációs vákuum, zárlatos az üzenő, a közvetítő, a befogadó köre. Valóban Hamlet maga mondhatná csak el azt, amit „tud”, ami tapasztalata és felismerése. De közvetítőre szorul, és Horatio a legalkalmasabb erre. Csakhogy: látjuk, mire és mennyiben alkalmas; ismerjük közlésszintjének tartalmi-nyelvi rétegeit. Amiről beszámolni tud („híven elmondható”), az bárhol, bárkivel megeshetett volna. Ahhoz nem kellett volna Hamlet, és mindaz, ami Hamlettel valójában megtörtént. Horatio egyetlen reménye maradt Hamletnek, a barát azonban csak a hierarchizált világ uniformizált, kiürült szavaiból tudja közléseit megszerkeszteni.

Horatio nem hallgat el semmit, miközben a *semmit* mondja el. Felmerül a kérdés: ennyi csak ő, vagy ennyivé lett? Hiszen maga is Wittenberget járt ember. A dráma kezdetén olyan eseményekről tud, sőt oly dolgokat lát világosan, amilyeneket más senki sem. Ismeri a versengést az öreg Hamlet és az öreg Fortinbras között; ismeri a „pecsétes alku” tárgyát és következményeit; tud az ifjú Fortinbras céljairól, készülődéséről. Tudja, hogy „tapasztalatlan”, hogy „harcvágygal tele”, hogy „egy csőcselék elszánt hadat to-

borza". Kérdezhetjük: ezt a Fortinbras-t siet olyannyira köszönteni? Neki kíván „híven” sietve beszámolni? Tőle várja az elégtételadást? Mi történt?

Mielőtt erre, a most már nemcsak a végjátékkal, de a *Hamlet*tal összefüggő kérdésre választ keresnénk, nem felesleges felhívni a figyelmet arra, hogy mi az a három lényegi kérdés, amiről Horatio-nak, a hű társnak és barátának alig van, vagy egyáltalán nincs tudomása. A Szellem nem beszél Horatio előtt; Hamlet annyiban „nem beszél” Horatio előtt, hogy a monológoknál, a *lényegi* „hamleti beszédeknel” nincs jelen; Horatio tudja, hogy valami búzlik Dániában, de nem ismeri fel azt, amit Hamlet, hogy ugyanis nem Dániában, hanem magában a létezésben, az emberi világban... Igaz, ott van a Színész-jelenetben, a fuvola-jelenetben (Rosenkrantz, Guildenstern), sőt Hamlet így fordul hozzá: „... férfi vagy, ki a / Sors öklözését, vagy jutalmait / Egykép fogadtad; s áldott az, kinek / Vérével úgy vegyül ítélete, / Hogy nem merő síp a sors ujjá / közt...” De mindezekben a jelenetekben Horatio *néma*. Hamlet fenti szavaira *sem* válaszol. Asszisztál. Asszisztens. Érti is a királyfit, vagy csak szereti és híven kíséri? A kettő közötti különbözősége a temetőjelenetben kapunk választ, egy rövid elfojtott mondatban. Horatio sokat idézett reflexiójában, amely persze nemcsak az ott elhangzó mindent átható, rendkívüli következményekkel járó hamleti felismerésre vonatkozik („Mily aljas célokra használhatnak még bennünket Horatio! Nem nyomozhatja-e képzeletünk Sándor nemes porát, míg végre mint hordóakna tapasztá leli meg?”) Horatio: „Nagyon tűhegyre vennők, ha így vennők.”

De miért nem veszi Horatio „nagyon tűhegyre” azt, amit Hamlet *arra* vesz? Ez a kérdés összefügg azzal, hogy mi történik vele a Fortinbrashoz való viszonyában az első jelenetbeli ítéleteitől a végjátékig; továbbá azzal, hogy miért akad meg, formálódik át rajta, mint Közvetítőn a Befogadónak küldött üzenet? Semmi meglepő, szabálytalan nem történik. Arról van szó, hogy (habár Horatio mindvégig Hamlet mellett áll) az ő élettörvényei a hierarchiában gyökereznek. A „pecsétés alkuk”, a lovagi törvények világában. Még azzal is a kor lovagi szokásjoga szerint, hogy benne „a dánnál több a római”. Hamlet lelkének másik síkja (a lét-faggató) nehezen megközelíthető a számára. Szavai maga a közvetítés: a hierarchia közlés-formája. Ez kapcsolja őt Fortinbras-hoz. Az öreg Hamlet is ebben a zárt hierarchikus kapcsolatban kötötte szövetségeit, vitte végbe játszmáit, helyezte el pecsétet; végtére a haldokló királyfi is ezeknek a szokásjogoknak az elfogadásával üzen. (Miért? Beszélünk még róla.) Éppen Horatio ne ezek jegyében fogadná Fortinbras-t? Mindketten – máságuk ellenére is – egyazon hierarchián belül vannak. Értik egymást.

Ennyi a végjáték első és második szakasza. Hamleté volt az indítás. Horatio áll a közvetkező szakasz középpontjában, a harmadik szakasz Fortinbrasé.

Mikor a színpadra lép, mindent tudunk már róla. A *Hamlet*-értelmezések, a *Hamlet*-előadások évszázados könnyelműsége, hogy erre nem fordítottak soha elég figyelmet, Fortinbras többnyire operettfigura maradt. Láttuk: már az első szín Horatio-monológja bemutatta őt. A továbbiakban Claudiusnak is van róla szava („Kalandos álmokkal szövetkezek, / S követséggel sem által háborítani, / Az atyja elvesztette földeket. / Kiadni kérvén, melyek jog szerint / Bátyámra szálltak.”) Mielőtt Voltimandot és Corneliust követségbe indítja Fortinbras bátyjához, a norvég királyhoz: „Aligha sejti öccse szándékát – / Írtunk, ne hagyja többre menni ezt...” Sok előadásban éppen a negyedik felvonás negyedik színe marad ki vagy rövidül le. Fortinbrasnak csak hat sora van itt, ám ebből nem kevesebbet tudhatunk meg, mint hogy (éppen) cselt vet, ugyanis miközben a lengyelek ellen vonul, ám valójában dán birtokokat kíván visszaszerezni, követével annyit üzen csak Claudiusnak, hogy „igényli országán az átkeletet”. Hamlet és a Százados párbeszédében (az egész drámai kifejelet szempontjából is) fontos további ismereteket szerezhetünk Fortinbrasról („Mi egy oly talpalat földért megyünk / Melynek mi haszna sincs, csak a neve”).

Így közeledik Hamlet végrendelkezése közben, így lép a színpadra, összekapcsolva személyében Király és Király „pecsétés alkuját”, törvényként képviselve a hierarchiát, meg-

testesítve önmagában mindazt, ahonnan befogadhatatlan az, amit Hamlet „tud”, „felismert”, ami őt jelenti. Függetlenül az üzenet (láttuk) részlegességétől, a Közvetítő (láttuk) kiürült hírvitelétől, ez a Befogadó (teljesen más élményvilág és törekvési rendszer szerint) *kizárólag* arra alkalmas, hogy Hamletben azt a *királyi* embert lássa, aki éppen csak halála miatt nem teljesítette be önmagát.

A hierarchia köre bezárul Üzenő-Közvetítő-Befogadó vákuum-helyzetében: a létfelismerésekből, amelyekhez Hamlet a Szellem parancsa nyomán jutott el, marad a Szellem által megöltnek és kifosztottnak az utódjára való hagyatkozás, aki *ugyanazt* a korszellemet testesíti meg, mint amelyik az ő apját is a sírba küldte.

(Az idegenség rétegei)

A kupola elmozdításának (tehát) következményei vannak. Ezt az újabb elemzések érzetik.

Miért küldte az öreg király a fiát Wittenbergbe? Akkoriban nem Wittenbergbe jártak Európa uralkodójelöltjei. Még az udvarok főtisztviselőinek fiai is inkább Rómában, vagy – miként Laertes – Párizsban verték el idejüket. Nem hanyagolhatjuk el ezt az első lát-szatra talán nem is oly jelentős mozzanatot. Gondoljuk meg: már önmagában is kivételes, hogy a dráma főalakja „egyetemista”. De hogy a szellemi aspektus egy ilyen figurával lép be a drámai masinériába, az Shakespeare-nél is egyedülálló. Az „egyetemi ember”, aki egyben a királyi trón várományosa. Miért küldte tehát az öreg Hamlet a Herceget Wittenbergbe? Mert Shakespeare így akarta. Egyrészt mert ezzel egy olyan vonással egészítette ki a hierarchia csúcsán álló alakot, amellyel *különbnek* mutatja őt a szokványos királyi embernél, másrészt hitelesíteni kellett azt, hogy Hamlet az, *aki*: Wittenberget járt szellem. És oda egy királyfi nem kerülhetett volna el apja jóváhagyása nélkül, hiszen a kettőjük közötti, ebben a kérdéskörben vagy másban megmutatkozó konfliktusra semmilyen utalást nem találunk a szövegben.

A *Hamlet* Shakespeare *egyetlen* olyan drámája, amelyhez *közvetlenül* annak az évtizednek az eseményei adják a háttérrel, melyben megszületett. Miért gondolhatjuk ezt? Ennek legalább három oka van: a helyszín, a főalak és a korszakjegyeket átvilágító szellemiségnek a dráma szövegében való *tételes* megjelenése. Tudjuk, hogy Helsingőrt 1585-ben építették. Több adatot ismerhetünk a *Hamlet*-irodalomból arról, hogy Shakespeare társulatában megtalálható annak a két színésznek a neve (George Byran, Thomas Pope), akik 1586-ban játszottak a dán király meghívására Helsingörben. Tudjuk, hogy (1600-1601-ben, amikor a *Hamletet* írta) Wittenberg már Angliában is jól ismert volt. (Nyolcvan évvel vagyunk az után, hogy János választófejedelem Luthernek ajándékozta a wittenbergi kolostort; harmincöt évvel az után, hogy megjelenik Aurifaber lejegyzésében az *Asztali beszélgetések*; továbbá két esztendővel vagyunk Erzsébet halála előtt; a vallásháborúkba-összeesküvésekbe kevert hatalmi összecsapásokban a protestantizmus szellemi-egyetemi bázisaira mindennapos hivatkozások történnek.) Ezeken túl a Színész-jelenetből és Hamlet színész-monológjának évszázadok óta már közhelyként kiemelt részleteiből is tudhatjuk, hogy idő és szellemi dimenziók, valóságos helyszínek és művészi szublimációk, a korérzés kifejezése szöveg szerinti tételességgel egyedülállóan kapcsolódik össze (tükröt tartani a természetnek, felmutatni az idő alakját stb.).

A *Hamlet* nyitása – ebbe az irányba – mindaddig egyedülálló a színpadon. Természetesen azért, mert ő ebben (is) az „idő lenyomatát” adja azzal, hogy a korszak hatalmas nyitását „tükrözi”: a felszabaduló szellem megjelenését; a reneszánsz átmenetnek azt a fordulatát, amelyben megteszi és megcselekszi (rögtön) igénybejelentését az autonóm ember, amikor megfogalmazódik a korlátlan belső szabadság igénye, megtörténik a Szellemi ember széttekintése a világon mint életszínpadon, és olyan új nyelv formálódik, amely a szellem és tudat felszabaduló nyersanyagaként új fogalmak megszólaltatására tör át egy, a korábbi élmé-

nyek-tények-fogalmak-szavak elégtelen kontextusából kialakult vákuumon a „végtelen tudás” (illetőleg a végtelenről alkotott tudás) érvényesítését tűzve ki maga elé.

Honnan érkezhethetne máshonnan egy olyan dráma főalakja, aki a korszellemnek ezek közé az új összefüggései közé kerül, mint Wittenbergből? Shakespeare-nek mindent, ami Hamlet alakjának szellemi terét jelent, hitelesítenie kellett dramaturgiailag is. Hamlet-nek ezért (például) Wittenbergbe kellett mennie, illetve Wittenbergből kellett apja temetésére megérkeznie.

Ez rögtön hevesen (és persze tudatosan a szerző részéről) együtt kell járjon *társtalanságával*. Nézőpontjaiban, karakterében, reflexióiban; *totálisan* életszemléletében, az emberi lét-ről, az erkölcsről, a hatalomról, a világról kialakult felfogásában. Ebből a társtalanságból lesz a dráma cselekményében *idegenség*. Mindentől és mindenkitől. A legfájdalmasabb, hogy a hozzá legközelebb állókkal, a szívébe fogadottakkal való kapcsolatában is. A Gertrud-, az Ophélia-, a Horatio-kapcsolatban is. Ezek következményei súlyosak, de beláthatóak. Van azonban az idegenségnek még két olyan rétege, amely beláthatatlanná teszi a (drámai) következményeket.

Ophélia – habár az iránta érzett szerelem valóban szerelem, és kölcsönös is, azonban Hamlet számára mégis – ahhoz az idegen világhoz tartozik, amellyel perben áll, s amely az ő elvesztésére tör. Sokszor elemzett, hogy a szeretett, a szerelmes Ophélia (akarva-akaratlanul) szerelmesen is cinkosan ehhez a körhöz tartozik. „Cinkos gazemberek vagyunk mindnyájan: egynek se higgy közülünk.” Ezt Hamlet önmagáról mondja. De Ophéliának válaszolva. Az érzékek-érzelmek szövetsége, kölcsönössége szabadítja fel benne az önreflektálást, amivel persze Ophéliát illeti elsősorban, és a – szerelem jegyében való – azonosulást is vállalja ezzel a közös cinkos-voltukkal. Ezért *rögtön* az egyetlen, a fonadékot szétszakító és Ophéliát cinkos volta alól felszabadító instrukció: „Menj Isten hírével kolostorba.” Aztán mint akiben az idegenség oka-érzete-indulata *erre a szembesítésre* tör fel, rögtön a következő mondat: „Hol van apád?”

Az, hogy Gertrudhoz milyen a hozzáláncoltság, évszázadokon át nagy tanulmányok témája volt (fölerősítve a freudista koncepciókkal). Az sem kíván új elemző szempontokat, hogy ezt az eltéphetetlen, szenvedő összeláncoltságot (megtetézvén a Szellem Gertrudot óvó figyelmeztetéseivel) milyen mindent átható meg nem értésként éli át Hamlet. Azokról a mély összehangolódás ellenére is meglévő szellemi-léltálatási szint- és színvonalkülönbségekről, amelyek a Horatio-barátságot jellemzik, már esett szó. Itt az idegenség nem küzdelemben kap formát, nem bizalmatlanság, csalódás szerepel indítékai között. Egyszerűen az, hogy Horatio más nézőpontot, világban elfoglalt helyet jelent, illetőleg az, hogy Hamlet még vele is alig-alig osztja meg meditációit.

Ezeket, a *Hamlet*-irodalomban tisztázott összefüggéseken túl ismereteim szerint nem, vagy alig feltárt Hamlet idegensége a színészekkel, illetve a Szellem-apával való kapcsolatokban. Az első probléma ellentétben áll azzal, hogy Hamlet és a színészek gyorsan egymásra találhatnak. Az egérfogó-jelenet a dráma fordulópontja, itt árulja el magát Claudius. A színháznak – tágabban a kulturális elemnek – a közreműködésével bizonyosodik be Hamlet előtt, hogy valóban minden úgy történt, ahogy a Szellem azt közölte vele. Igen, mindez így van. Ám ahhoz, hogy a művészetnek az igazság napvilágra hozatalában „ráségítő” (például a hamisságot leleplező) szerepét ennek a jelenetsornak az összefüggésében értelmezzük, nem hanyagolható el Hamletnek egy kérdőmondata, amelyet évszázadok óta háttérbe szorítanak híres „instruáló-monológjai”. A kérdés így hangzik: „Szükség esetén ugye meg tudnál tanulni egy tíz-húsz sorból álló mondókát, amit én csinálnék és beszúrnék, nemde?” „Meg, fenséges úr.” Ennyit felel az Első Színész. Semmi okunk rá, hogy kétkedjünk benne: ugyanezt felelné, ha Polonius, netán Claudius kérné fel erre. (Főképpen, ha bármelyikük ugyanígy a „nemde?” nyomatékosítással erősítené a felkérést.) Az Első Színésznek – a betét-, illetve álbetétrészleteken túl – mindössze öt mondata van a drá-

mában. Az előbbin túl: „Mit szavaljunk fenséges úr?” „Tudjuk, fenséges úr.” „Bízsa rám, főséges úr.” „Remélem, hogy mi azt a modort már meglehetősen levetkeztük.”

A színészeknél kiszolgáltatottabb ember kevés van *ebben* az udvarban. Igen jól érezte ezt meg Ljubimov rendezése. Az ő értelmezését interpretálva Nádas Péter lejut a probléma egyik mélyebb szintjére: „ezek a színészek... igazi színházat soha nem lesznek képesek játszani, érdekesen link, szedett-vedett társaság, a kenyerüket akarják, kirúgták őket valahonnan, és innen is ki lesznek rúgva, ha már nem kellenek... (Hamlet) minden szavára bólogatnak, habár látszik, hogy fölösleges hülyeségnek tartják minden szavát, de kenyeret akarnak, kis időre fedelet a fejük fölé, s tán egy kicsit játszani. A színészek szemében az érzékeny okosságokat szónokló Hamlet és az érzéktelen butaságokat vartyogó Polonius között nincs semmi különbség.” Számukra, igen, mindketten a parancsnokló, a megrendelő, a fizető hatalmasságokhoz tartoznak. És Hamlet, mikor az „előadás” megkezdődik, erre épít. Ophélia „nézői” érdeklődésére közli: elmondják majd ezek, mit jelent a némajáték, „El ám, s minden némajátékot, amit velök játszanék; csak ne szégyeljen velök játszani...” Nem a színészek a clownok, a bolondok. Hamlet az (ameddig, addig). Bérüket megszolgálva a színjátszók el is tűnnek. Semmit, senkit nem képviseltek. Eszközvoltukon kívül, hogy Hamlet, illetőleg az egész dráma önreflexióját adják (tudtukon kívül).

Megható volna ezek után úgy értelmezni szerepüket, jeleneteiket, mint a kultúrával a korlénnyegre (eseménylénnyegre) való rámutatás tágabb pillanatát. Azonban – habár ez nem érinti az Egérfogó-jelenet dramaturgiai jelentőségét – itt nem (legalábbis nem csak) erről van szó. A színészek egy csel leleplezését szolgáló másik cselt szolgálnak. (Még egyszer: ha Claudius-szal találkozónának, hogy – a probléma megvilágításához abszurd segítséget hozunk – bizonyára egy másféle, akár Claudius „igazoló” szövegrész betoldásával adnák talán elő a *Gonzágó megöletését*.)

A kettősség – tágabban – a kultúra kettős „használhatóságának” problémája. Hamlet a kor elé tükröt tartó színház eszményének szellemében manipulálja a színészeket. A színház mint lényegláttató elem a befolyásolhatóság által – bárhol-bármikor – mint lényegét áttülszít, megszépítő, eltakaró, meghamisító elem. Errefelé vannak a probléma értelmezésének *további* szintjei. A színészek teljesítménye úgy segíti hozzá Hamletet Claudius leleplezéséhez, hogy közte és a komédiások között egy pillantra sem jön létre mélyebb kapcsolat. Hamlet cselt vet, a színészek szállást-kenyeret várnak. Megegyeznek. Az eredmény: siker (Hamlet számára). De az idegenségekört ez csak egy villanásra – Claudius rémületébe zárva – oldja. A színészekkel (addig-azután) sincsen semmiféle a benső világot, az emberi autonómiát, a teljes létmegismerést szorgalmazó kapcsolat. Gondoljuk végig mindezt még egyszer az ismert eseményekkel a dráma hátterében: Essex gróf összeesküvésének előestéjén negyven shillingért veszik rá a Shakespeare-társulatot arra, hogy a Globe deszkáin a királyletaszítást (is) tartalmazó *II. Richardot* mintegy a lázadásra való feltüzelésként eljátsszák. Essex kivégzésének estéjén – a *Hamlet* írásának évében – ugyanez a társulat, mintha mi sem történt volna, nonsokára újra fellép az udvarban.

(„Wittenbergi ember” – „Hierarchia-ember”)

Annak a számára, akinek önmagába zárult élménye van, aki élményeit feldolgozza, értelmezi, szavakat keres megszólaltatásukra, és ezzel és így *szembeszáll* – nos, Hamlet számára vajon nem elkerülhetetlen-e az, hogy *idegen* maradjon?; hogy jelentés és közlés kivívott összhangja végül is *semmivé* váljék?; miközben a vákuumban *sehová* nem jut el *semmi*, mert az üzenetvivő is, az üzenetfogadó is alkalmatlan a hermészi szerepre.

Hamlet *korszakos nyitásának* a dráma idő-terében, a *Hamlet korszakos nyitásának* a kultúrhistoria idő-terében vajon nem ez a másság az alapja? Habár Hamlet a dráma minden szereplőjével kialakított relációjában – így vagy úgy – idegen, mégsem az ezekből a másságokból eredő ellentét az, amely őt drámai pályájára löki. (A tőlük való különbözőség

elég szimpla-szokványos konfliktusokat eredményezne.) Hamlet *belső* ellenfele az, akitől Hamlet azt teszi, amit tesz. A Szellem. Nem véletlenül mondja korunk színházi embere, aki érzi a *Hamlet* lényegét: „aki megoldotta Hamlet atyjának szellemét, az megoldotta az előadást” (Martin Esslin). Természetes volt minden korban Hamlet *belső* küzdelmeinek egyik fő indítékát cselekvés és meditáció ütközésében látni. Miközben minden jelesebb értelmező és interpretátor vallotta, hogy ez a konfliktus nem fogja át az egész *Hamlet*-kérdéskört. Ugyanis csak a konfliktus fogalmi megközelítését (tett-töprengés) teszi lehetővé. Ember és ember (Szellem), szereplő és szereplő ütközésében ez a konfliktus nem Hamlet és Claudius, hanem Hamlet és az Apa között van; mialatt Hamletnek valami olyant kell véghezvinnie, amelyben nyilvánvaló lesz a Szellem utasításaihoz való ragaszkodása közben a kettőjük különbözősége, ennek a dráma kifejlődését meghatározó, mindenre kiterjedő következményeivel együtt.

Ha a szövegből indulunk ki – továbbá a dráma konstrukciójából, amelyben kezdetek és végjáték között dramaturgiai „érintkezésnek” kell lennie –, akkor azt látjuk, hogy a Szellemben megtestesülő alak jelenlétébe, felhívásába, illetőleg parancsának végső realizálódásába „belefér” a világrend helyreállításának megvalósítása a bosszú tényével. Csakhogy ez a világrend igencsak szűkös. Kizárólag annak a hierarchiának a nézőpontja (érdekei) szerint értelmezett, amelynek Hamlet király (a Szellem) része, önmaga ítélete szerint sem feddhetetlen megtestesítője, aki számára a halál főképpen azért „irtóztató”, mert (mikor érte őt?): „... bűneim virágján / Nem gyónva, kenve, nem áldozva meg, / Nem vetve számat, sőt számolni küldve / Minden hamissággal fejemen...” (Horatio szavaiból) azt is tudjuk, hogy „pecsétés alku” nyomán szerezte meg az öreg Fortinbras birtokait, miután párbajban megölte, és a korabeli törvények szerint tétre helyezte a maga (egész Dánia) birtokait is, kiszolgáltatva így mindent és mindenkit – sajátjaként – a kor szokásjogának. Sőt, Horatio még azt is megjegyzi, hogy azért jelenik meg, mert „...életemben zsarolt kincseket / Raktál halomra mélyen föld alatt / Miér’ ti holtak visszajárni szoktok”. A JÁTSZMA inspirálója, részese és örökhagyója a Szellem. Ama rend (világrend) az ő számára ilyen (lovagi) játszmán alapul, mindent ennek rendel alá, s ennek része az is, hogy utódját az egyetemre küldi „ki” tanulni a kor divatja szerint.

De Hamlet „wittenbergi ember”-ként tér vissza. A dráma értelmezésében, előadás-sorozatában persze mindig alapvető szerepet kapott ez. Ám mintha nem nyert volna mégsem kellő hangsúlyt, hogy mit jelenthetett akkoriban (s persze a dráma figura-hierarchiájában) a szellemi ember és a hierarchiát megtestesítő ember különbözősége fiú és király kapcsolatában. Hamlet *mindent* másképpen kellett lásson, mint az apja. Ez a dráma monológvilágának, mint teljesen autonóm belső szellemi téridőnek az indítéka. A Szellem spiritualitása az adott hierarchiából (annak tényeiből és eszményeiből) szól (vissza). Hamlet spiritualitása a „wittenbergi ember” létnyomozása és reagálása életének minden mozzanatára. A Szellem egy játszma megtestesítője (volt életében), aki egy játszma lefolytatására ad parancsot Hamletnek. A „wittenbergi embert” azonban éppen a lét játszma voltának felismerése tartja ígézetben, illetve annak indítékait nyomozza. De (szerepetből, hűségéből, indulatból, elégtétel-keresésből) neki magának *kell* egy olyan játszma részesének lennie, amelyet addig *fentről, távolról*, az értelmező-létnyomozó szellem magasából vizsgált. Ez az ő *másféle* helyzete. Kiismerhetetlenül új a számára. Persze, hogy maga is a kiismerhetetlenség köpenyébe rejtőzik. Egyszerre *környezete és önmaga* előtt. Kettéosztódik: „wittenbergi emberre” és „hierarchikus emberre”. Mindkettőnek mások a törvényei. Ebbe csak belepusztulni lehet. (Majd.) Mindvégig a kettős színtér skizofréniája és ütközése: a monológszíntér mint létfagató színtér; a cselekményszíntér mint a hierarchizált világ bosszú-, illetőleg elégtétel-színtere. Összeérnek, egymásra kopírozódnak, egymásba tűnnek át. Minél inkább, annál elviselhetetlenebbül. Mindaz, amire a Szellem parancsot ad, más rétegben-síkban, létzónában van, mint amelyben a „witten-

bergi ember" él, mint amelyben alkalmas az életre. Ezért (is) olyan kitörő – már-már hisztérikus –, mikor cselekedni próbál, attól is már, hogy cselekednie kell. Ugyanis abban a *másik* zónában teljesen idegenül mozog (azt sem tudja, ki van a függöny mögött; azt sem tudja, mikor „illó” ölnie). A monológok váltásaiban is ez a felfűtöttség, már-már neurózis *ott*, ahol az elmélkedő ember létsíkjába beúszik – a mélytudatból feltörő parancsvégrehajtás kényszerétől – a másik zóna eseményeinek nyers realitása.

Ebben a küzdelemben a legfontosabb, hogy miképpen csúszik át a „wittenbergi ember” önmaga létsávjából a másikba. Miközben egyre csekélyebb eredménnyel reflektálja ezt az átcsúszást. Eleinte követi, de a dráma végére zárul a horizontja. A fordulat nyilvánvalóan az a pillanat, amelyben – túl már a Polonius-gyilkosságon, túl a Guildenstern- és Rosenkrantz-megöletésén, teljesen lemerülve az adott zárt világ küzdelmeiben – a benne még élő „wittenbergi ember” szellemét Yorickkal azonosítva, a hierarchia mozgástörvényeit lépéseiben kombináló hatalmi embert a hajdani király képében megszemélyesülni látva így fordul Horatióhoz: „Mit gondolsz, Nagy Sándor is ilyené lett a földben?”, és a válasza: „Minő aljas célokra használhatnak még bennünket, Horatio?”

Ez a felismerés – miközben persze önmagának, ám – a Szellemnek (az imádott apának) szól. Az is, amit azután mond: „Sándor meghalt; Sándort eltemették; porrá vált; a por föld; földből sárt csinálnak...” A „wittenbergi ember” egyelőre meglátja és reflektálja a hierarchiába szoruló *cselekvőt*, de már szétváltak (belül), az úton már – ha egy ideig még önmaga szellemének kíséretében – az utóbbi halad. Apjáról már nem mint *Apa*, nem mint *a* Szellem beszél („... gondold meg – királyom / Megölte...”); önmagáról a *drámában először*, mint trónra hivatott: „Ide csöppent, trónra léptem és reményeim / Közé...”

Innen az út (mennyi mellékmotívummal, önreflektáló, létet faggató töredékekkel) a végjékig. Hamlet végső üzenete („... Fortinbrasra száll / Az ország...”) a Szellemkirály „pecsétetes alkuja” szerinti hagyatkozás. Miként Horatio már az első színben közölte: „... mely pör alatt volt, a győzőre hagyja; / S mellyel fölérőt szintén lekötött / A mi királyunk. Most, ha győz vala Fortinbras, ő öröklí e vagyont...” A Szellem is megnyugodhat: Claudius halott, pecsétetes alkuja szerint az utódlás (a vagyon birtoklása) is megtörtént. Valami helyreállt. Így! Ama (korlátozott) „világrend”. De: *így állt helyre*. Minden a hierarchizált élet szokásjoga alapján ment végbe. Az egység, a harmónia kvázi voltát jelképezheti a majdani közös Erzsébet-Mária-síremlék, aztán I. Jakab trónjának gyors megingása. Amiből – Hamlet még belekényszerült ebbe a hierarchia-zónába – Prospero már leköszön.

(A *cselekmény: avagy a szellemi nézőpontok „veszélytelensége” az életre, a történelemre*)

Nézzük most már mindezt a cselekményben. Hamlet természetesen elfoglult apjával (miként anyjával is). Rajong(ott) értük. „Lelkem szemében” látom, mondja Horatiónak. Hozzáteszi: „Ő volt az ember, vedd akármi részben, / Mását e földön nem látok soha.” (Arnold Kettle mutat rá egy érdekes tanulmányban, hogy Hamlet a maga nézőpontjából értékelve apját az *ember* szót használja, mikor felsőfokban beszél, soha nem nevezi apját királynak; ugyanígy használja az *ember* megszólítást búcsúszavainál Horatio felé fordulva, ellentétben az Arany-fordítással: „As thou art a man, Give me the cup”, Aranynál: Addsa, ha lelked van! bocsásd a kelyhet.”) Ez a rajongás oly erős, hogy akár kikapcsolhatná a wittenbergi nézőpontokat-tudást is, hiszen: „... letörölök emlékezetem / Lapjáról minden léha jegyzetet, / Könyvek tanácsit, képet, benyomást, / Mit vizsga ifjú-kor másolt reá / És csak parancsod éljen egyedül / Agyam könyvében...”

A szellem parancsa – miközben a „wittenbergi ember” minden megközelítését kizárja – mégis generálja ennek a szellemnek a munkálkodását, a létről, az emberről, az életről, a korról, a hatalomról, az érzésekről alkotott felfogás kinyilvánítását és kiteljesítését. Azzal, hogy beindítja a dráma cselekményét, „pályára viszi” Hamletet. (Egy apró mozzanat ahhoz, hogy a – szellemtől idegen – Szellem generálja a hamleti szellemiség működését: Hamlet éppen

csak kijelentette, hogy kitörli emlékezetéből a könyvek tanácsait, a „vizsga ifjú-kor” – Wittenberg – minden benyomását, ám máris így kiált fel Claudius-t maga elé idézve: „Hol a tárcám – leírom, hadd írom le, / Hogy ember úgy mosolyghat s gaz lehet.”)

A drámát mozgó és *mindent elárasztó* feszültség indítja a parancsot kapó és a parancsot adó lételfogása közötti *totális* ellentétből csap ki.

Érdemes kitérni T. S. Eliot bírálatára, amely, miközben megbotránkoztatta a *Hamlet* elemzőit, egy fontos felismerésig is eljuttatott. Eliot ítéletének alapja az, hogy „A művészi megformálás »véglegessége« itt a külsőnek és az érzelmnek egymással tökéletesen adekvát voltában áll; és pontosan ez az, ami a *Hamlet*ben fogyatékosan valósul meg. Hamlet, az ember, olyan érzelmek rabja, mely kifejezhetetlen, ugyanis *túlcsordul* a megjelenő tényeken... Hamlet azzal küszködik, hogy az anyja az oka az undorának, de undorának nem megfelelő egyenértékese az anyja; Hamlet undora körülfolyja őt és túlfolyik rajta... A lehetséges cselekvések egyike sem képes kielégíteni ezt az érzést; s bármit tegyen is Shakespeare a cselekménnyel, az nem fogja Hamletet kifejezni.”

A művészi adekváció hiánya Eliot értelmezésében azt feltételezi, hogy Hamlet konfliktusa az anyai gyarlóság láttán alakul ki. Holott az indíték az, hogy Hamlet végre akarja hajtani a Szellem parancsát az ő *iránta* érzett érzelmek túlradó voltában, de ezt csak akkor valósíthatja meg, ha átlép önmaga szellemén, azon a lételfogáson, ami őt Hamletté tette. Végre is akarja hajtani a parancsot, meg sem akarja tagadni önmagát. „Külső” és „érezem” „egymással tökéletesen adekvát voltának” ez a megjelenési formája. Ami a *tétováság* és a *tett* között van, az *fejezi ki* Hamletet (nem az anyához való viszony). Kifejezi, de nem elégíti ki. Idegen tőle ugyanis abban az értelemben, amennyire idegenek egymástól az (imádott) apa és az (utasított) fiú. Amikor tehát Eliot (jogosan) azt mondja: Hamletet „a lehetséges cselekvések egyike sem képes kielégíteni”, akkor (mint Fodor Géza rámutat) valójában igaza van. Ámde – tehetjük hozzá – *nem azért*, ami Eliot indoklása, hanem azért, mert a Szellem „lét”-szférája és Hamleté összeláncolódik ugyan, de *totális* ellenkezőségük miatt ütközik is. Az egyiknek (a Szellemének) az átvétele Hamletet nem „képes kielégíteni”, mert így önmaga létszféráját roncsolja szét, azonban az önmagához való hűség „sem képes kielégíteni”, mert az viszont a parancs végrehajtását tenné (teszi) kétséggé.

A Szellem és Hamlet (bármennyire) is összeláncoltak, ellentétes világok. A korszak létmechanikája megegyezik a Szellem világával; minden „ügye” annak szokásjoga, törvényei alapján „oldható meg”. Ami idegen Hamlet számára. Ahhoz, hogy a parancsot végrehajthassa, ennek a világnak a külső-belső szokásjogára kell(ene) ráhangolódnia. Ez számára nem feltétlenül a bosszú (az újabb gyilkosság) miatt olyan problematikus. Azért is. De a lovagi szokásjogok rendjébe ennyi még „belefér”(ne). A fő ok az, hogy mindent ki kellene törölnie emlékeiből, ami őt „wittenbergi emberré” tette, s erre azért – ha el is határozta – nem képes. A világról, a hatalomról, az erkölcsről, az emberről, az érzelmekről kialakult felfogását kell(ene) *totális* önrevízió alá venni, átlépve a hierarchia lét- és érdekszférájába, ahol *minden* másképpen „működik”, mint amit „emlékezete lapjára” a „vizsga ifjú-kor” másolt. A tett-tétováság-meditáció szekvencia *forma*, a két létszintér ütközésének formája. Egyfelől a korszak szerinti érdekküzdelmekbe, elégtételrendszerbe szorított hierarchikus ember, másfelől a világot faggató autonóm, a hierarchia szokásjoga helyére a mászt álmódó, a kort a szellem szabadságára *rányító* ember.

A dráma menetében aztán, a parancs megvalósításának útjára lépve, Hamletből kezdenek előbújni a „Wittenberg *előtti*” tulajdonságok, kezd közelíteni a számára idegen szférához. „Örölete” a két zóna közötti *valóságos* tudathasadás megjátszott formája; monológjai (ön- és világreflexiói) – teljes magányban – a hamleti (wittenbergi) létszinterről szólalnak meg; tettei (a teljes magányban) a hierarchikus létszintéren próbálják a parancsot megvalósítani.

Az Egérfogó-jelenetig próbálja egy szintérré „építeni” a két különböző létszínteret. Attól a pillanattól kezdve, hogy megbizonyosodott a Szellem igazáról, az összehangolódás már nem lehetséges. Megkezdődik az *átmenet*. Az átmenetiség egyben mintáz egy nagyobb, az egész korszakra jellemző átmenetet, amelyben a szellem nyitása nyomán új világtörténelmi szakasz indul, új kultúrhistoriai korszak kezdődik. Ennek a világtörténelmi szakasznak, kultúrhistoriai korszaknak (a huszadik század közepéig tartó) tumultusa sűrűsödik össze az Egérfogót követő két és fél felvonásban. De Hamlet már az Ophéliával való „szakítás” előtt rálépett az átmenet útjára. Még az addigi saját létszíntréről indítja legnagyobb monológját („Lenni, vagy nem lenni...”), még látja, hogy a Szellem parancsának végrehajtása csak akkor nem jelentené a „wittenbergi ember” nézőpontjától való eltávolodását, ha „sok egyszerű, / Fontos merény” *nem* fordulna ki „medriből”, s *nem* vesztené el „»tett« nevét”. Idegenségét (talán) oldaná, ha a „merény” megfelelné az ő nézőpontjai szerinti cselekvésnek, hiszen mindenki szerint – főképpen apja szerint – „merény” és „tett” ekvivalens egymással. Hamlet vállalni kívánja tehát a tettet, de tudja, hogy amit meg kell cselekednie, az valójában elveszítette „tett-nevét”.

Ő (is) egérfogóba került.

Már átlépett (tehát) a második zónába. Új terep, új mozgástörvények. Jön a három halál, amelynek ő az elkövetője, illetve ő a felbujtója. A leszúrt Polonius-ra *még* így mutat: „büntetve őt, s engem vele-”; Fortinbras Századosának szavaira *még* rácsodálkozik: „Kétezer lélek és húszezer arany...” (mármint a semmihez nem vezető tett áraként) és mondja, megszólaltatva még „wittenbergi énjét”: „Belül fakad fel, s nem látszik kívül, / Mért hal az ember.” Aztán a két zóna közötti ütközésben, az *átmenet színterén* a végső elhatározás után két összeférhetetlen találkozik. BOSSZÚ és SZELLEMISSÉG: („...ő, vért kívánj / Hát gondolat! vagy értéked silány.”) Ennek a végső indításnak a konklúziója – az önmaga fölötti szellemi kontrollját azért ébren tartva – a temető-jelenet felismerése arról, hogy „minő aljas célokra” használható az ember, „fesse bár magát ujnyi vastagon, erre jut arca...”

Minden, amit tesz (a *másik* zónában *idegenül* mozgó), a terep törvényeihez alkalmazkodni nem képes (értelmisségi) ember cselekvés közbeni hisztérikizálódásának jegyeivel terheli. *Ezért* olyan csapongó. Ennek drámailag kifejeződő formája az idő és tér felbontása és összekuszálódása, ahogy monológjainak belső teréből, transzcendens idő-állapotából kitör egy-egy gyakorlati lépés megtételére. Ennek a konfliktust, az ütközési pontokat kiemelő formája (Hamletben magában), ahogy az egyik zónában való *zaklatott lépéseit* kontrollálja a benne (azért) működő *szellemi nyugalom*. A konfliktus ugyanis nem kívül érik be, nem Hamlet és a bitorló Király között. Ott csak a következményeket látjuk. Most már nem a bosszú mozgatja elsősorban Hamletet. A temető-jelenet után (a végjátékig) említést sem tesz róla. Átlépett a hierarchikus szintre. Mit kell ott tapasztalnia? Azt, hogy neki kell menekülnie. Az ő élete van veszélyben. A párbajban is ő a céltábla (korábban a bosszú „céltárgya” Claudius).

Ez az *átszituálódás*, amelyben Hamlet – a hierarchia erőviszony-alakulásának törvényei szerint – üldözöböl üldözött lesz, meglepő (?) intenzitással formálja őt magát is az *idegen* zóna működéselvéihez. Énjének mélyvilágából előhívódik „praewittenbergi” létének legsúlyosabb jellemzője: a hatalomtudat („ide csöppent, trónra léptem és reményim / Közé...”).

Ő, aki létét korábban világidegenségének diadalában mint a hierarchia szokásjogával való szembefordulásban élte meg, kibök valami – *ahhoz* a Hamlethez képest – megdöbbentőt: „...a köz enyim; / S az ember élete annyi, mint ez: »egy!«.” (Még határozottabb itt az eredeti szöveg: „The interim’s mine, and a man’s life’s no more / Than to say one...”)

A „két én” teljes kettészakadása (aztán) a Laertes-hez intézett szavakkal történik meg. A Laertes-kapcsolat értékelését *még* a *wittenbergi királyfi* végzi el: „... Hamlet az, ki megbántá Laertest? / Hamlet soha! mert Hamlet, ha magán- / Kívül ragadva, mikor ő nem ő / Bántá Laertest...”

A Fortinbras-kapcsolatot – a szellem „pecsétés alkuja”

intenciójának jegyében – már a hierarchia mozgástörvényeit átvevő, a *koronát képviselő királyfi* legitimálja. A „wittenbergi-lét” *kizárólag* Hamlet *élménye*: nem lehet tárgya a végrendelkezésnek. A létről való tapasztalat és tudás – Hamlet kizárólagos tudásaként – *nem „fér el”* az adott világ tényeinek (eseményeinek) hálójában. Már Hamletnek sincsenek rá fogalmi, szavai. A hierarchia formalizálódása határozza meg megszólalásait.

Benne vagyunk a végjáték vákuumában. Üzenetküldő, Közvetítő, Befogadó *együtt* tesz valamit *semmivé*. Hamlet Horatio közvetítésében és Fortinbras befogadó szavai szerint már *nem* idegen. Ennek ára: nézőpontjainak, létszférájának megsemmisülése. Nem több már, mint valaki, akiből „nagy király vált volna még”. Szereplő abban a hierarchiában, ahol az ifjú Hamlet az ifjú Fortinbras-szal köthetett (volna tán) „pecsétes alkut”. „A többi, néma csend”-ben nem csak Hamlet élete hamvad ki, a Logosz is elnémul. Mert a beszéd határain túl maradt (ott). Ezt az űrt közvetíti Horatio. Ezt az űrt fogadja be Fortinbras. „...kétségbeesett felkiáltása, csöndbe zuhanása annak felismerése... hogy a szavak cserbenhagytak minket, hogy a művészet se a barbarizmust nem tudja megállítani, se az élményt nem tudja közölni, ha az élmény kimondhatatlanná válik” (George Steiner: *Schönberg: Mózes és Áron*).

Ezek a mintegy három és fél száz esztendővel később leírt sorok – és persze maga a mű, amelyet idéznek – behatárolják azt a világtörténelmi és kultúrhistoriai korszakot, amelynek nyitását jelentette az alak és a mű: Hamlet és a *Hamlet*. Nem véletlenül mozdult el tehát éppen évtizedeinkben a dráma kupolája, került napirendre a végjáték értelmezése. A kor tapasztalataiban egy hosszabb korszak „élményvilága” szellemi nézőpontjainak értelmezései, hatékonyságának dilemmái összegeződnek.

Ám a kupolamozdításnál a cél átfogóbb. Egy „elem” elmozdulása alapvető konzekvenciákkal jár az egész kompozícióra. Úgy igyekeztem a visszabontást elvégezni, hogy mindenhol a mű szövegét néztem. Nem a ráakódott értelmezéseket. Úgy látom, az újabb Hamlet-értelmezéseknek is ilyen törekvés a mozgatója. Az útbejárás a *saját élményemmé* tette a *közhelyet*: Hamlet velünk és bennünk van. Igyekeztem ennek az *élményemnek* a kifejezéséhez *szavakat* találni, miközben tudom, hogy ez az igyekezet „hamleti”, hiszen egy élmény sohasem jövőidejű, és ezért a kifejezhetősége is kétséges a jövő számára. Ám ha kénytelenek is vagyunk beletörődni abba, hogy a megszólításnak határai-korlátai vannak, arra azért ráláthatunk, ami történt (egy mű értelmezése közben), s amitől *múlt-voltában* is érintve vagyunk. Ha ez így van, akkor elmondhatjuk, hogy Hamlet azért van velünk, mert évszázadok óta benne fejeződik ki talán legélesebben a létet faggató emberi szellem idegensége a világban, az ilyen szellem zónakörének szakadékkal való elválasztódása a *különböző* hierarchikus mindennapok zónájától. Benne fejlődik ki az a (kényszerű, elkerülhetetlen) saját maga számára sem *átfogóan* megvilágosuló önfeladás, amelyben a *másik* zónától való „megérintettség” közben semlegesíti egymást a „kizökkent idő”-ről való felismerés és a „tett tett-nevének” a „merények” közé való belemosódása. És ezzel a szellemnek az általa értelmezett (ítélete alá került) világra való „veszélytelensége”.

Igen, mindez (számunkra is) a *Hamlettel* fejeződik ki mint *üzenő* kultúrával. Miként az is, hogyan éljük meg Horatio-, valamint Fortinbras-voltunkat, amikor közvetítőként és befogadóként kívül helyezük magunkat (vagy kívül kényszerülünk) egy általunk sem felfogott élmény – az *idegenségbe* taszító lényeglátás élményének – zónáján. És azzal, hogy vagyunk, ám mindebben részeseek vagyunk, szakaszolunk is egy történeti és kultúrhistoriai korszakot, amelynek már a nyitásához – miközben a szellemi nézőpontok és értelmezések azóta is önhitten „veszélyesnek” tartják magukat az életre, a történelemre – Fortinbras katonáinak üdvölvései adták a dízsorsützet.

A másik egynyelvűsége

*avagy az eredetprotézis**

David Wills-nek

„A hiány nem egy nyelv (a francia) nemismerése, hanem egy alkalmas nyelv elsajátításának hiánya (...). A francia nyelv tekintélyelvű és rátarti beavatkozása csak a hiány folyamatait erősíti fel.

– Ennek az alkalmas nyelvnek a visszaszerzéséhez tehát a francia nyelv kritikus felülvizsgálatán keresztül vezet az út (...).

– Ez a felülvizsgálat része lehet valaminek, amit anti-humanizmusnak nevezhetnénk, abban az értelemben, ahogy a francia nyelv általi domesztikáció a »humanizmus« mechanikáján keresztül valósul meg.”

Edouard Glissant: *Le discours antillais*, Seuil, 1981. p. 334.

„Ott születnek a nyelvre, az önmagukba tekeredett nevek és identitások kuszaságában: az egyedi nosztalgikus körében. (...) Mélységesen hiszem, hogy ebben az elbeszélésben maga a nyelv volt féltékeny.”

Abdelkebir Khatibi: *Amour bilingue*, Fata Morgana, 1983. p. 75.

Képzelnék el valakit, aki művelné a franciát.

És hogy a franciát művelné.

A francia kultúrának ez az alanya például azt mondaná Önöknek, franciául:

„Csak egy nyelvem van, és az sem az enyém.”

És még, vagy még:

„Egynyelvűségem abszolút, felülmúlhatatlan és vitathatatlan, ám ez az egyetlen nyelv, amelyen beszélnem adódott, amennyiben lehetséges lesz beszélnem, ez az egyetlen nyelv sem az enyém. *Csak egy van, és az sem az enyém.*”

Egy ilyen beszéd lehetetlen. Mondhatnák Önök. Nincs értelme. Magát ragadja el. Egy logikai ellentmondásba, vagy ahogy mostanában mondanák, egy *pragmatikai ellentmondásba*. Pragmatikai ellentmondásba, hiszen aki beszél, a kijelentés

* 1992. áprilisában, Floridában, a kétnyelvűségről és a frankofóniáról tartott konferencián elhangzott előadás. Az írás – a szerző szíves hozzájárulásával – nyomtatásban itt jelenik meg első ízben. – A szerk.

alanya, az ellenkezőjét teszi annak, amit mond. Tettének, beszédaktusának tényével az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit beszéde állítani, bizonyítani, igazolni kíván. Mihelyt azt mondom franciául, hogy a francia nyelv – amelyen beszélek, s amely mondandómat megérthetővé teszi – nem az én nyelvem, miközben nincs másik nyelvem, nyilvánvalóan ilyen „pragmatikai ellentmondásba” keveredem.

A „pragmatikai ellentmondás” vádjával manapság gyorsan és sietősen illetnek olyanokat, akik kérdéseket tesznek fel. „Ó, ön kérdéseket tesz fel az igazsággal kapcsolatban, rendben van, eszerint ön még nem hisz az igazságban; ez esetben hogyan kívánhatja, hogy komolyan vegyék kijelentéseit, amelyek mégiscsak valamiféle igazságra tartanak számot?” – mondják.

Másutt megpróbáltam válaszolni az ilyen típusú ellenvetésekre, amelyek egyáltalán nem akadályoztak meg abban, hogy belehelyezkedjek ebbe az állítólagos „pragmatikai ellentmondásba” és kijelentsem: „lehetünk egynyelvűek (én az vagyok), abszolút egynyelvűek, és beszélhetünk egy olyan nyelven, mely nem a miénk.”

Mit jelent ez?

Kezdetként – mielőtt elkezdeném – megkockáztatnék két állítást, amelyek ugyancsak ellentmondásosnak tűnhetnek, ezúttal nem *önmagukban*, hanem *egy-máshoz képest*:

1. Mindig csak egyetlen nyelven beszélünk.

2. Soha nem egyetlen nyelven beszélünk. E második állítás ugyanolyan értelmű, mint Khatibi világos kijelentése egy kétnyelvűségről írott munka Bevezetőjében, ahol egyszerre határozza meg a problémát és a programot: „Ha nem létezik (ahogy mások után és másokkal mondani szoktuk) *a* nyelv, ha nem létezik abszolút egynyelvűség, akkor már csak azt kell körülhatárolnunk, mi légyen az anyanyelv a maga tevékeny sokféleségében, s mi az, ami az anyanyelv és az úgynevezett idegen nyelv között támad. Ami ott támad és ott vész el, mert sem egyikké, sem másikká nem válhat: a közölhetetlen. Itt a két-nyelv [*bi-langue*]: a beszédre és írásra gyakorolt hatásaiban...” (*Du bilinguisme*, Denoël, 1985. p. 10.)

És talán ezért írunk; és ezért nyugtalanít a történelem és a leszármazás. Bizonyos genealógiai és anamnesztikus igyekezet alapot, lendületet és mentset nyerhet e kettősszabálytól, a hovatartozási formula kettőzöttségétől:

1. Mindig csak egyetlen nyelvet, sőt egyetlen idiómát beszélünk.

2. Soha nem egyetlen nyelvet beszélünk. Nincs tiszta idióma.

Lehetséges ez? Én hiszem, azaz tudni vélem, tapasztalatból, ahogy mondani szokás, és szeretném Önöknek bebizonyítani, vagy nem is annyira bebizonyítani, mint emlékeztetni rá, emlékezni. Amire tehát emlékezni szeretnék, az a lehetetlenség – és a szükségessége annak, ami lehetetlen és mégis létezik: a fordítás, egy másféle fordítás, mint amiről a hagyomány, a szokás és a fordításelmélet némely művelője beszél. Mert ez a kettős állítás

– Mindig csak egyetlen nyelvet beszélünk

– Soha nem egyetlen nyelvet beszélünk

nem egyéb, mint annak a törvénye, amit fordításnak nevezünk.

Erre az imént megnyitott kollokviumra úgymond különböző nemzetekhez, kultúrákhoz és államokhoz tartozó francianyelvűeket voltak szívesek meghívni. Valamennyi résztvevő között ketten vagyunk (Abdelkebir Khatibival), akiket régi barátságon kívül a státuszunk is összeköt. Ezt a státuszt „francia-maghrebinak” hívják, ahol hívják, mármint az én hazámban. Mi akar ez lenni? Mi az értelme ennek a kötőjelnek? Kik a francia-maghrebiek? Ahhoz, hogy megtudjuk, kik a francia-maghrebiek, azt kell tudnunk, mi a francia-maghrebi; ahhoz pedig, hogy megtudjuk, mi a francia-maghrebi, azt kell tudnunk, ki *inkább* francia-maghrebi. A filozófiában jól ismert körkörös szabály szerint azt fogjuk mondani, hogy a leginkább francia-maghrebira kell bízunk annak megfejtését, mit jelent francia-maghrebinak lenni. A francia-maghrebiság lényegét a „leginkább francia-maghrebi”, a par excellence francia-maghrebi paradigmatis példájából fogjuk levezetni. Feltéve, ami korántsem biztos, hogy Franciaország és a Maghreb valaha is történeti egységet alkotott, ez az „és” sohasem adottság, csupán ígéret.

Alkossunk egy munkahipotézist. Tegyük fel, hogy – anélkül, hogy meg akar-nám bántani Abdelkebir Khatibit – az iránta érzett bizalmam és csodálatom ellenére magamat nyilvánítom kettőnk közül a *leginkább* francia-maghrebinak, de még az is lehet, hogy az *egyetlen* francia-maghrebinak. Ha tévednék, ha csalódnék vagy csalnék, valaki bizonyára ellentmondana, és én magyarázkodnék. Vannak közöttünk francianyelvűek, akik nem maghrebiak. Vannak nem-franciák, akik még kevésbé maghrebiak. Vannak maghrebi francianyelvűek, akik nem voltak és ma sem franciák, értsd francia állampolgárok. Hipotézisem szerint tehát talán én vagyok itt az egyetlen, aki egyszerre mondhatom magam maghrebinak (ami nem állampolgárság) és francia állampolgárnak. Egyszerre egyiknek is, másiknak is, és egyszerre egyiknek is, másiknak is *születésemnél fogva*. Mert sommásan a születésről és a nemzetiségről beszélgetünk itt. A vér szerinti és talaj szerinti születésről, ahogy némelyek mondják, a nyelv szerinti születésről. És a születés, a nyelv, a kultúra, a nemzetiség és az állampolgárság közötti kapcsolatról.

Ilyen tehát az én hipotézisem, és az én szememben ez az egyetlen – habár tökéletes – igazolása jelenlétemnek ezen a kollokviumon. A történelmet mesélem magamnak, ez az, amit mesélni szeretnék magamnak és amit jel, írás és emlékezet cím alatt, vagy éppen *Visszaütalás máshonnan* [*Renvois d'ailleurs*] avagy *Echos from Elsewhere* cím alatt talán egy kis mesévé fogok tömöríteni.

Amikor azt mondom, hogy talán én vagyok itt az egyetlen francia-maghrebi, ez nem jogosít fel arra, hogy más nevében szóljak, a legkevésbé valamely francia-maghrebi entitás nevében, hiszen *pontosan* az identitás kérdéses itt. Szá-munkra itt mindvégig az identitás a kérdés. Mi az identitás, ez a fogalom, melynek magának mindig oly dogmatikusan tulajdonítanak áttetsző identitást a mono- és multikulturális, a nemzeti, az állampolgári és az általában vett hovatar-tozásról folytatott számos vitában?

Francia-maghrebinak lenni, „mint én” – ez nem (nem különösen vagy különösen nem) az identitások, a tulajdonságjegyek avagy a nevek valaminő burján-zását vagy bőségét jelenti. Kétségtelenül és mindenekelőtt *identitászavar*. És az „identitászavar” kifejezést kiterjedésében és súlyosságában használom, a pszi-

chopatológiai vagy szocio-patológiai vonatkozásokat is beleértve. Amikor francia-maghrebinak mondtam magam, az állampolgárságra hivatkoztam. Az állampolgárság tudvalevően nem kulturális, nyelvi vagy általában vett történeti hovatartozás. Nem fedi mindezeket a hovatartozásokat. Mindazonáltal nem egyszerűen csak egy struktúra feletti predikátum, amely a tapasztalat felszínén lebeg. Különösképpen nem olyankor, ha – mint az én esetemben, és abban a tipikus helyzetben, amelyről beszélni fogok – ez az állampolgárság minden ízében bizonytalan, friss, fenyegedett, és a lehető legművibb. És ha az ember élete folyamán jut hozzá, amint oly sok amerikaival megesett, de mindenekelőtt, ha élete folyamán veszíti el, ami bizonyára csak nagyon kevés amerikaival fordult elő.

Bár az állampolgárság lényege szerint soha nem természetes, művisége és sebezhetősége mintegy a kiválasztottság megvilágosodásával válik nyilvánvalóvá, ha megszerzésének emléke még friss (mint például az algériai zsidóknak az 1875-ös Crémieux-i dekrétumban elismert francia állampolgársága), és különösen ha ezek az algériai zsidók megtapasztalhatták e francia állampolgárság elvesztését is, mint én a „megszállás alatt”, ahogy mondani szokás. „Ahogy mondani szokás”, mondom, hiszen Algériát soha nem szállták meg a németek, és az algériai zsidók megfosztása a francia állampolgárságtól, annak minden következményével együtt, egyedül a franciák műve volt. Nagyon fiatal voltam akkoriban, és nyilván nem nagyon értettem – most sem nagyon értem –, mit jelent az állampolgárság és az állampolgárság elvesztése. Mégsem kétlem, hogy a kizárásnak – például a fiatal franciák számára biztosított iskolákból – volt valami köze ahhoz az identitászavarhoz, amelyről az imént beszéltem. Következésképpen ahhoz a nyelvbéli vagy nyelv szerinti hovatartozáshoz is, amelyhez tüstént visszatérek.

Mint hangsúlyoztam, *strictu sensu* nem a „megszállás alatt” fosztottak meg két évre az állampolgárságtól. Ez francia-francia erőszak volt, még azt is mondhatnánk, a francia Algéria műve mindenféle német megszállás nélkül. Soha nem láttunk német egyenruhát Algériában. Tehát minden alibi, cáfolat, illúzió lehetetlen: e kizáró gesztusért lehetetlen volt holmi idegen megszállókra hárítani a felelősséget. Ha nem tévedek, kevés példa van rá a történelemben, hogy egycsapásra több mint százezer embertől vonják meg az egyszer már megadott állampolgárságot. Maga Franciaország tagadta meg tőlük francia identitásukat, vette azt vissza olyan emberektől, akiknek kollektív emlékezete még őrizte, vagy alig feledte az adományozás tényét, s a fél évszázaddal korábbi erőszakos üldözéseket és pogrom-kezdeményeket.

Vajon ez az „identitászavar” segíti vagy gátolja az emlékezést, az eredetkutatás vágyát és képességét? Nyilvánvalóan mindkettő – és ez újabb változata, újabb oldala a bevezetőben említett ellentmondásnak.

A másik egynyelvűsége – e cím alatt valami olyasmivel próbálkoznék, ami csak halványan emlékeztet rám és az önéletrajzi emlékezés műfajára, amely mindig szigorú szabályokat szab, ha a viszonyok terében mutatjuk meg magunkat; „viszonyok” alatt éppúgy értem a narrációt, a genealógiai elbeszélést, mint általánosabban azt, amit Edouard Glissant ért alatta, amikor *A viszony poétikájáról* beszél, aminthogy a viszony politikájáról is beszélhetne.

Bátorkodom itt, *ecce homo*, példászerű francia-maghrebiként bemutatkozni,

naivabban és mindenesetre fegyvertelenebbül, mint szokásom természetem szerint. *Ecce homo*, hiszen valóban pass(z)ióról van szó [*passion*], egy franciámaghrebi pass(z)iójáról, aki szeved és tanúságot tesz. A tanúságtétel illetve példaszerűség olyannyira titokzatos értéke kapcsán íme az első, kétségkívül a legáltalánosabb kérdés: mi történik, ha egy állítólag egyedi „helyzetet”, mint az enyém, olyan kifejezésekkel írunk le, amelyeknek általánosságuk mintegy strukturális, univerzális, tanszcendentális avagy ontologikus értéket kölcsönöz? Hogyan írunk le, jelöljünk, határoljunk körül egy szingularitást, amelynek egyedisége éppen a tanúságtételből ered, abból a tényből, hogy bizonyos egyének bizonyos helyzetekben tanúsítják, feltárják, „előbb” olvasatban nyújtják, *jobban mint mások*, egy univerzális struktúra vonásait? Különösen ha egy olyan nyelven beszélve teszik mindezt, amelyet beszélnek ugyan, és jól beszélnek, mégis úgy, hogy ezt a nyelvet, ezen a nyelven beszélve, a másik nyelveként mutatják be? Ezúttal legtöbbünk számára ilyen a helyzet.

Megmagyarázom egy példával. Amit a bevezetőben mondtam, „Csak egy nyelvem van, és az sem az enyém” avagy „mindig csak egyetlen nyelven beszélünk”, „nincs kétnyelvűség vagy többnyelvűség”; avagy éppenséggel „soha nem egyetlen nyelven beszélünk”, „csak többnyelvűség van” – ezek olyan látszólag ellentmondó kijelentések (nincs X, csak X van), amelyeknek hitem szerint és ha volna rá időm, képes lennék univerzalitását bebizonyítani. Bárki mondhatja: „csak egy nyelvem van, és az sem az enyém”. Még a több nyelvben otthonos személyek is hajlamosak (és minden megszólalást egy ígélet- vagy vágystruktúra alakít, erre még visszatérek) egyetlen nyelven beszélni, egy olyan nyelven, amely csak maga és csak magáról tud beszélni, és ez az a nyelv, amelyen egy nyelvről egyedül beszélni lehet (egynyelvűség és tautológia, a meta-nyelv abszolút lehetetlensége). Mégis, ebben az egynyelvűségben az, aki ír vagy beszél, soha nem úgy viszonyul a nyelvhez, mint valamely hovatarozáshoz, tulajdonhoz vagy bármiféle elsajátított készséghez. Ha „az alkalmas nyelv elsajátításának hiánya”, amiről Edouard Glissant beszél a mottómul [*exergue*] választott szövegben, elsősorban az elidegenedés vagy szolgaság történetileg meghatározott helyzeteire vonatkozik is, messze túlmutat ezeken, feltéve, ha beleprésszük a szükséges hajlításokat. Érvényes arra is, amit az úr nyelvének nevezhetnénk; és anélkül, hogy elkennénk a nyelvi elnyomás vagy a gyarmati kisajátítás helyzeteit, ez a körülmények és differenciált univerzalizálás számot tud vetni – azt is mondhatnám, egyedül képes számot vetni – egy hegemonikus erőszak lehetőségével. Ellenkezőleg, éppen mert az úr nem birtokolja sajátjaként a nyelvet, amelyet mégis sajátjának nevez, mert bármit véljen és tegyen, nem tudja állandósítani segítségével a természeti, nemzeti, veleszületett, ontologikus identitások vagy tulajdonságok viszonyait, mert nem természetes úton, hanem csak fantázia-konstrukciók által sajátíthatja el; mert a nyelv nem az ő természetes java, éppen ezért lehetséges, hogy a sajátjaként erőltesse rá másokra, történetileg, a kulturális kizsákmányolás erőszakos folyamatában, azaz lényegében mindig koloniális módszerekkel. Mivel a nyelvnek természetes tulajdonlása nem létezik, csak kisajátító erőszakra ad alkalmat. Aminthogy bárki mondhatja: csak egy nyelvem van, és az sem az enyém, a „saját” nyelvem idegen nyelv számomra, a nyelvem, az egyetlen, amelyet beszélek, a másik nyelve. Akárcsak a

„hiány”, ez az elidegenedés is konstitutív; magában megjelenésében, azaz fantazmájában strukturálja a nyelv sajátját és tulajdonát. Hadd utaljak itt arra a szemantikai és etimológiai affinitásra, ami a fantazma és a *phainesthai*, a jelenség fenomenalitása között fennáll. A történelmi és politikai erőszak súlyossága ezáltal nem csökken, éppen ellenkezőleg. Hiszen vannak helyzetek, tapasztalatok, személyek, akik éppen abban a *helyzetben* vannak (csakhogy mit jelent *helyezni* ebben az esetben?), hogy példaszerűen tanúskodhatnak. Ez a példaszerűség nem egyszerűen egy példa a sok közül. Inkább figyelemreméltó [*remarquable*] és figyelmeztető [*remarquante*] példaszerűség, amely hevesebb, intenzívebb, azaz traumatikusabb olvasata e strukturális és univerzális szükségszerűség igazságának. Traumatikusnak nevezem, mert itt ütésekig és sebekig, hegekig, sokszor ölésig, némelykor kollektív gyilkosságig megy a dolog.

Mi tehát a státusza ennek a figyelmeztető példaszerűségnek, amely egy helyettesíthetetlen szingularitás testén képes meg-jegyezni [*re-marquer*] egy univerzális törvényt vagy struktúrát? Hatalmas kérdés, amelyet nem fogok kimeríteni itt, csupán annyit mondok róla, amennyi még bonyolultabbá teszi a struktúrát. Éppen mert a fenomenális, ontikus vagy empirikus példában benne van egy ilyen kvázi-transzcendentális vagy kvázi-ontologikus meg-jegyzés, éppen ezért egyszerre kell azt mondanunk, hogy „mindig csak egyetlen nyelvet beszélünk” és „soha nem egyetlen nyelvet beszélünk”, avagy „csak egy nyelvet beszélek, és az sem az enyém”. Mert éppen a nyelv tapasztalata (vagy méginkább a jelölés [*marque*], a meg-jegyzés [*re-marque*] avagy a margó [*marge*] tapasztalata) teszi lehetségessé és szükségessé ezt az artikulációt: az ontologikus vagy transzcendentális egyetemesség és a példaszerű vagy tanúságtévő szingularitás, a *vértanúvá tett* egzisztencia megkülönböztetését. Amikor itt olyan látszólag elvont fogalmakhoz folyamodunk, mint jelölés és meg-jegyzés, a stigmákra is gondolunk, a testre íródó sebekre; vértanúságról és passióról a szó szoros értelmében, e kifejezések mintegy etimológiai értelmében beszélünk. És amikor testről beszélünk, a nyelv és az írás testét éppúgy értem alatta, mint a dologszerű testet, ezt a testet, amit a saját testünknek nevezünk.

Mennyiben tehet tanúságot tehát – szenvedelmesen [*passionnément*] – egy francia-maghrebi vértanú helyzete arról az egyetemes végzetről, amely egyetlen nyelvre kárhoztat minket, de megtiltja, hogy sajátunkká tegyük, és ez a tiltás a nyelv, vagy méginkább az írás leglényegéhez kötődik?

Jelenlegi értelmében az önéletrajzi emlékezés (hatalmas téma, amelyet nem fogok itt érinteni) azonosulást feltételez. Bármilyen legyen az odüsszeia, az önmagába vagy az önmagához való megérkezés története, a *Bildungsroman*, bármi legyen az *önmaga*, az *autosz* megalkotásának története, annak, aki ír, már ki kell tudnia mondani: *én*. Mindenesetre meg kell már lennie – az ő nyelvében – a nyelv *identifikációs modalitásának*. És a nyelv egységének kérdését is meg kell oldani, gondolhatnánk, legyen szó akár a szűkebb, akár a tágabb értelemben vett nyelvről, amelybe minden identifikációs modell és modalitás, a társadalmi (politikai, vallási, irodalmi stb.) kultúra identifikációs pólusai is beleértendőek. Tudni kell már, amely nyelven *én* mondatik, azon *magamat* mondom. Éppúgy gondolunk itt az *én gondolkodom*-ra, mint a grammatikai vagy lingvisztikai *én*-re, az

én-re és a *mi*-re a maguk kulturális, szimbolikus, szociokulturális stb. figurák által megformált identifikációs alakjában. Hogy az önéletrajzinak mondott emlékezések *én*-je nyelvenként – nem csupán grammatikai, logikai, filozófiai, hanem minden szempontból – különbözőképpen mondhatja magát, hogy nem előzi meg ezeket a nyelveket, következésképpen nem független a nyelvtől általában – ez az, amit ritkán vesznek figyelembe, akik általánosságban az önéletrajzról értekeznek – teszem azt, hogy műfaj-e vagy sem, irodalmi műfaj-e vagy sem stb.

Nos, ahelyett, hogy belebonyolódnék itt az önök által is sejtett hatalmas nehézségekbe, egyetlen következtetés levonására szorítkozom. Azzal kapcsolatos, ami itt közhely, a *máshol*-lal és a *visszaütalás*-sal, feltéve, hogy ezek valaha is közhelyül szolgálhatnak. A kérdéses *én* (legalábbis ha megtehetette és ha az identitás-zavar, amelyről imént beszéltünk, nem éppen az *én* és a *mondás-én*, *magam-én* képzsét érinti) kétségkívül egy föllelhetetlen *helyzet* helyén formálódik, mindig egy másholra, egy másik dologra, egy másik nyelvre, általában egy másikra utalva vissza. A *nyelv* – ezúttal a tágabb értelemben vett nyelv – valamely elhelyezhetetlen tapasztalatában *helyezkedne* el – amely nem lesz sem egy-nyelv [*monolingue*], sem két-nyelv, sem több-nyelv. Sem egy, sem kettő, sem kettő + n. És mindenesetre nem volt sem elgondolható, sem gondolkodó *én* egy megszámlálhatatlan nyelv ezen idegen (*uncanny*, *unheimlich*) szituációja előtt.

Lehetetlen megszámlálni a nyelveket, ezt akartam mondani. Nincs megszámlálhatóság, mert a minden számtani könyvelhetőség elől menekülő nyelv egysége sohasem meghatározott. Az általam beszélt egy nyelv „egy”-je nem lesz tehát aritmetikai azonosság, semmiféle azonosság sem lesz. Ez az *én*, akiről beszélek, olyasvalaki, akinek a számára a bejárás az arab nyelvbe vagy Algéria valamelyik nem-francia nyelvbe (a dialektális vagy az irodalmi arabba, a berberbe) *tiltva volt*. Ám ez az *én* egyúttal olyasvalaki is, akinek számára a bejárás a francia nyelvbe, más, nyilvánvalóan kifordított és perverz értelemben, ugyancsak *tiltva volt*. És ezzel együtt a bejárás azokba az identifikációkba, amelyek a letisztult önéletrajzot, a klasszikus értelemben vett „memoárt” lehetővé teszik.

Milyen nyelven írjuk emlékiratainkat, miután nem volt jóváhagyott anya-nyelvünk, és úgy kell kitalálnunk nyelvünket és *én*-ünket, mégpedig *egyszerre*, túl a *kettős tiltás* okozta emlékezetkiesésen?

Bizonyos területeken, noha odatartoznak, kétségtelenül el kell kerülnünk a bebiztosított kategóriák használatát. Például a *tiltás*ról szólva szokás az eszközre vagy a mechanizmusra hagyatkozni. Ha volt tiltás, az egyszerre volt *kivételes* és *alapvető*. Amikor egy nyelvbe való bejárást tiltanak meg, akkor egyetlen dolgot, egyetlen gesztust, egyetlen cselekedetet sem tiltanak. A mondáshoz, egy bizonyos mondáshoz való hozzájutást tiltják meg. De éppen ez az alapvető tiltás, az abszolút tilalom, a beszédmód és a mondás tilalma. A tiltás tehát, amelyről beszélek, nem egy tiltás a sok közül. Másfelől viszont a tiltás szó még mindig túl kockázatosnak, könnyűnek és kétértelműnek tűnik abban az értelemben, hogy a szóban forgó határvonalat soha nem alapozta meg – hivatalos – törvénykezési aktus, sem fizikai, természeti vagy organikus korlát. Formálisan és törvény szerint választhattunk, hogy tanulunk vagy nem tanulunk arabul vagy berberül. A tiltás máshogy működött.

Végül és mindenekelőtt, e kettős tiltás tapasztalata – amely alól senkinek

nem volt, de mindenesetre *nekem* nem volt kibúvó – nem tudott nem a határ átlépésének tapasztalata lenni (nem áthágást mondok, mert ez a szó jelentésekkel terhelt). Ezt a határátlépést a szónak egy bizonyos értelmében *écriture*-nek, írásnak fogom nevezni, a tiltott nyelv elsajátításának bizonyos módját jelölve, amely azt egyszerre helyreállítja, újra kitalálja, deformálja vagy reformálja, megfizetteti vagy kiegyenlíti vele a tiltás árát, ami végül is ugyanaz. De ez az írás, mint a tiltott nyelv elsajátítása, nem kezdődhetett, az én esetemben, egy beszélt anyanyelv tapasztalatával, mivelhogy nekem olyan nem volt, pontosabban, semmim sem volt a francián kívül. Pontosan ez különbözteti meg ezt a fajta helyzetet, amelyet itt én képviselek, attól, amelyet Khatibi írt le, mondván, hogy az írásra való felszólítás a két-nyelvből érkezik. Idézek még az *Amour bilingue* című nagyszerű könyvből. A hang, amely első személyben beszél, egy anyanyelv felől beszél, amely, meglehet, elvesztette őt, de amelyet ő nem veszített el:

„Igen, anyanyelvem elveszített engem.

Elveszített? Dehát nem beszéltem-e, nem írtam-e nagy élvezettel anyanyelvemen? És a kétnyelvűség nem volt-e esélyem a megtisztulásra? Mást akarok mondani. Anyám írástudatlan volt. A néném – szoptató dajkám – ugyancsak. A velemszületett kétnyelvűség szentelt az írásnak, istenem könyve és idegen nyelvem között, másodszori szülési fájdalmak között, minden anyán túl az egyedüli és egyetlen.”(p. 75.)

De megpróbálok *közvetlenebbül* beszélni a dolgokról, kockáztatva, hogy rosszul nevezem meg őket.

Először. Az arab és berber nyelvre vonatkozó tiltás – ne feledjük a szót – nemzedékem számára sokféle kulturális és társadalmi formát öltött, de mindenekelőtt *iskolai* formája volt. Az összes gyarmati cenzúrát figyelembe véve – különösen abban a városi és elővárosi környezetben, ahol éltem –, a szociális elzárkózást, a rasszizmust, az arabnak mint hivatali, mindennapi és közigazgatási nyelvnek az eltűnését, az egyetlen menedék az iskola maradt, az arabnak mint idegen nyelvnek, mint a másik nyelvének, s ugyanakkor mint a legközelebbi közeli, a szomszéd nyelvének elsajátítása (egy arab negyed láthatatlan, egyszerűen szinte áthatolhatatlan peremén laktam; a szegregáció egyszerre volt hatékony és kifinomult; kénytelen vagyok itt lemondani a településföldrajz finom analíziséről, s az elemi iskolai osztályokéről ugyancsak, amelyekbe még sok kis algériai arab és kabil járt). Mert tudni kell, hogy az arab nyelv fakultatív tanulása megengedett volt, Algériában éppúgy felkínálták, mint bármely más idegen nyelv, az angol, a német vagy a spanyol elsajátítását bármelyik francia líceumban. Anélkül, hogy statisztikák állnának rendelkezésemre, úgy emlékszem, hogy azoknak a gimnazistáknak a száma, akik ezt a nyelvet választották, 1-2 % körül mozgott. E bizarr vállalkozásban részt vevők kis száma tovább bontható: néhányan algériai származásúak voltak („benszülöttek”, ahogy hivatalosan nevezték őket), akiknek kivételesen sikerült a gimnáziumig eljutniuk (és ők sem mind tanultak arabul). És ott voltak, úgy rémlik, a vidéki kis algériai franciák, a telepések ivadékai, akik az ország „belsejéből” érkeztek, ahogy mondták, és akik úgy vélték, hogy technikai és szakmai okokból szükségük lesz a nyelvre:

többek között hogy mezőgazdasági alkalmazottaik megértsek őket, azaz engedelmeskedjenek nekik. A többiek, köztük én is, passzívan engedünk a tiltásnak, amely nem volt egyéb, mint hatékony eredője e nyelv növekvő használhatatlanságának, szervezett margóra-szorulásának egy gyarmati politika jegyében, amely előszeretettel kezelte Algériát három francia megye együtteseként.

Még most sem tudom ezt a gyarmati nyelvi politikát frontálisan elemezni, sem túlságosan könnyedén használni a „kolonializmus” kifejezést. Eleve az egész kultúra koloniális – s erre nem csak az etimológia utal. Az egész kultúra valamilyen erőszakos nyelvi politikán alapul. Nem akarom ezzel elkenni annak sajátságosságát és brutalitását, amit modern és „voltaképpen” koloniális erőszaknak nevezünk, ellenkezőleg. E „voltaképpen” koloniális erőszak megtapasztalása (amelynek egyesek, akik közé én is tartozom, mondhatni mindkét oldalát megtapasztalták) megintcsak példászerűen felfedi az egész kultúra lényegileg és egyetemesen koloniális struktúráját, vértanúként, „élőben” tanúsítja azt. A másik egynyelvűsége *mindenekelőtt* ez: egynyelvűség, amit a másik kényszerít ránk, a koloniális erőszak, amely mindig a homogenitás egyeduralmára törekszik, s arra, hogy a nyelveket egyetlen nyelvre redukálja. És ez érvényes mindenütt, ahol a kultúrában ilyen homogenizáció zajlik, a redők *[plis]* elsimitása és a ledöngölés.

Azonban a másik egynyelvűsége valami mást is jelent, ami csak fokként derül ki: hogy mindenképpen csak egy nyelvet beszélünk, amely nem a miénk, és amely mindig disszimetrikusan *a másiké*.

Magától értetődően az arab nyelvbe és írásba, és a tőle elválaszthatatlan egész kultúrába való bejárás akadályoztatása nem múlhatott el nyom nélkül, ilyen nyom volt a francia elsajátítása iránti lelkesedés, amelyet a gyakorlatban leplezetlenül bátorítottak. Az arab nyelv *a legidegenebb* lett, és ez nem nélkülözött bizonyos különös és zavaros közelséget. Ezek után még nehezebb lesz megmutatnom, hogy a francia nyelv *ugyanennyire* tiltott volt, noha másképpen.

Másodszor. Ezt a tapasztalatot még és mindenekelőtt az iskola közvetíti. E ponton az általánosság és a szocio-lingvisztikai struktúrák különböző szintjeit kell megkülönböztetnünk. Az algériai francia iskolák valamennyi diákja számára, aki algériai eredetű volt, „algériai francia”, vagy aki ebbe a környezetbe született bele, mint az ide is, oda is tartozó algériai zsidók (a benszülött zsidók, mint a Megszállás nélküli megszállás idején mondták, de nem kevésbé franciák), a francia számított anyanyelvnek, csak hogy annak forrása, normái, szabályai és törvénye másutt voltak, *máshová utaltak vissza: a fővárosba*. Nem Franciaországot mondtak, hanem fővárost. Legalábbis a hivatalos nyelvben, a társalgás, az újságok, az iskola nyelvén. A családban, és gyakran másutt is, egymás között még Franciaországot mondtunk („Franciaországban tölthetjük a szünidőt”, „Franciaországba megy egyetemre”, „ez a tanár Franciaországból jött”). A *metropolisz*, az anyaváros, az anyanyelv városa – íme egy hely, amely külföldként szerepel, holott nem az, amely az úr nyelvét (a beszéd és az írás helyességét) képviseli és mintázza, elsősorban a tanár úrét, és általa az úrét általában. A franciaországi kis franciákkal szöges ellentétben a mi számunkra a főváros volt az a máshol, ahonnan az irodalmi és a szónoki nyelv árnyalásának, csi-szolásának, eleganciájának mintái érkeztek. A főváros nyelve volt a másik nyelv

veként az anyanyelvünk. A kis provanszálók vagy bretonok számára is bizonyosan létezett valami hasonló, és Párizs talán mindig a metropolisz szerepét játssza egy vidéki számára, akárcsak az úri negyed egy külváros számára. Ám a másik az utóbbi esetekben nem rendelkezik ezzel a transzcendenciával, a másutt-lét távolságával, a *tengeren túl* lakó úr megközelíthetetlen autoritásával. Homályos, de biztos tudással tudtuk, hogy Algéria sem nem provincia, sem nem szegénynegyed. Ez is egy ország volt, a szónak abban az értelmében, amely sem az államot, sem a nemzetet, sem a vallást nem fedi, még azt is megkockáztatnám, autentikus közösséget sem. És ezen belül újra létrejöhettek főváros-vidék struktúrák (Algír és az ország „belseje”, Algír és Oran, Algír és Constantine, Algír központja és a külvárosok [villa- és szegénynegyed stb.]).

Ez az általánosság első szintje. Az úgymond iskolai, nyelvtani vagy irodalmi minta és a beszélt nyelv között ott volt a *tenger*, egy szimbolikusan végtelen tér, áthatolhatatlan mélység az algériai francia iskolák minden diákja számára, egy térség, amelyen nekem magamnak először 19 éves koromban sikerült áthatolnom. Vég nélkül beszélhetnék „Franciaország történelméről”, úgy értem arról, amit az iskolában e néven tanítottak: a lehető leghihetlenebb, ám szinte feledhetetlen tantárgy gyermeknemzedékem számára. Csupán néhány irodalmi utalásra szorítkozom. A francia irodalom felfedezése, eme egyedülálló írásmódé, amelyet francia irodalomnak neveznek vagy neveztek akkoriban, egy olyan világ megtapasztalása volt, amely nem érintkezett azzal a világgal, amelyben élünk. Ám ez a diszkontinuitás *kétszeresen* tanulságos volt: megnyilvánult benne az a lényegi diszkontinuitás, amely mindig elválasztja az irodalmi kultúrát – az irodalmat mint a nyelvet, a jelentés és a referencia sajátos használatát – a nem-irodalmi kultúrától, még akkor is, ha ez az elkülönülés soha nem teljes és egyszerű. Másfelől viszont ez a lényegi és egyetemes diszkontinuitás egy még élesebb határvonalat tárt fel a francia irodalom – története, művei, mintái, kultusza és rituáléi – és az „algériai franciák” saját kultúrája között. Mindez természetesen állandó és gyorsuló mozgásban volt: egy évszázad alatt nemzedékről nemzedékre változtak a dolgok, és mindezt diakronikus finomításokkal kellene megtoldanom. Volt egy önmagában is egyedülálló pillanat ebben a történetben – mégpedig a háború, pontosabban a háborún belül közvetlenül a szövetségesek észak-afrikai partraszállása után, 1942 novemberében. Tanúi lehettünk, ahogy Franciaország irodalmi fővárosa berendezkedik a száműzetésben, Algírban, ami még színpadiasabban nyilvánvalóvá tette az, úgymond, francia nyelvű algériai irodalom számára, hogy az európai eredetű (Camus és sokan mások) és az algériai eredetű író két teljesen különböző jelenség. Pontosan ez az a pillanat, amikor átengedtem magam a francia irodalom és filozófia iránti lelkesedésnek: eme irigylésre méltó, kétes, megközelíthetetlen valaminek, amelyet egyszerre kellett elsajátítani, megszeliíteni, levenni a lábáról (*amadouer*, vagyis szeretni) és láng-
ra lobbantani, elégetni (a tapló – *amadou* – sosincs messze), talán lerombolni, mindenesetre megjelölni, átalakítani, megmetszeni, beoltani, magunkhoz hívni.

De mint mondtam, ez csupán az általánosság első szintje, hiszen ugyanez érvényes a francia pedagógiának alávetett és általa formált minden diákra.

E halmazon belül – amely maga is nélkülözötte a könnyen hozzáférhető identifikációs mintákat – megkülönböztethetünk egy részhalmazt, amelyhez egy bi-

zonyos pontig én is tartoztam – egy bizonyos pontig, abban az értelemben, hogy mihelyt a kultúráról, a nyelvről vagy az írásról van szó, a hovatartozás és a halmaz fogalmára nem lehet többé a kizárás, befoglalás és hovatartozás egyszerű topikáját alkalmazni. Ez a részhalmaz-féle a „benszült zsidóké”, mint éppen ekkoriban nevezték őket. 1875-től az 1940-es kizáró törvényig francia állampolgárok voltak, és nem tudtak megfelelően *azonosulni* (sem *azonosítani magukat*) sem azokkal a mintákkal, normákkal, értékekkel, amelyek franciák, fővárosiak, keresztények, katolikusok lévén idegenek voltak a számukra (abban a közegben, ahol éltem, egyszerűen „katolikusnak”, „katolikusoknak” neveztek minden nem-zsidó franciát, még ha némelykor protestánsok vagy teszem azt ortodoxok voltak is; a „katolikus” jelentette mindazt, ami nem zsidó és nem arab). A fiatal benszült zsidók nem azonosulhattak egyszerűen és könnyedén sem a „katolikusokkal”, sem az arabokkal, akiknek ez a nemzedék általában a nyelvét sem beszélte. Két nemzedékkel korábban a nagyszüleik még beszélték az arab nyelvet, legalábbis egy arab nyelvet. Ám a francia kultúrában gyökerező idegenekként, még ha ez volt is az egyetlen elsajátított, iskolázott kultúrájuk és az egyetlen nyelvük, és többségükben méginkább idegenként az arab vagy berber kultúra számára, ezek a fiatal „benszült zsidók” többnyire idegenek voltak a zsidó kultúra számára is: e mérhetetlen kulturális elidegenedés, mely végzetem, és mások szerint esélyem is, ez volt az a radikális kulturátlanság, amelyből sohasem kászálódtam ki. Ebben is bizonyos tiltás játszott szerepet. A múlt század vége és a francia állampolgárság kiterjesztése óta az úgynevezett asszimiláció és akkulturáció olyan gyorsan, brutálisan és hevesen zajlott le, hogy a zsidók kapcsolata a hagyományos – vallásos vagy egyszerűen társasági – zsidó kultúrával egyszerűen belesorvadt, belemeszesedett, belealvadt, sőt belehalt a rituális műveletekbe és cselekedetekbe, amelyeknek értelme sem olvasható többé az algériai zsidók többsége számára. Ami a szűkebb értelemben vett nyelvet illeti, még a zsidó közösség belső idiómájához sem folyamodhattak, amely, mint a jiddis, bizonyos bensőségességet biztosíthatott volna, védelmet a hivatalos kultúra nyelvével szemben, avagy az eltérő szocio-szemiotikai helyzetekben használható lehetett volna. Amennyire tudom, a „ladino”-t nem használták Algériában, különösen az olyan nagyvárosokban nem, mint Algír, ahol a zsidó lakosság összpontosult.

Röviden, íme egy szétesett, önmagában destrukturált és háromszorosan meghasonlott közösség, amelyet az általam kissé elhamarkodottan tiltásnak nevezett valami elvágott *mind* az arab vagy berber (helyesebben maghrebi) nyelvtől és kultúrától, *mind* a francia avagy európai nyelvtől és kultúrától, amely számára csak egy pólus, egy távoli, idegen történelmű metropolisz, *mind* pedig attól a történelemtől, sőt attól a nyelvtől, amelyet a sajátjának kéne tudnia, de immár nem az. Háromszoros meghasonlottság azért, mert egy fikció segítségével, amelynek szimulakruma és erőszakossága a témánk ezúttal, mégis fenn kell tartania ugyanazt a „közösséget”, ugyanabban az „országban” és „nemzetállamban”. Hol és kivel, kivel *azonosulhat* tehát az ember, hogy megalkothassa saját identitását és elmondhassa saját történetét? És mindenekelőtt, kinek mesélje el? Hol vannak a minták? Minta nélkül és biztos címzett nélkül kell megalkotnia magát.

Mindannak, amit nagyon sematikusán és ugyanakkor nagyon negatívan írtam le itt, vannak paradox következményei, amelyekre nyomban rátérek.

Mi tehát ebben a helyzetben az egynyelvűség, ezúttal az én „saját” egynyelvűségem? A franciához való ragaszkodásomat néhányszor neurotikusnak neveztem. Más nyelvekben, amelyeket több-kevesebb sikerrel olvasok, megfejték, esetenként beszélek, soha nem fogok lakni. Nemsokára, ha óhajtják, a vita során, szólhatok néhány szót az angolról vagy inkább az amerikaiáról, és arról, mi történik velem abban a nyelvben és kultúrában.

Hogyan mondhatja és tudhatja valaki, olyan biztonsággal, amely énjével mosódik egybe, hogy soha nem fog egy másik nyelvben lakni, egyedül abban, amelyet abszolút egynyelvűként beszél?

Mindenekelőtt, íme a legvégzetesebb kérdés: miképpen lehetséges, hogy az egyetlen nyelv, amelyet ez az egynyelvű beszél és amelyen örökre beszélni kénytelen, hogyan lehetséges, hogy ez az egyetlen nyelv mindazonáltal nem az övé? Hogy számára, aki benne lakik, és amiben lakik, az *lakhatatlan* és kihalt maradvány? Hogy érezze, felderítse, megdolgozza és újra feltalálja, mint a másik nyelvet? Természetesen rólam van szó. Ám joggal mondhatják, hogy ez *mindig a priori így van*, bárkiről is legyen szó. Az úgynevezett anyanyelv soha nem tisztán természeti, saját és lakható. *Lakni* – ez meglehetősen *csalóka* és kétértelmű érték, lévén, hogy soha nem lakjuk azt, amit megszokásból a *lakni* szóval illetünk. Nincs lehetséges lakóhely e száműzetés és e nosztalgia különbsége nélkül. Ami nem azt jelenti, hogy minden száműzetés egyenértékű.

Mégis, a nyelven belüli – mely mindig a másiké – s egyúttal minden kultúrán belüli lényegi elidegenedés *a priori* egyetemes igazságában van egy redő. Ez az igazság itt, meg-jegyezve, tehát jelölve és felfedve, egy helyen, egy úgymond történelmi és nagyon is szinguláris, mondhatni idiomatikus helyzetben található.

(Mindjárt el is árulom, miért tűnnek mindezek a szavak: igazság, elidegenedés, lakóhely, a szubjektum helye stb. kérdésesnek számomra, és éppen mert ahhoz a filozófiához vagy metafizikához tartoznak, amelyet pontosan a másik nyelve, a másik egynyelvűsége kényszerít rám, így hát vitám az egynyelvűséggel nem lett egyéb, mint *dekonstruktív* írás e nyelv – egyetlen nyelvem – testébe helyezkedve, és abba, amit a legjobban vagy leginkább hordoz, tudniillik a metafizikába, amely ellát minket mindazokkal a fogalmakkal, amelyeket fentebb használtam a helyzet leírására (nyelv, egynyelvűség, a szubjektum elidegenedése, a törvény, a transzcendentális avagy ontologikus egyetemesség és a fenomenális empirikusság megkülönböztetése stb.))

A paradox következmények közül, amelyekről beszélni szeretnék, itt van egy, amelynek csak az elvét jelzem. Ez az empirikus-transzcendentális vagy (ha óhajtják) ontikus-ontologikus meg-jegyzés, a maga rejtélyes artikulációjával egy egyetemes struktúra és annak idiomatikus tanúja között, közvetlenül megfordít minden [elő]jelet.

A szakítás a hagyománnyal, a gyökérvesztés, a történetek hozzáférhetetlensége, az emlékezetvesztés, a megfajthatatlanság stb., mindez elszabadítja az eredetkutató ösztönt, a nyelv kívánságát, az anamnézis görcsös keresését, a tiltott iránti lelkesedést. Ha egy *ego* számára – nyelvi, kulturális és minden egyéb téren

– hiányzik a stabil identifikációs minta, az olyan mozgásokat vált ki, amelyek – mindig az összeomlás *határán* –

1. éppúgy előidézhethetnek gyógyíthatatlan amnéziát egy patológiás felbomlás formájában,

2. mint a francia „átlaghoz” vagy dominánshoz illeszkedő sztereotípiákat (ez egy másfajta, integratív jellegű amnézia),

3. vagy a másik két lehetőség határán a nyomvonalakhoz [*tracés*] – az írás, a nyelv, a tapasztalat nyomvonalaihoz – folyamodnak, amelyek az anamnézist túlviszik egy adott örökség, egy adódó múlt újraalkotásán. Ez egy egészen más anamnézis, sőt, ha szabad azt mondanom, egészen másnak az anamnézise, amiről kissé részletesebben szeretnék beszélni. Egész mondandómban ezt a legnehezebb megfogalmazni. Megengedné, hogy visszatérjek kezdeti, és látszólag elmentmondó állításaimhoz, ugyanakkor felvet egy másik gondolatot, a bevallás vagy vallomás, az „igazságcsinálás” gondolatát, amelyet nemrég *Circonfession* cím alatt próbáltam formába önteni.

Az egynyelvű, akiről beszélek, egy olyan nyelvet beszél, amelytől *meg van fosztva* [*privé*]. Nem az övé (a francia). Mivel így *minden* nyelvtől meg van fosztva, és mivel nincs más lehetősége – sem az arab, sem a berber, sem a héber, sem egyetlen más nyelv, amelyet ősei beszéltek – és mivel ez az egynyelvű valamilyen *afáziás* (talán azért ír, mert afáziás), az abszolút fordításba van belevetve, a viszonyítási pólus, eredeti nyelv, kiinduló nyelv nélküli fordításba. Csak érkezősi nyelvek vannak, hogy úgy mondjam, nyelvek, amelyeknek – egyedi szerkezet – nincs érkezésük megérkezni, miután azt sem tudják már, honnan indultak el, és mi volt útjuk célja. E magányos érkezésekből, egyedül belőlük támad a vágy (még az *én-magam* előtt, mely azt előzőleg hordozza, és amelyet viszont maga az érkezés hordoz), a vágy újraalkotni, helyreállítani, ám igazából feltalálni egy *első nyelvet*, valójában inkább *első-előtti nyelvként* ennek az emlékezetnek a lefordítását szolgálná, annak emlékezetét, ami éppen hogy nem történt meg, aminek, éppen mert tiltott volt, nyomot kellett hagynia maga után, egy fantomot, egy fantomtestet, egy tapintható, de alig olvasható fantomtagot, nyomokat, jelzéseket, hegeket. Mintha bevallottan annak igazságát hoznánk létre, ami soha nem létezett.

Nem létezik egy olyan első-előtti nyelv, amit annak a genealógiája kedvéért találtak volna ki, ami nem történt meg, aminek eseménye elmaradt, és csak ön-maga negatív nyomait hagyta abban, *ami a történelmet teszi*. Még csak nem is egy elveszett eredetű nyelv. Csak az érkezés, méginkább a jövő nyelve lehet, egy megígért nyelv, a másik nyelve megintcsak, mégis egészen más, mint a másik nyelve az úr vagy a telepes nyelveként, még akkor is, ha ez a kettő némelykor, tartózkodva vagy titkolózva, kínos hasonlóságokat vall be egymásnak. Kínosakat, mert ez a kétértelműség soha nem törölhető el: eszkatologikus vagy messiánisztikus horizontban, amelyet ez az ígélet nem tagadhat – vagy amelyet csak tagadni tud – az első-előtti nyelv mindig megkockáztathatja, hogy az úr nyelvvé vagy az új urak nyelvvé váljon vagy akarjon válni ismét. A döntésnek az írás vagy olvasás minden pillanatában, a poétikai tapasztalat minden mozzanatában el kell törlnődnie az esélybe fenyegetést, a vendégbarátságba erőszakot beíró eldönthetetlen kanavászában.

Talán itt az ideje két megjegyzésnek.

1. Először is ismét hangsúlyozni kell, mi különbözteti meg ezt a helyzetet a francia-maghrebiakétól, pontosabban a francianyelvű maghrebi írókétől, akiknek bejárásuk volt úgynevezett anyanyelvükbe; az utóbbi helyzetet figyelemreméltóan jellemzi megintcsak Khatibi, olyasmit írván le, ami nagyon hasonlít ugyanakkor finoman különbözik az általam jelzettől:

„Minden nyelv több módot, irányt és helyet kínál a gondolkodásnak, és ha ezt az egész láncolatot megpróbálnánk az Egy törvénye alá rendelni, azzal visszajutnánk a metafizika ezeréves történetébe, amelynek az iszlám itt a teológiai és misztikus megfelelőjét képviseli.

Nos, ebben a kétnyelvűség és egy kihalt nyelv között átíródó elbeszélésben [Abdelwahab Meddeb *Talismano*-jában] mit jelentene ilyen egységesítő irányban (a francia nyelven) gondolkodni? És nézőpontunkból mit jelentene e kiszámíthatatlan alapján gondolkodni: háromból csinálni egyet és egyből a közbülsőt, a másikat, a térközét ennek a palimpszesztnak?

Céloztam rá [...], hogy a francia nyelvű arab író egy hasadtság foglya, az elidegenedés és az el-nem-idegenedés közti hasadása (e két kifejezés minden értelmében): szerzőnk nem a saját nyelvén ír, saját nevét torzítva írja át, semmit sem birtokolhat (és ha ennyi kevés, elsajátít egy nyelvet), még *íratlan anyanyelvét* sem birtokolja (hangsúlyozom: nem birtokolja anyanyelvét, *amennyiben az íratlan*, legföljebb »beszélve« »birtokolja« – nem úgy, mint az algériai zsidók, akiknek anyanyelve nem elég egységes, idős és közeli ahhoz, hogy anyanyelv lehessen, mivelhogy már a másik nyelve, a nem-zsidó francia telepese) – és nem birtokolja az írott arab nyelvet sem, amely elidegenedett és másra cserélődött, sem ezt a másik nyelvet, amelyet megtanult és amely azt jelzi számára, hogy fel kell adnia magát és el kell törlnődnie benne. Felodhatatlan szenvedés, mihelyst írunk az e hasadtságból, skízisből táplálkozó *tisztánlátással* nem fogadja el ezt a felsértett identitást.” (Incipits, in *Du bilinguisme*, p. 189.)

2. Második megjegyzésem inkább politikai természetű lesz. A kivételes helyzet, amelyet ugyanakkor egy egyetemes struktúra példajaként írok le (tudnillik az abszolút és eredeti elidegenedés egy formajaként, amely a másik nyelvében alkot meg minden nyelvet: egyetlen nyelv lehetetlen birtoklását), ez a helyzet, a látszat ellenére, nem feltétlenül vezet a kisajátítások különbségeinek kiiktatásához, a szándékos és erőszakos kisajátítások szem elől tévesztéséhez, amelyek ellen talán nagyon sokféle fronton folyhat a küzdelem. Ellenkezőleg, pontosan annak a ténynek a felismerése politizálja újra a kérdést, hogy mivel természetes tulajdonlás nem létezik, az elsajátításnak csak mozgalmi, fantazmái, képzelgése és szimbolikái vannak. Ez a felismerés éppúgy lehetővé teszi az elsajátítás történelmi jelenségeinek elemzését, mint *politikai* kezelésüket, és különösen annak elkerülését, amit ezek a fantazmák hoztak ki a „nacionalista” erőszakból és a monokulturális hegemoniából.

Minthogy az eredet-előtti nyelv első-előtti ideje nem létezik, ki kell találni – és ez egy másik írás. Ám ezt, ha szabad így mondanom, mindenképpen a nyelv-

vek *belsejébe* kell írni. Az adott nyelv belsejében kell kihajtatni. Számomra ez lett, születésemtől halálomig, a francia nyelv.

De a francia nyelvnek ez a „belseje” a nyelvnek önmagához való viszonyába, mondhatni önélvezetébe beír egy abszolút külsőt, az alig hallható vagy olvasható utalást erre *az egész más, első-előtti* nyelvre, az írás *zéró mínusz egy fokára*, amely fantomjelét az említett egy-nyelv „ben” hagyja. Ez megint egy sajátos fordítási jelenség. Fordítás egy még nem létező és soha nem leendő nyelvről egy adott nyelvre. Ez a fordítás egy belső (francia-francia) fordításban fordítódik le, minden nyelv önmagával való nem-azonosságát használva fel. Egy nyelv nem létezik. Egyébiránt ezért nem fogják soha *megszámlálni* a nyelveket, és ezért van az, hogy – ha bizonyos értelemben, amelyet rögtön meg fogok magyarázni, mindig csak egy nyelvünk van is – ez az egy-nyelv nem egyet tesz ki önmagával együtt.

Igaz, a klasszikus nyelvész szemében minden nyelv egy rendszer, amelynek egysége minduntalan újraképződik. Ám ez az egység semmiféle máshoz nem hasonlítható. Hozzáférhető az oltvány, a deformációk, a transzformációk, a kisajátítás, bizonyos a-nómia, az anomália, a dereguláció számára. Olyannyira, hogy mindig többszörös a gesztus – amit itt írásnak nevezek, akkor is, ha tisztán orális, vokális, ritmikus, zenei marad –, amely a birtoklás nélkül birtokolt egy-nyelvet igyekszik elérni olyan jegyekkel, amelyek ama egészen más nyelvre, röviden az emlékezet zéró-mínusz-egy fokára emlékeztetnek. Mindig többesszámú önmagában, megosztott és túldeterminált, és mindig értelmezhető az adott nyelv illetéknéppen felfedett testére irányuló szerelmi vagy agresszív gesztusként. Igazából mind a kettő, redőt vet, idomul és aláveti magát az adott nyelv – itt a francia – közelében, hogy azt adja, ami nincs meg neki és ami magának sincs meg, de ez a gesztus ugyanakkor karmolás és oltómetszés is, körmökkel, néha hamis körmökkel simogatja. Ha például arról álmodozom, hogy visszaemlékezést írok arról, ami lehetővé tette számomra, hogy az abszolút amnézia és afázia után megtaláljam önazonosságomat és *én-t* mondjak, ugyanakkor azt is tudom, hogy ezt csak úgy tehetem meg, ha lehetetlen csapást török, ha feltalálok egy annyira más nyelvet, hogy az adott nyelv normái, teste, törvénye immár nem *sajátíthat vissza* magának (mindazon normatív sémák segítségével, amelyek egy nyelvtan, egy lexika, egy szemantika, egy retorika, beszédmód vagy az irodalmi formák, kulturális klisék és sztereotípiák stb. programját képezik). Egy abszolút kezdet rögtönzése maga a lehetetlenség. A visszasajátítás mindig megtörténik. És minthogy elkerülhetetlen, csak egy lehetetlen, olvashatatlan, felfoghatatlan nyelv szállhat szembe az apóriával. Egy lefordíthatatlan fordítás. Ugyanakkor ez a lefordíthatatlan fordítás, ez az új idióma az adott – vagy adományra szoruló – nyelvben eseményeket hoz létre, néha *észrevehetetlen*: olvashatatlan eseményeket. Ezek az események mindig inkább ígéretek, mint adottságok. Ám az ígélet nem semmi, nem nem-esemény. Mindenekelőtt vegyék figyelembe: habár az adódó egy-nyelvről (például a franciáról) szólva gyakran használok az „adott nyelv” kifejezést, nincs adott nyelv, helyesebben, van a nyelv (*es gibt die Sprache*), de egy nyelv nincs, nem létezik, hanem csak adandó, megmarad adandónak, és csak ezzel a feltétellel marad meg: megmarad ezután adandónak.

Visszatérek most ahhoz a mondathoz, hogy „mindig csak egyetlen nyelvünk van”, és ezúttal mást mondatok vele, vagy hagyom mást mondani. Igaz, hogy az ember több nyelven beszélhet, vannak személyek, akik több mint egy nyelvben [*plus d'une langue*] otthonosak, sőt egyszerre több nyelven írnak (protézisek, fordítás, áttétel). Am mindig egyetlen egy, még soha nem hallott nyelv ígészetében és ígészetében teszik ezt.

Valahányszor kinyitom a számat, beszélek vagy írok: *ígérek*. Hogy akarom vagy sem: itt le kell oldani az ígéretről az akarat, a szándék avagy a jelentés értékeinek végzetes csapadékát, amely oly indokoltan kötődik hozzá. Ennek az ígéretnak a performatív eleme nem egy *speech act* a többi között. Egy egészen más performatív elemre vonatkozik, és az az ígélet egy eljövendő nyelv egyedülvalóságát jelenti be. A „kell lennie egy nyelvnek”, a „megígérek egy nyelvet”, az „egy nyelv megígértetett” megelőz minden nyelvet és minden beszédet, egyszersmind máris hozzátartozik minden nyelvhez és minden beszédhez, előre összegyűjti őket, nem az azonosságába, az egységébe, hanem önmagától való különbözősége összességének egyedüliségébe vagy szingularitásába: inkább az *önmagától való* különbözőségébe, mint *önmagával való* különbözőségébe. Nem lehetséges a beszéd ezen az ígéleten kívül, amely – ígérve, hogy megadja – *egy* nyelvet ad, a nyelv egyetlenségét. Föl sem merülhet, hogy kiléphetünk ebből az *egység nélküli egyetlenségből*. Nem állítható szembe a másikkal, és nem is különíthető el tőle – egy-nyelve a másikkal. A *-nak* itt megfordítja a birtokviszonyt: a nyelv a másiké, a másiktól jött, a másiktól jött.

Az ígélet, amiről beszélek, és amiről azt mondom, hogy a lehetetlen ígése, s ugyanakkor minden beszéd lehetősége is, ez az ígélet nem egyenértékű itt semmiféle messianisztikus vagy eszkatologikus *tartalommal*. Am attól, hogy itt nincs semmiféle *tartalom*, amely szükségszerűen meghatározható volna a másikkal vonatkozó ígélet számára és a másik nyelvében, attól még nem lesz kevésbé visszavezethetetlen és eltörölhetetlen a beszéd struktúrája vagy nyitánya a messianizmusra vagy az eszkatológiára emlékeztető valami által. A strukturális megnyitás az, ami nélkül maga a *messianizmus*, szó szerinti vagy irodalmi értelmében, lehetetlen volna. Egyébként talán éppen ez a messianizmus, ez az eredeti, és saját tartalom nélküli ígélet. Megintcsak azzal találkozánk, hogy az egyetemes struktúra *megjegyződik* egyik vagy másik egyedi vallás messianisztikus idiómájában vagy idiómája által. A *példaszerűvé válással*, amelyet éppen a megjegyezhetőség okán minden vallás magában hordoz. A másik egynyelvűsége kétségkívül a grammatikai hegemonia arculatával és erőszakosságával rendelkezik, azonban ami mindenféle emancipáció szükségességén és jogosságán túl felszámolhatatlan benne, az egyszerűen a „van a nyelv”, tekintve, hogy metanyelv nincs, és hogy mindig egy nyelv fog beszélni a nyelvről. Ezt különféle módokon, többféle nyelvre lefordíthatjuk, például Novalis vagy Heidegger idiómájára, amikor mindketten a maguk módján egy beszéd *Monológjáról* beszélnek, mely mindig magáról beszél (ami nem azt jelenti, hogy monologikus és tautologikus volna, hanem hogy mindig csak egy nyelv, amely a heterologikus nyitányt fogja mondani, hogy másról és másnak beszélhessen). És lefordíthatjuk Celan idiómájára is, a költő-műfordítóéra, aki a másik és a holocaust nyelvén (németül) írva, és Bábelt írva bele minden egyes költemény testébe, mégis kife-

jezetten, et signa et scella, igényt tartott életműve poétikai egynyelvűségére. És ugyanígy lefordíthatjuk számtalan más költői idióma nyelvére.

Végezetül egy rövid utószó. Amit itt előadtam, semmiképpen sem egy ön-életrajz vagy emlékezés vázlatának kezdete volt, még egy szellemi *Bildungsroman* sem. Ha mindannak, ami engem, mondjuk így, régóta foglalkoztat az írás, a nyom, a fallogocentrizmus és „a nyugati metafizika” stb. dekonstrukciója címén, ilyen különös kapcsolatba kellett lépnie egy *máshol*-lal, amelynek helye és nyelve önmagam számára is ismeretlen és tiltott volt, ahogyan megkíséreltem *lefordítani* abban az egyetlen nyelvben és abban az egyetlen francia-nyugati kultúrában, amellyel rendelkezem, amelybe születésemkor belévettem – egy számomra is hozzáférhetetlen lehetőség, mintha megpróbálnék az én „egy-nyelvemre” lefordítani egy nyelvet, amelyet még nem ismertem, mintha mintegy a visszajáról szőnék (amit némely takácsok egyébként meg is tesznek), és mintha a visszajáról-szővés szükséges áthatolási pontjai a *transzcendencia* helyei lennének, tehát egy abszolút máshol-é a nyugati görög-keresztény filozófiához képest és ugyanakkor azon belül (*epekeina tesz ousziasz*, negatív teológia és Eckhart mester, bizonyos Heidegger és még néhányan), amelyről nem tudnék számot adni abból az egyéni helyzetből kiindulva, amelyet oly sematikusan fentebb leírtam. Mindezt nem lehet megmagyarázni egy bizonyos nemzedékhez tartozó zsidó francia-maghrebi egyéni életútja alapján. Azok az utak és stratégiák, amelyeket a dekonstrukció eme munkájához vagy szenvedélyéhez (hogy rövid legyek) igénybe vettem, ugyancsak annak a görög-keresztény-gall kultúrának a belső összefüggéseivel és struktúráival illeszkedtek, amelybe egynyelvűségem bezár, és amellyel számolnom kellett, hogy belefordíthassam, belecsalogathassam, belecsábíthassam azt, a máshol-t, amelybe már előzőleg exportáltam önmagammat, és itt mindannak a másnak a másholjáról beszélek, amellyel kapcsolatban kellett lennem anélkül, hogy kapcsolatban lettem volna, ami még várja a nyelvét – és várhatja és várnia is kell mindig. A nyugati metafizika valamennyi nyelve, a dekonstrukció szókincsét is beleértve, beletartozik ebbe az adottba, amellyel ily módon számolni kell.

Ám ha ez a francia-maghrebi genealógia nem is magyaráz meg mindent, messze nem, akkor sem tudnék semmit sem megmagyarázni enélkül, ami foglalkoztat, leköt, mozgásra és kommunikációra késztet, ám ugyanígy afféle sivatagi magányba is zár.

A fordítás csodája nem következik be minden nap, néha csak sivatag van, sivatagi átkelés nélkül. És ez az, amit az ijesztő párizsi (és talán a nyugati) kultúrában manapság gyakran így neveznek: olvashatatlanság.

Fordította: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán

AZ IRONIKUS ELMÉLETTŐL A MAGÁNJELLEGŰ ALLÚZIÓKIG: DERRIDA

Derrida úgy viszonyul Heideggerhez, mint Heidegger Nietzschehez.¹ Mindketten elődjük legintelligensebb olvasói, és egyben legpusztítóbb kritikusai is. Elődeiktől tanulták a legtöbbet, és ugyanakkor őket is kell leginkább meghaladniuk. Derrida folytatja azt, ami már Heideggert gyötörte: hogy miként kösse össze az íróniát a teoretizálással. De abban a kedvező helyzetben van, hogy észrevette Heidegger hibáját, amint Nietzsche és Heidegger hasonlóan kedvező helyzetben voltak Hegellel kapcsolatban.

Derrida megtanulja Heideggertől, hogy milyen fontosak a fonémák, de ráeszmél, hogy Heidegger litániája csupán Heideggeré és nem a Lété vagy Európáé. Amint a „La différence” végén mondja, az ő problémája az, hogy azt a tényt gondolja, mely szerint „nincs egyetlen név” – vagy általánosabban, nincs végleges litánia – „nosztalgia nélkül, azaz a tisztán anyai vagy tisztán atyai nyelvnek, a gon-

dolkodás elveszett hazájának mítoszában kívül.”² Rá akar jönni, hogyan szakíthatna azzal a kísértéssel, hogy önmagát valami naggyal azonosítsa – olyasmivel, mint „Európa”, vagy „a Lét szava” vagy „az ember”. Amint Heidegger *Levél a humanizmusról* című írására adott válaszában mondja, a Heidegger által használt „mi” a „metafizikába beírt” „eszkatoteleologikus szituációból” bukkan elő.³ A „jelenlenlevő jelenléte” heideggeri elgondolásával az a nehézség, hogy „a nyelvet, amelyet dekonstruál, csak metaforizálni tudja, egy mély szükségszerűség folyamánként, ami elől nem lehet egy egyszerű döntéssel elmenekülni.”⁴ Heidegger *andenkendes Denken*-je nosztalgikus vagy semmilyen, és az elveszett nyelv, az „elemi szavak” mítosza, amelynek erejét restaurálni kell, pusztán egy újabb kísérlet annak elhitetésére, hogy bizonyos szavakat más szavakkal szemben egy tőlünk különböző hatalom részesít előnyben, és hogy bizonyos

1 Az itt közölt írás R. Rorty, *Contingency, irony, and solidarity* (Cambridge: Cambridge University Press 1989) könyvének hatodik fejezete (122-137.)

2 Jacques Derrida, „La différence”, *Marges de la philosophie*, Paris: Minuit 1972, 29. (Rorty az angol kiadásból idéz: *Margins of Philosophy*, Chicago: University of Chicago Press 1982, 27.) (Derrida szövegeit Rorty többnyire az angol fordításokból idézi. A jelen fordítás elkészítése során a francia eredetit használtam. Az angol változat oldalszámai zárójelben szerepelnek. A ford. megj.)

3 i.m. 147. (123.)

4 i.m. 157k. (131.)

végző szótárak másoknál közelebb vannak valami transzhistorikushoz és nem- esetlegeshöz.⁵

Derrida műve is, mint Heideggeré, egy korábbi professzionálisabb szakaszra és egy későbbire oszlik, amelyben írásai excentrikusabbak, személyesebbek és eredetibbek. A *Lét és időben*, amint korábban mondtam, Heidegger Nietzsche borát Kant edényeibe tölti. Nietzsche-i dolgokat mond a standard német akadémiai kontextusban, mely szerint a szokásos tapasztalatok „lehetőségi feltételét” kell megtalálni. Derrida korábbi műve szintén olvasható ilyen munkaként, amelyben Heideggernél mélyebbre akart menni, ugyanazon fajta dolgok keresésével, amit Heidegger akart: szavakat keresett, amelyek kifejezik valamennyi korábbi elmélet lehetőségi feltételeit – minden metafizikáét és minden korábbi kísérletét, hogy aláássák a metafizikát, beleértve Heidegger kísérletét is.

Ezen olvasat szerint Derrida aláassa Heidegger filozófiáját, mint ahogy Heidegger tette ezt Nietzschével. De munkája mégis folytonos Heideggerével, mivel ő is olyan szavakat akar találni, amelyek a metafizikán „túl” visznek – olyan szavakat, amelyeknek tőlünk független erejük van, és megmutatják saját esetlegességüket.

Derrida sok csodálója, például Rodolphe Gasché, így olvasta korábbi művét. De Gasché könyvét azzal kezdi, hogy nem fogja tárgyalni a *Glas*-t, vagy Derrida műveit a *La vérité en peinture* után, és hogy mellőzi azt a „kényes kérdést, hogy mit lehet inkább filozófiainak vagy inkább irodalmian játékosnak tekinteni”.⁶ Gasché Derrida korai munkáját egy a „Léten túli rendszer” megfogalmazására tett kísérletként elemzi, „infrastruktúrák” rendszerének (pl. *différance*, térbeliesülés, iterabilitás) létrehozására tett kísérletként, amely Heidegger mögé vagy alá helyez

5 Heideggerrel kapcsolatos kritikám során az ötödik fejezetben sokat kölcsönzök Derridától, és különösen a „Les Fins de l’homme” és a „La différence” című írásokból. Az általam Derridától vett és Heideggerrel kapcsolatos olvasat nagyon pontos jellemzését és kritikáját ld. John D. Caputo, „The Thought of Being and the Conversation of Mankind: The Case of Heidegger and Rorty”, *Review of Metaphysics* 36, 1983, 661-685. Caputónak igaza van abban, amikor azt mondja, hogy Derridához hasonlóan én is érdekelt vagyok „a negatív értelemben vett ontológia történetének destruktívójában” és azt gondolom, hogy az eszme, mely szerint e történetnek van „pozitív értelme”, „Heidegger végző illúziója”. (676) De nincs igaza abban, hogy az én nézetem vagy Derridáé által „nem jutunk tovább a propozicionális diskurzushoz” (677-678). Ki akarom zární azt a kísérletet (és amennyire látom, Derrida is ezt akarja), hogy miközben nem-propozicionálisak (poetikusak, a világot felfedező) vagyunk, azt állítsuk, hogy eljutunk valami elsőrendűhöz – amit Caputo annak a „csendnek (nevez), amelyből minden nyelv ered”. (675) Az első fejezetben leírt nominalizmus (amelyet Derridával osztok) megköveteli, hogy visszautasítsuk Caputo heideggeri állítását, mely szerint „a nyelv nem szavak rendszere, amelyeket emberi célokra terveztek, hanem olyan esemény, amely dolgokat szül”. Ez az állítás számomra oksági feltételeknek a Kant által megálmódott misztikus transzcendentális „lehetőségi feltétellel” való összekeverésének tűnik. Amint az első fejezet elején mondtam, mi, nominalisták meg akarjuk tisztítani a romantikát a német idealizmus utolsó nyomaitól – és, amint alább érvelek, ez a nem-propozicionálisra való argumentatív felszólítás kiküszöbölését jelenti. Pontosan ezt segítik megtenni Derrida, Davidson és Bloom, amikor a költőt úgy gondoltatják el velünk, mint aki ursprünglich (eredetileg) maga, és nem passzív befogadója a Lét ajándékainak. Ezzel szemben, amint Caputo mondja, Heidegger számára „a hiteles beszélőt ... a dolgok maguk ragadják meg, megadja magát a dolgoknak, hagyja őket, hogy benne szóhoz jussanak” (674). Éppen ez a Valami Mással és Nagyobbal való egyesülés az, ami leginkább kiváltja Derrida gyanakvását Heideggerrel kapcsolatban, és azt gondolom, hogy igaza van. Caputo cikkére jó válasz Lyell Asher, „Heidegger, Rorty and the Possibility of Being”, *Ethics/Aesthetics: Post-Modern Positions*, ed. Robert Merrill (Washington, D.C.: Mazonneuve Press, 1988).

6 Rodolphe Gasché, *The Tain of the Mirror: Derrida an the Philosophy of Reflection*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986, 4.

bennünket.⁷ Szerinte Derrida „bizonyítot-ta”, „a létezésen túli minden lét az általánosított vagy inkább általános írás, amelynek lényegi nem-igazsága és nem-jelenléte, azonosságában való jelenléte és jelenlétében való azonossága lehetőségének és lehet etlenségének alapvetően eldönthetetlen feltétele. A lét és a létezés »forrása« Derrida számára különféle infrastruktúrák vagy eldönthetlenségek léten túli rendszere vagy láncolata.”⁸

Derrida korai műveiben sok olyasmi van, ami bátorítja ezt az olvasatot, és nem akarom itt a kérdést vizsgálni, hogy Gasché mennyire pontos Derrida korai szándékainak leírásában. De van egy nyilvánvaló probléma minden ilyen olvasattal kapcsolatban, nevezetesen, hogy az „aláadás” és a „lehetőségi feltételek” egész eszméje borzasztóan metafizikusan hangzik.

Azaz úgy tűnik, feltételezi, hogy van egy rögzített szótár, amelyben egy ilyen tervet meg lehet valósítani – hogy mindazok, akiket Gasché „a reflexió filozófusainak” nevez, tudják, hogy mit jelent a „lehetőségi feltétel”, és meg tudják mondani, hogy kinek kit sikerült aláásnia.⁹

Gasché leírása a „filozófiai diskurzus lehetőségi feltételének” kereséséről azt jelenti, hogy az általa a „filozófia elfogadott szabályainak” nevezett valamin múlik annak megértése, hogy mik volnának ezek a feltételek és hogy hogyan találjuk meg ezeket a feltételeket.¹⁰ De furcsa lenne, ha az ilyen szabályokra hivatkozva félrevehetnénk azt a problémát, amit korábban, Heideggerről szólva említettem: hogy egy új szótár föltalálásával a lehetőség tartománya mindig kiterjed, úgy, hogy a „lehetőségi feltételek” megtalálása

7 Gasché komolyan veszi Derrida állítását, hogy a „differancia” „se nem szó, se nem fogalom” és ezt minden egyéb Derrida-i szakkifejezésre használja, amelyek szerinte infrastruktúrákat jelölnek. Ezzel kapcsolatos kritikám: „Deconstruction and Circumvention”, *Critical Inquiry* 11, 1983, 1-23 (magyarul: „Dekonstrukció és megkerülés”, *Literatura*, 1991/4, 443-465. ford. Beck András), ahol azt állítottam, hogy Derrida megpróbálja Heideggerhez hasonlóan mindkét módot megtartani: kimondani a kimondhatatlant, miközben kijelenti, hogy az általa forgalomba hozott szó nem az a fajta, amit forgalomba lehet hozni. Akár a késői Heidegger, a korai Derrida is kedvét leli a szó-mágiában – remélve, hogy talál egy szót, amit nem lehet használatlaltal banalizálni vagy metafizikává tenni, amely valamilyen módon megőrzi „instabilitását” még azután is, hogy elterjed. Úgy tűnik, Gasché szerint ez a mágia működik, amikor azt mondja, „Az infrastruktúra egyébként nem lényeg, minthogy nem függ ennek semmiféle jelenlevő vagy távollevő kategóriájától ... Nincs szilárd karaktere, nincs autonómiája, nincs ideális azonossága, és ezáltal nem szubsztancia vagy hüpokeimenon. Az a »lényege«, hogy nincs lényege. Az infrastruktúrának azonban mégis van bizonyos egyetemessége.” Derrida szavainak efféle dicsérete olyan, mint amikor az ember füttyöreshiz a sötétben – olyan, mintha azt mondanánk, léteznének tulajdonságok ilyen lehetetlen kombinációval rendelkező szavak anélkül, hogy elmagyaráznánk, miként vált lehetségessé ez a kombináció. A későbbi Derrida szerintem abban múlja fölül a korábbi, hogy többé nem annyira a szavak mágijára, mint inkább az írás módjára hagyatkozik – nem annyira neologizmusokat hoz létre, mint inkább stílust teremt.

8 Gasché, *The Tain of the Mirror*, 177.

9 Gasché könyvét bizonyos részletességgel tárgyalom írásomban „Is Derrida a Transcendental Philosopher?” *The Yale Journal of Criticism* (a könyv írásakor nyomdában, magyarul megjelent: „Vajon transzcendentális filozófus-e Derrida?”, *Gond* 1992/2, 108-117, ford. Bujalos István). Továbbá ld. Christopher Norris-szal való párbeszédemet arról a kérdéstről, hogy Derridát „játékosnak” vagy „komolynak” kell-e tekinteni, *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory*, ed. Reed Dasenbrock, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. Írásom – „Two Senses of ‘Logocentrism’: A Reply to Norris” – azon állítás ellen érvel, hogy Derrida filozófiailag megalapozná az úgynevezett dekonstruktív irodalmi kritikát, és amellett is argumentál, hogy Derrida kitekintése és stratégiája drámaian eltér Paul de Man-étól, akinek műve megadta a hangot az efajta kritika számára.

10 Gasché, *Tain*, 122.

egyben azt is követelné tőlünk, hogy szembesüljünk minden ilyen feltalálással, mielőtt azok bekövetkeztek. Az eszme, hogy rendelkezésünkre áll egy metaszó-tár, amely olyan „logikai teret” nyújt, melyben „elhelyezhetünk” mindent, amit bárki is valaha mondani fog, úgy tűnik, csupán a „jelenlét” álmának egy további verziója, amelyből ironikusok Hegel óta föl akarnak bennünket ébresztetni.

Függetlenül attól, hogy Derrida eredetileg kísértést érzett-e a Gasché által neki tulajdonított transzcendentális tervezetre, azt javaslom, Derrida későbbi írásait úgy olvassuk, mint amik az aláásás szisztematikus tervezeteit privát tréfákká fordítják. Szerintem Derrida esetleges megoldása a problémára, hogy miként kerüljük el a heideggeri többes szám első személyt és általánosabban hogyan kerüljük el a csapdát, amelybe Heidegger esett, amikor megpróbált kapcsolatot létesíteni valami nála nagyobbval, vagy megpróbálta azt a nagyobbat megtestesíteni, abban áll, amit Gasché megvetően „vad és magánjellegű agyalmányoknak”¹¹ tekint. A későbbi Derrida magánjellegűvé teszi filozófiai gondolkodását, és ezáltal megtöri az ironizálás és teoretizálás közti feszültséget. Egyszerűen ejti a teóriát – azt a kísérletet, hogy elődeit szilárdnak és egésznek tekintse – azért, hogy fantáziálhasson elődeiről, eljátsszon velük, szabad folyást engedjen a hozzájuk fűződő képzettársítások láncolatának. Ezen fantáziáknak nincs tanulságuk, semmiféle közösségi (pedagógiai vagy politikai) hasznuk; ám Derrida olvasói számára mégis példaszerűek lehetnek – megmutatják, hogy mit lehetne tenni – valami olyasmit, amit alig tettek korábban.

Az ilyen fantáziálás az én nézetem szerint az ironikus teoretizálás végterméke. A privát fantáziához való visszahátrálás az egyetlen megoldás az önreferenciális problémára, amellyel az ilyen teoretizálás

találkozik, arra a problémára, hogy valaki miként teremtsen távolságot elődeihez képest anélkül, hogy pontosan azt tenné, amit visszautasított velük kapcsolatban. Így Derrida fontosságát abban látom, hogy volt bátorsága földadni a privát és a közösségi egyeztetésének kísérletét, hogy többé nem próbálta meg összehozni a privát autonómia keresését a közösségi visszhangra és hasznosságra való törekvéssel. Privatizálja a fenségest, megtanulván elődei sorsából, hogy a közösség soha nem tud több lenni, mint szép.

A fenséges keresése Heidegger számára az „erővel” rendelkező szavak keresése volt, és nem az olyan szavaké, amelyeknek pusztán a nyelvi játékokban adott szerepből eredő csereértékük volt. Heidegger azzal a dilemmával szembesült, hogy mihelyt ilyen szavakat izolált és eredményeit publikálta, a szavak rövidesen részeivé váltak a széles körben játszott Heidegger-i nyelvi játéknak, és ezáltal jeladásból (*Wille*) jellé (*Zeichen*) degradálódtak, gondolkodásból metafizikává. Mihelyt a közönséghez kerültek, „elemi szavai” a használat által erejüket veszítették (pl. „filozófiai problémák” neveivé váltak – mint a „jelenlét problémája”, a „technológia problémája” stb.). Derrida okult Heidegger példájából, hogy a probléma nem az, hogyan „tárgyaljuk a nyelv természetét anélkül, hogy kárt okoznánk neki”, hanem hogy annyira különböző stílust hozunk létre, amely által könyveink inkommensurábilisak lesznek az elődökével. Megtanulta, hogy a „nyelvnek” ugyanúgy nincs természete, mint a „Lét”-nek vagy az „ember”-nek, és hiábavaló volt a kísérlet, hogy a nyelvet „elemi szavakra” faragjuk le.

Így a késői Derrida, ahelyett hogy lefarragna, burjánzottat. Ahelyett hogy Heideggerrel remélné, hogy mindig „ugyanazt mondja”, „hogy a Lét jövetelét mindig újra a nyelvhez vigye ... amely Lét a gondolkodás egyedüli témája”,¹² Derrida különös gondot fordít arra, hogy soha ne

¹¹ i.m. 123.

¹² Heidegger, „Letter on Humanism”, *Basic Writings*, ed. David Krell, New York: Harper & Row, 1977, 241.

mondja kétszer ugyanazt. Míg Heideggernél tudjuk, hogy bármi is az esszé szándékolt témája, vissza fogunk térni arra az igényre, hogy megkülönböztessük a létezőket a Léttől, vagy emlékezzünk a Létre, vagy hálások legyünk a Létnek, addig a későbbi Derridánál soha nem tudjuk, mi következik. Derridát nem az „egyszerű ragyogása”, hanem inkább a bonyolult sikamlóssága érdekli. Sem a tisztaság, sem a kimondhatatlanság nem érdekli. A filozófiai tradícióval pusztán az köti össze, hogy a múlt filozófusai élénk képzeletének témái.

A *La carte postale* első, „Envois” című fele mutatja be legpontosabban azt, amit Derridánál a legjobbnak tartok. Az „Envois” abban különbözik a *Glas*-tól, hogy olvasható, és mozgásban van. Ezeket a tulajdonságokat formájának köszönheti – hiszen szerelmeslevelek sorozatáról van szó. Ez a forma hangsúlyozza a mű privát jellegét. Semmi sem inkább privát, mint egy szerelmeslevél – semmire sem vonatkozathatók és alkalmazhatók kevésbé az általános eszmék. Egy szerelmi ügyben vagy egy szerelmes levélben minden a közös magánjellegű asszociációkon múlik, mint amikor a „kereskedelmi utazó”,¹³ aki a le-

veleket az „Envois”-ban írja, emlékeztet „a napra, amikor ezt az ágyat vettük (az áruházból a részletfizetéssel és a perforált cédulával való bonyodalmak, és aztán az a szörnyű jelenet kettőnk közt)”.¹⁴ A levelek átható ereje a valódi eseményekhez és emberekhez való kapcsolódásukból származik: leszállás a londoni repülőtérre, előadás Oxfordban, leszállás a Kennedy repülőtérre, tanítás a Yale-en, felgyógyulás egy gördeszka-baleset után, telefonálás az óceánon keresztül („aztán nevetsz és az Atlanti-óceán visszahúzódik”).¹⁵

A levelek során hosszúra nyújtja fantáziájának szárait egy levelezőlappal kapcsolatban, amelyre Oxfordban talált: egy tizenharmadik századi kép reprodukciója, amely két alakot ábrázol – az egyik fölé oda van írva hogy „plato”, a másik fölé pedig hogy „Sokrates”. Szerelmesleveleit ezen levelezőlap számolatlan másolatának hátoldalára írja és végnélkül fantáziál a Szókratész és Platón közti kapcsolatról. Ez a pár időnként számos egyéb párral: Freud és Heidegger, Derrida két nagyapja, Heidegger és Lét, Lét és Lét, szubjektum és objektum, S és p, az író maga és „te”, az ő „édes szerelme” – és még „Fido” és Fi-

13 „Egy kereskedelmi utazó leveleit írom neked, remélve hogy hallod a nevetést és az éneket – az egyedülieket (az egyedüli miket?), amiket nem lehet elküldeni, ahogy a könnyeket sem. Alapvetően csak az érdekel, amit nem lehet elküldeni, ami semmiképpen nem szállítható.” *La carte postale de Socrate à Freud et au-delà*, Paris: Flammarion 1980, 19. (Rorty az angol fordításra hivatkozik, *The Post Card from Socrates to Freud and Beyond*, trans. Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press 1987 14. Az „Envois” részleteit franciából fordítom, és zárójelben jelzem az angol fordítás oldalszámát. A ford. megj.)

14 i.m. 40. (34)

15 Mindamellet Derrida bizonytalanságban hagy bennünket, vajon ugyanaz a személy írta-e a leveleket, vagy ugyanahhoz a személyhez szólnak-e, és vajon az „édes szerelem” (vagy szerelmek) férfitra vagy nőre vonatkozik (vonatkoznak), valódi vagy képzeletbeli, konkrét vagy elvont, azonos vagy különböző az írótól (vagy a könyv olvasójától), és így tovább. A 9. (5.) oldalon mondja: „Hogy az aláírók és a címzettek láthatóan és szükségszerűen nem mindig azonosak az egymásra következő küldemények (envois) esetében, hogy az aláírókat nem kell mindenáron a küldőkkel összekeverni és a címzetteket a fogadókkal, azaz az olvasókkal (veled például) stb. – mindezt meg fogják tapasztalni és időnként nagyon élénken érezni fogják, habár bizonytalanul.”

do.¹⁶ A fantáziákban, akár magukban a levelekben, a privát erotika és a nyilvános filozófia keveredik. A fantáziák összekevernek egyéni lidércnyomásokat reflexiókkal – amelyek arra a paradigmátikus kísérletre irányulnak, hogy elmeneküljünk a pusztán magánjellegűtől –, metafizikával, általánosságok keresésével.

Szókratészről azt a képet szoktuk meg, hogy rút kis plebejus, aki arra ösztönzött egy maroknyi fiatal nemest, hogy nagy témákról hosszú dialógusokat írjanak. Talán mert valamelyik másoló a rossz nevet helyezte a képen levő figura fölé, a levelezőlap „plato”-t mutatja rút, rosszul öltözött kicsi emberként, amint hátul áll, és diktál egy nagy, jólöltözött Szókratésznek. Az utóbbi egy asztalnál ül és valamit figyelmesen ír. Nem egészen világos okból valami nagy (úgy néz ki, mint egy gördeszka) lóg ki Szókratész háta és a szék támlája közül, amelyen Szókratész ül – olyan valami, amit Derrida haladéktalanul a lehető legobszcénabbul interpretál: „Jelenleg, mondom neked, látom Platont, nemi ingere van Szókratész háta mögött és hímverszőjének örült önhittsége, egy befejezhetetlen, aránytalan erekció, mint egyetlen idea hasít át Párizs fején és a másoló székén, mielőtt nyugodtan, még melegen, Szókratész jobb lába mellé csúszna, harmóniában vagy szimfóniával ezzel a fallosz-nyalábbal, a csúcsokkal, tollakkal, ujjakkal, körmökkel és kaparókkal, magával a tintatartóval, amelyek ugyanabba az irányba fordulnak.”¹⁷ Ettől fogva Derrida minden le-

hetséges módon elváltoztatja a befolyásos filozófusokat, képzeletbeli filozófusokat kreál, hogy azok mint fajankók szolgáljanak, feje tetejére állítja a filozófusokat, hátulról beléjük hatol, megtermékenyíti őket, hogy új eszméket szüljenek, és így tovább. Egyre több asszociáció sereglik össze, és talán három név jelenik meg egyre gyakrabban – Freudé (aki a szexuális inverziókra és téves irányulásokra – misdirections – koncentrált), Heideggeré (aki a dialektikus inverziókra és téves olvasásokra – misreadings – figyelt) és Fidóé (akiről később szólok).

Példaként, hogy mit is nyújt nekünk Derrida az „Envois”-ban, tekintsük, ahogy egybeolvasztja a privilegizált végső szótár és az általános eszmék iránti metafizikai vágyat azzal a vággyal, hogy gyermekei legyenek (visszhangozva Szókratész szavait a Theaitétoszban a „bábaságról” és a „meddőségről”). A levelezés elején „édes szerelmének” azt mondja, hogy „Az tévesztett meg bennünket, hogy te általánosságot akartál: én pedig ezt gyermeknek nevezem.”¹⁸ A gyermekeket, akár az egyetemes nyilvános igazságokat (vagy privilegizált leírásokat, vagy egyedi neveket), amelyeket a metafizikusok remélnek átadni az utódoknak, általában a halál és a végesség elkerülésének gondolják. De gyermekek és egymásra következő filozófusgenerációk hajlamosak az apa- és anyagiulkosságra – olyan tény ez, amely Derridával azt íratja, „Legalább segítsél nekem, hogy halálunk csak tőlünk származzék.

16 „S” és „P” – „szubjektum” (alany) és a „predikátum” (állítmány) – olyan rövidítések, melyeket gyakran találhatunk analitikus filozófiai művekben. (De a kérdéses levelezőlapon „plato” kis „p”-vel íródott, és „Socrates” nagy „S”-sel, így Derrida mindig kis „p”-t ír.) Mi, Derrida csodálói hajlunk arra, hogy az „Envois” S-p kapcsolata és a Glas S-a kapcsolata („Savoir absolu” – abszolút tudás – Lacan „kis a”-ja, és így tovább) alapján átvegyük ezt az írásmódot – de ilyen kísértéseknek ellen kellene állni. Senki sem akar a *La carte postale*-hoz teljes lábjegyzet-halmazt, mint ahogy a *Finnegans Wake*-hez, a *Tristram Shandy*-hez, vagy *Az eltűnt idő nyomában*-hoz sem. Az olvasónak ilyen könyvek íróival való kapcsolata nagyban függ attól, hogy maga egyedül merész képzelettel kigondolhatja saját lábjegyzeteit.

17 i.m. 22-23. (18.) „Párizs” utalás „Párizsi Mátéra”, egy jövőmondó-könyv szerzőjére, aki nek könyvét a levelezőlapon található kép illusztrálja. A Derrida által előirányzott jelenet obszcenitása szemben áll azzal a szűziességgel, amelyet Platón Szókratésznek tulajdonít (aki visszautasította a nemi kapcsolatot Alkibiadésszal és talán magával Platónnal is).

18 i.m. 28. (23.)

Ne engedd át az általánosságnak.”¹⁹ Továbbá, nehéz megmondani, hogy kik egy gyermeknek vagy a filozófiának a szülei. A levélben, miután bevezette a gyermekek témáját, Derrida azt írja, „A két imposztor [plato és Socrates] programja, hogy legyen egy gyermekük nekik is, tőlem.” Közvetlenül utána ugyanakkor azt írja: „Az ördögbe a gyermekkel, mindig csak erről fogunk beszélni, gyermek, gyermek, gyermek. Lehetetlen üzenet kettőnk közt. A gyermek az, amit nem lehetne egyedül elküldeni. Soha nem lesz, soha nem lehetne jel, betű, maga a szimbólum. Az írások: halva született gyermekek, amelyeket elküldünk, hogy soha ne halljunk róluk beszélni – pontosabban mivel a gyermekek elsősorban azok, akiket maguktól akarunk beszélni hallani. Végző soron ezt mondja a két öreg.”²⁰

Derrida szerint soha semmi sem beszél „magától”, mivel soha semmi nem eredeti – nincs semminek kapcsolatától mentes, abszolút jellege – amit a metafizikusok keresnek. Mindazonáltal nem is kívánhatjuk, hogy létrehozzunk valamit, ami így fog beszélni. Ha lenne „egyetlen név”, egy „elemi szó” vagy „a lehetőség feltétel nélküli feltétele”, ez Derrida számára tragédia lenne: „Mert az a nap, amelyen az oxfordi lapnak egyetlen olvasata lesz, az egyedüli és az igaz, a történelem vége lesz. Vagy szerelmünk prózává válása.”²¹ Ha igazam van, hogy Derrida későbbi stílusát saját korábbi transzcendentális kísértéseinek visszautasításaként fogom föl, akkor állítását, mely szerint „soha nem tudnám

magam arra szánni, hogy hozzájuk beszélve mást, mint levelezőlapokat publikáljak”,²² egyenértékűnek tartom azzal, hogy „Nem gyermekeket fogok neked küldeni, csak levelezőlapokat, nem nyilvános általánosságokat, csak egyéni gondolataimat.”²³

Az „Envois” szövegének hihetetlen gazdagságát – olyan gazdagság, amelyet nagyon kevés kortárs író ér el, és egyetlen jelenkori filozófiaprofesszor sem – pontosan illusztrálja az újszülöttekkel és a könyvekkel kapcsolatos érzelmek egymással szemben való kijátszása. Ez olyan fajta összehasonlítás, ami kapcsolatban áll sok mással Derrida filozófiájában – például a *Grammatológiában* a (befejezhetetlen) szöveg és a (befejezhető) könyv közti ellentét úgy jelenik most meg, mint az önmagáért való és a gyermekek nemzését szolgáló szerelem közti ellentét. Aki pusztán levelezőlapokat ír, nem szembesül Hegel problémájával, hogy hogyan fejezze be könyvét, sem Gasché problémájával, hogy vajon elérte-e a szilárd alapokat az infrastruktúrák kutatása során. De nem is fog „eredményt”, „következtetést” produkálni. Nem lesz „következmény” – semmit nem vihetünk magunkkal az „Envois”-ból (szerelmesen egymás kezét fogva vagy egymást átölelve), ha befejeztük olvasását.

Az olyan redukciók, mint a nyilvánostól a magánjellegűhöz, a könyvtől az újszülöttekhez, az írástól a szexualitáshoz, a gondolkodástól a szerelemhez, a hegeli abszolút tudás utáni vágytól a gyermek utáni vágyhoz²⁴ fordulás, folytatódnak, amikor Derrida összehozza Freudot és

19 i.m. 130. (118.)

20 i.m. 29-30. (25.) Vö. ezt a részt Heidegger „Lét és idő”-jével, amelyet az előző fejezetben idéztünk: „A metafizikára való pillantást még uralja a szándék, hogy túllépjünk a metafizikán. Ennél fogva feladatunk, hogy abbahagyjunk minden túllépést és magára hagyjuk a metafizikát.” Képzeld el Heideggert amikor azt mondja, „Ördögbe a metafizikával, az egyetlen dologgal, amivel mindig foglalkozni fogok.”

21 i.m. 127. (115.)

22 i.m. 17. (13.) A hozzájuk-at plato-ra és Socrates-re értem.

23 De Derrida állandó belefelejtkezése az önreferenciális paradoxonba, amely minden általános programmatikus kijelentésbe bele van ágyazva, jól látszik: „Soha nem fogják tudni, vajon szerelem-e a levelezőlepot, vajon mellette vagy ellene vagyok-e.” i.m. 255. (238.)

24 Ld. i.m. 44-45. (39): „a gyermek élve vagy halva, a legszebb és a legelőbb fantázia, annyira csodálatos, mint az abszolút tudás.”

Heideggert: „Itt Freud és Heidegger, egyesítem őket magamban mint a »nagy korszak« két nagy szellemét. A két túlélő nagyapa. Nem ismerték egymást de szerettem egyetlen párt alkotnak, éppen emiatt, eme különös kortévesztés (*anachronie*) miatt. Össze vannak kötve egymással, anélkül, hogy olvasnák egymást vagy leveleznének. Gyakran beszéltem neked erről a helyzetről, és éppen ezt a képet szeretném leírni a *Les legs*-ben: két gondolkodó, akiknek tekintete soha nem találkozott, és akik anélkül, hogy valaha a másik egyetlen szava is eljutott volna hozzájuk, ugyanazt mondják. Ugyanazon irányba fordultak.”²⁵

Mi ez az „ugyanaz”, amit Heidegger és Freud – a Lét specialistája és a kis mocskos titkok leleplezője – mondanak? Lehet úgy értelmezni őket, hogy rengeteget beszéltek ugyanazokról a dolgokról, így talán ez a kérdés: „Miért gondolja Derrida, hogy ez a különös pár egy olyan nagy korszak végét jelöli, amely Platón és Szókratész kapcsolatával kezdődik?” Úgy gondolom a legjobb válasz, amit adhatunk, hogy

mind Heidegger, mind Freud hajlandók voltak jelentőséget tulajdonítani a fonémáknak és a grafémáknak – a szavak alakjának és hangzásának. Freud a viccek tudattalan eredetéről szóló leírásaiban és Heidegger (többszörre téves) etimológiáiban ugyanazt a figyelmet tanúsítja olyan dolgok iránt, amelyekre a *grande époque* könyvei mint lényegtelenekre tekintettek – olyan jelek és zajok „materiális” és „járulékos” tulajdonságai iránt, melyeket az emberek céljaik elérésére használnak. Ha ez a válasz legalább részben helyes, akkor szójátékokra való állandó hivatkozást, szóbeli hangzásokat és grafikai tréfákat várhatunk Derrida későbbi munkáiban, mint olyan valakitől, aki elhatározta, hogy „csak levelezőlapokat küld”. Az olyan problémák elkerülésére szolgáló egyetlen mód, hogy miként fejezzünk be könyveket, továbbá azon önreferenciális kritika elől való elmenekülés egyetlen módzata, amelyet valaki akkor gyakorolt, amikor másokat vádolt azzal, hogy ezt a kritikát gyakorolta, az, hogy valakinek az írásáról áthelyezzük a hangsúlyt a „materiális” sa-

25 i.m. 206. (191.) A *Les legs* hivatkozás a „Legs de Freud” írásra, amely a *La carte postale* második részének egyik esszéje. Ott többek közt Derrida Freud gyermekeiről (különösen Sophie-ről és Ernst-ről) ír; a cím egy angol-francia szójáték, ugyanakkor kettős jelentésű, egyszerre vonatkozik Freud könyveire és kisgyermekeire. A „nagy korszakra” [*le grande époque*] való hivatkozás: „a nagy korszak (amelynek technológiáját a papír, a toll, a boríték, az individuális címzett jellemzi), amely, mondhatjuk, Szókratésztől Freudig és Heideggerig tart” (ibid.) Ez Derrida korábbi zsargonja szerint a „könyv” korszaka (mint ami eredetileg szemben áll a szöveggel és később a levelezőlappal). Ezt a korszakot Heidegger a „nyugati metafizika” korszakaként azonosította – „logocentrikus” korszakként, amely annak kutatására koncentrált, amit Husserl „epoché”-nak nevezett: a lényeg megragadása dekontextualizáció által. „Ugyanazt mondják” – ironikus utalás Heideggerre, aki ezt a mondatot használja. A plato és Socrates levelezőlapján mindketten ugyanabba az irányba fordultak, és pillantásuk nem találkozik. A nagyapákról vö. 68. (61.), ahol Derrida fiatalelként írja le Socrates-t (a levelezőlapon), mint „fiatal, amint [Platón második] levelében áll, fiatalabb, mint Platón, és jobb kinézetű, nagyobb, az ő nagy fia, az ő nagyapja vagy nagy unokája, unokája.” Derrida azt mondja ebben a részben, „S [Platón dialógusainak alanya – azaz Szókratész] az, aki mindent írt”, amit Platón írt, olyan állítás, ami visszaüt a tényre, hogy „Platónnak az volt az álma”, hogy „Szókratészszal írasson, azt írassa vele, amit ő akar, az ő utolsó akaratát ... ezáltal Szókratészszé válik, és annak apjává, azaz saját nagyapjává”. 59. (53.) Utal ezzel a Második Levél egy részletére, ahol Platón azt mondja, „Platónnak nincs és nem is lesz semmiféle saját írott munkája. Amit most az övének neveznek, Szókratész munkája, aki fiatal és szép volt.”

Ezen (szigorúan lerövidített) lábjegyzet hossza sugallhatja azoknak, akik kevéssé ismerik az „Envois”-t, hogy mit értek a „textúra gazdagságán” – egy olyan gazdagságot, melyet részben a zajok és jelek közti „puszta asszociációk” komolyan vétele tett lehetővé. Majdnem minden féltucat sor az „Envois”-ból hasonló hosszú lábjegyzetet eredményezhetne.

játságokra – amit eddig mellékesként kezelték. Ezek az asszociációk szükségszerűen magánjellegűek; ezért amennyiben nyilvánossá válnak, megtalálják útjukat a szótárakba és enciklopédiákba.²⁶

Ezáltal eljutunk egy másik párhoz: „Fido”-Fido. Az „Envois”-ban az erre való hivatkozások nagyjából annyira gyakoriak, mint a Freud-Heidegger párral kapcsolatosak. „Fido” a Fido kutya neve, amiképpen „Fido” „ugyanezen kutya nevének neve. (Vegyük észre, hogy új neveket igen, de új kutyákat nem lehet az idézőjel beírásának gyorsaságával produkálni.) Oxfordi filozófusok (azaz P.H. Nowell-Smith, Gilbert Ryle) átvették az eszmét, hogy „minden szó név”, a „Fido’-Fido jelentésméleket”. Ezt az elméletet gyakran kapcsolatba hozták (többek közt Austin) Platónnal. Ezzel szemben áll a nézet, amelyet Saussure-rel és Wittgensteinnel kötnék össze, hogy a szavak értelmüket nem pusztán referenseikkel való összekapcsolásukból nyerik, ha vannak ilyenek egyáltalán, hanem használatuknak más szavak használatához való viszonya által. (Bizonyos alapok megléte esetén a „Fido” használatát úgy lehet megtanulni, hogy valaki Fidóra mutat és azt mondja, „Ez Fido”, de nem lehet megtanulni a „jó” használatát elmosódottan visszaemlékezve annak Formájára és ezt az emléket ezzel a szóval megcímkézni, sem az „én” használatát azáltal, hogy önmagunk szembeszökő alakját megcímkézzük.)

A második alkalom, amikor a „Fido”-

Fido előjön az „Envois”-ban, egy több levezetőlapra kiterjedő rendkívüli utóiratban fordul elő, amely a „szörnyű nagypák befejezetlen párjáról ... a Platón/Szókratész párról, osztható és oszthatatlan, befejezhetetlen megosztásukról szól, a »szerződésről«, amely összeköti őket velünk egészen az idők végéig.”²⁷ Derrida azt mondja: „Ez a „Fido’-Fido” probléma (tudod, Ryle, Russell stb.) és az a kérdés, hogy tudjuk-e, vajon hívom a kutyámat, vagy pusztán megemlítem a nevet, aminek ő a viselője, hogy vajon használom vagy megnevezem nevét. Imádom ezeket az egyébként gyakran oxfordi teoretizálásokat, rendkívüli és szükségszerű szubtilitásukat, akárcsak – pszichoanalitikusan kifejezve – megzavarhatatlan ártatlanságukat; mindig bíznak az idézőjelek törvényében.”²⁸

A „Fido” és Fido közti különbséget gyakran arra használják, hogy bemutassák Russell megkülönböztetését egy szó „említése” (például hogy megállapítsák, négy betűből áll) és „használatát” (hogy egy kutyát hívjanak) közt. Ez a megkülönböztetés lehetővé teszi, hogy elválasszuk „Fido” „lényegi” jelentését vagy használatát vagy működését a név „járulékos” tulajdonságaitól (pl. mint jel vagy zaj, emlékeztet a latin *fidere* ígére, és így a hűségre, és így olyan irodalmi karakterekre, mint Dudley Doright hűséges kutyájára, Hűséges Kutyára, és így tovább, és tovább.)²⁹ Évekkel ezelőtt John Searle, „aki bízik az idézőjelek törvényében”, azzal vádolta

26 Például a „Hegel” és „hegeliánus”, vagy a Hegel és a Szellem közti asszociáció nyilvános. Derrida asszociációja „Hegel” és aigle (ejtsd egl, fanciál sas, megegyezik Hegel francia kiejtésével – A ford. megj.) viszont magánjellegű.

27 i.m. 107. (97.)

28 i.m. 108. (98.)

29 Ld. i.m. 260-261. (243.) „Ó igen, Fido, hűséges vagyok hozzád, mint egy kutya. Miért választotta Ryle ezt a nevet, Fido? Mivel azt mondják egy kutyáról, hogy válaszol nevére, például a Fido névre? Mivel a kutya a hűség jelképe és másnál jobban válaszol nevére, különösen, ha ez Fido? ... Miért választotta Ryle egy kutya nevét, Fidót? Éppen most beszéltem erről hosszabban Pierre-rel, aki azt suttogja nekem: 'hogy a példa tanítható legyen.'” Vegyük észre, hogy Derrida semmibe veszi a használat-megemlítes megkülönböztetést. Figyeljük meg a következő részt az alolszász filozófusokról: „De mindig eljön a pillanat, amikor látom, amint dühük közös frontot alkot; ellenállásuk egységes: 'és az idézőjelek – nem a kutyáknak valók! [*les guillemets, c'est pas pour les chiens!*] és az elmélet, a jelentés, a referencia, és a nyelv!’ *Mais si, mais si.*”

Derridát, hogy elhanyagolta ezt a megkülönböztetést, amikor Austin művét tárgyalta.³⁰ Derrida válaszában kételyét fejezte ki magának a megkülönböztetésnek hasznosságával és hatáskörével kapcsolatban – olyan kételyeket, amelyek boszszantóan irrelevánsak Searle kifogásaival kapcsolatban. Searle ugyanis azt mondta, „Ha Ön Austin nyelvi játékának szabályaival játszik, ha tiszteli motívumait és szándékait, akkor az Ön vele kapcsolatos kritikája nem működik. Ha viszont másrészt, Ön szabadnak érzi magát, hogy bármit, ami Önnek tetszik, beleolvasson, ha például pszichoanalitikusan kezeli őt, akkor nem állíthatja, hogy kritizálja őt; Ön egyszerűen saját fantáziájának figurájaként használja őt, szabad folyást engedve asszociációs soroknak, amelyeknek nincs kapcsolatuk Austin munkájával.”

Searle-nek adott válaszában³¹ Derrida szisztematikusan kitér ezen dilemma elől. De miért nem ragadja meg a dilemma második ágát? Searle-nek adott válasza miért lett kétszer olyan fantasztikus és szabadon asszociáló, mint eredeti Austin-kritikája, miközben ennek ellenére tele van jóhiszeműséggel és komolysága őszinte bizonygatásával? Valószínűleg ugyanazon okból, amiért visszautasítaná a Gasché-féle kérdést is: „Az »Envois« filozófiai jellegű, vagy irodalmi és játékos?” Úgy gondolom, hogy Derrida nem akar egyetlen lépést sem tenni egy olyan nyelvi játékban, amely különbséget tesz a képzelet és az érvelés, a filozófia és az irodalom, a komoly írás és a játékos írás közt – a *grande époque* nyelvi játékában. Nincs szándékában más-

valaki végső szótárának szabályai alapján játszani.

Nem azért utasítja vissza, mivel „irracionalis”, vagy „elveszett a fantáziában”, vagy túlságosan ostoba annak megértéséhez, hogy mit akar Austin és Searle, hanem megpróbálja magát létrehozni azáltal, hogy saját nyelvi játékát megalkotja, megpróbálja elkerülni, hogy Szókratész egy újabb gyermekét hozza világra, hogy egy további lábjegyzet legyen Platónhoz. Olyan játékot akar, mely éppen a racionális-irracionalis megkülönböztetést vágja keresztül. De mint filozófiaprofesszor, aligha ússza meg ezt szárazon.³² Míg igencsak faragatlan dolog lenne Proustot megkérdezni, vajon regényeit társadalomtörténetként vagy a szexuális gyötrődések tanulmányaként kellene-e olvasni, vagy Yeatsset megkérdezni, vajon tényleg hitt-e a hold fázisaival kapcsolatban leírt ostobaságokban, addig a filozófusoktól hagyományosan elvárják, hogy ilyenfajta kérdésekre válaszoljanak. Ha regényíróként vagy költőként mutatkozunk be, akkor megspórolunk egy csomó rossz kérdést, annak a numinózus fátyolnak köszönhetően, amely körülveszi a „kreatív művészt”. De a filozófiaprofeszorokról feltételezik, hogy ridegebb anyagból vannak és végig kibírják a szabad ég alatt.

Ez a fátyol övezi azokat az írókat, akiket nem kötnek össze egyetlen diszciplínával sem, és ezért nem várják el tőlük, hogy valamilyen előzetesen ismert szabály szerint játszanak.³³ Sürgettem, hogy Derridát is ebbe a nimbuszba burkoljuk, és céljaként fogadjuk el ugyanazt az autonómiát,

30 Ld. Searle, „Reiterating the Differences: A Reply to Derrida”, *Glyph I*, 1977, 198-208.

31 Derrida, „Limited Inc.”, *Glyph II*, 1977, 162-254.

32 Gyanitom, hogy ha Derrida gazdag szépirodalmi lenne, aki költészettel vagy prózával indított volna és csatlakozott volna a filozófiához, de soha nem a filozófia tanításával kereste volna kenyerét, sokkal kevesebb nehézséget okoztak volna neki szakmabeli kollégái.

33 Amint Jonathan Culler mondja, „Egy tudományág eszméje egy kutatás eszméje, amelyben az írást végig lehet vinni.” (*On Deconstruction*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1982, 90.) Egy író, aki büszke saját képességére, hogy szabad véget képes írásának adni, nem szándékozik egy tudományág teljesítményéhez hozzájárulni, de ez nem jelenti, hogy fegyelmetlen lenne. Egy privát tudományág nem tudományág Culler „közösségi” értelmezése szerint, de mégis együtt járhat rengeteg kemény és szigorú munkával.

amelyre Proust és Yeats törekedtek. Ha így teszünk, annak megvan az előnye, hogy elkerülhetjük írása részekre bontását olyan sorok mentén, amelyeket valaki más fektetett le, és ehelyett hátradőlhetünk a székből és élvezhetjük azt – figyelhetjük, hogy milyen enyhületet vagy példát tud nyújtani, vajon releváns-e a mi autonómia-törekvésünk számára. Ha Platón vagy Heidegger nem hagytak mély nyomot bennünk, akkor igen nagy az esélye, hogy semmiféle hasznuk nem lesz; döntő lehet viszont, ha nyomot hagytak bennünk. Mindenki, aki filozófiát olvasott, fog valamit az „Envois”-ból kapni, de egy bizonyos kis hallgatóságnak igen fontos könyve lesz.

Ha elfogadjuk ezt a javaslatot, akkor ebből az következik, hogy földadjuk a kísérletet, hogy Gaschéval és Cullerrel azt mondjuk, Derrida bemutatott valamit vagy bárkit is megcáfolt (pl. Austint). Azt is jelenti, hogy földadjuk az eszmét, hogy Derrida kifejlesztett volna egy „dekonstruktív módszert”, amely „szigorúan” megmutatja, hogy szembeállított fogalmak esetén (pl. forma-anyag, jelenlét-távollét, egy-sok, úr-szolga, francia-amerikai, Fido-„Fido”) a „fölső” hogyan „dekonstruálja önmagát”. A fogalmak nem ölnek meg semmit, még önmagukat sem; az emberek ölik meg a fogalmakat. Hegelnek kemény munkájába került, hogy a dialektikus megfordításokat megoldja, aztán azt színlelte, hogy azokat inkább meg-

figyelte, mint létrehozta. Komoly munkát igényel, hogy olyan sajátos hatásokat érzünk el, mint hogy „a jelenlét éppen a távollét speciális esete” vagy „a használat az említés speciális esete”.³⁴ Pusztán a leleményesség hiánya áll minden ilyen rekontextualizáció útjában, de nincs benne semmiféle módszer, ha módszeren egy olyan eljárást értünk, amelyet szabályokra hivatkozva tanítani lehet.³⁵ A dekonstrukció nem olyan új eljárás, amelyet egy újabb filozófiai felfedezés tett volna lehetővé. Általában a rekontextualizációt és különösen a hierarchiák megfordítását már régóta művelték. Szókratész rekontextualizálta Homéroszt, Ágoston rekontextualizálta a pogány erényeket, nagyszerű bűnökké stilizálva őket, és aztán Nietzsche újra megfordította a hierarchiát; Hegel rekontextualizálta Szókratészt és Ágostont, hogy mindkettőt egyenlően *aufgehoben* elődjévé tegye; Proust (újra meg újra) rekontextualizált mindenkit, akivel találkozott; és Derrida (újra meg újra) rekontextualizálja Hegelt, Austin-t, Searle-t és mindenkit, akit olvas.

De miért hangzik botrányosan másnak, ha Derrida teszi ezt, amennyiben ez újra csak egy dialektikus megfordítás? Egyszerűen azért, mert Derrida használja a szavak „járulékos” materiális jellegét, míg Hegel, bár visszaütíti, hogy az „elentmondás” viszonya csak mondatok és nem fogalmak közt állhat fenn, még megmaradt annál a szabálynál, hogy nem le-

34 A második példa Culleré. Azt mondja, „Derridának ugyancsak igaza van abban az állításában, hogy a használat/megemlítés végső soron ugyanolyan jellegű hierarchia, mint a komoly/komolytalan és a beszéd/írás. Mind arra tesz kísérletet, hogy a nyelvet azáltal ellenőrizze, hogy iterabilitásának különböző aspektusait parazitaként vagy derivatívként jellemzi. Egy dekonstruktív olvasat azt mutatná be, hogy a hierarchiát meg kellene fordítani, és hogy a használat a megemlítés speciális esete.” (*On Deconstruction*, 120.)

35 Valaki úgy tanulja meg „szövegek dekonstruálását”, amint megtanulja a szexuális szóképeket kimutatni, vagy a polgári ideológiát, vagy a szövegben lévő kétértelműségek hét típusát; olyan ez, mint megtanulni kerékpározni vagy furolán játszani. Bizonyos emberek ügyesek, mások viszont mindig inkább ügyetlenek lesznek – de ezt téve nem fogunk könnyebben vagy nehezebben „filozófiai felfedezéseket” tenni például a nyelv természetéről, mint ahogy a kerékpározás sem segített vagy akadályozott bennünket az energia természetével kapcsolatos felfedezésekben.

het súlyt helyezni a szavak hangzására és alakjára.³⁶ Derrida viszonya ilyen szabályokhoz az, hogy természetesen szükséges követni azokat, ha valaki más embereknek érvelni akar, de mást is lehet tenni a filozófusokkal, mint érvelni nekik.³⁷ Ezek a szabályok teszik az érvelésre alapuló diskurzusokat lehetővé, de Derrida megválaszolja a kérdést, „Mi történne, ha nem vennénk tudomást róluk?” Válaszát *ambulan-do* adja, amikor olyanfajta prózát ír, mint amit a *Glas*-ban és az „Envois”-ban találunk – amikor nem tudjuk sorról sorra, vajon a „szimbolikus” vagy a „materális” tulajdonságokra kell-e figyelniük. Ha a *Glas*-t vagy az „Envois”-t olvassuk, hamarosan elvesztjük érdeklődésünket az olyan kérdés iránt, mint „Ezt a dolgot jelölőnek vagy jelnek tartsam-e?” Az ilyenfajta szöveg olvasásának céljaira a használat és a megemlítés megkülönböztetése pusztán figyelemelvonás.³⁸

Mi jó van ebben az írásmódban? Ha valaki olyan érveket akar, melyek következtetésekre vezetnek, akkor ez egyáltalán nem jó. Mint már mondtam, semmi tételszerűt nem lehet kivonni e szöveg olvasásának tapasztalatából – akárcsak a késői Heidegger írásaiból. Ezek szerint inkább „irodalmi”, mint „filozófiai” kritériumok alapján kell megítélni? Nem, mivel akár *A szellem fenomenológiája*, *Az eltűnt idő nyomában* és a *Finnegans Wake* esetében, egyik fajta előzetes

kritérium sem áll rendelkezésünkre. Minél eredetibb egy könyv vagy egy írásmód, annál inkább előzmény nélküli, annál kevésbé valószínű, hogy lennének kritériumaink, és annál kevésbé van értelme megpróbálni valamelyik műfajba besorolni. Meg kell néznünk, vajon tudjuk-e használni. Ha tudjuk, akkor lesz elég időnk kiterjeszteni valamelyik műfaj határait, hogy ezt is becsúszassuk, és hogy olyan kritériumokat vázoljunk föl, amelyeknek megfelelően ez egy jó írásfajta, amelyet fel kellett találni. Csak metafizikusok gondolják, hogy jelenlegi műfajaink és kritériumaink kimerítik a lehetőségek tartományát. Az ironikusok továbbra is megpróbálják kiterjeszteni ezt a tartományt.

Miért hajlanak mégis egyesek arra, hogy azt mondják, az „Envois” filozófia, még akkor is, ha semmi olyanra nem vezet, amit elképzelhetőleg filozófiai elméletnek lehetne nevezni? Egyrészt, mivel pusztán olyan emberek tudják esetleg élvezni, akik rendszeresen olvasnak filozófiai szövegeket. Mondhatnánk tehát azt, hogy a filozófia az egyik oka és a filozófia az egyik témája? Nem egészen. Helyesebb lenne azt mondani, hogy filozófusok – bizonyos filozófusok – vannak okai és témái közt. Ahogy Derrida halad előre, egyre kevésbé van kapcsolata Platón vagy Heidegger elméletével, hanem inkább magukkal az emberekkel.³⁹ Míg Hegeltől Heideg-

36 A *Fenomenológia* igencsak megrázóan autonóm volt a maga idejében – azokban az időkben, mielőtt Hegel a nagy halott filozófussá vált volna. Hegelnek is voltak csodálói (pl. Engels és Lenin), akik hittek abban, hogy fölfedezett egy „módszert”, amint Culler és mások azt hiszik, hogy Derrida fölfedezett egyet.

37 Tekintsük Derrida egy másik válaszát Searle-nek: „Igen, rendben van, semmit nem lehet a törvények ellen mondani, amelyek ezt a problematikát [a használatlalt és a megemlítéssel kapcsolatban] szabályozzák, hacsak nem a törvény kérdését föltenni, és a tulajdonnév törvényéét, ami ezeket az idézőjeleknek nevezett párokat illeti. Azt mondom (nekik és neked, kedvesem), ez az én testem, munka közben, szeressen engem, vizsgálja meg a testet (corpus), amit önnek adok, amelyet itt kiteríték ezen a papírágyon, válassza ki az idézőjeleket a szőrök közt, tetőtől talpig, és ha ön eléggé szeret engem, akkor ön híreket fog nekem küldeni. Azután el fog földelni, hogy nyugodtan aludhassak. Ön el fog engem felejteni, engem és a nevemet.” i.m.109. (99.)

38 Ld. 201. (186.), „Soha nem fogod tudni, sem ők, vajon amikor egy nevet használok, ezzel azt akarom mondani, hogy Szókratész én vagyok, vagy hogy »Szókratész« hét betűből áll. Ez azért van, hogy ne lehessen lefordítani.”

39 „Martinnak [Heidegger] az arca egy öreg algériai zsidóé.” i.m. 204. (189.) „A Geviert is, a leg-szebb levelezőlap, melyet Martin Freiburgból küldött nekünk.” i.m. 75. (67.)

gerig az ironikus teoretizálás a metafizikai teoretizálásról szólt, Derrida korai írásai az ironikus teoretizálásról szólnak. Ahogy az ő írásaikat az fenyegette, hogy metafizikusabbakká válnak, az ő írásait az, hogy ha nem is metafizikába, de újabb teoretizálásba torkollanak. Későbbi írásai elkerülik ezt a veszélyt, részben mivel teoretizálóról szólnak. Visszaülva az ötödik fejezetben vázolt ellentétre, Derrida egyre kevésbé hasonlít Nietzschére, és egyre inkább Proustra. Egyre kevésbé foglalkoztatja a fenséges és a kimondhatatlan, és egyre inkább szép, bár fantasztikus újraelrendezése annak, amire emlékezik.

Azt mondtam az ötödik fejezetben, hogy Proust nem általános eszmékre reagált, hanem azokra az emberekre, akiket gyermekként ismert (pl. nagyanja) vagy akikkel később találkozott (pl. Charles Haas, Mme Greffulhe, Robert de Montesquieu). Hasonlóképpen, Derrida a nagypákra és a házvezetőkre reagál, akiknek térdein filozófiaprofesszorok lovagoltak (pl. Platón és Szókratész, Windelband és Wilamowitz) és olyan emberekre, akikbe belebotlott karrierje során (pl. Austin, Párizsi Máté, Searle, Ryle, Fido).⁴⁰ Azt is mondtam, hogy Proust azzal aratott győzelmet, hogy olyan könyvet írt, amely kisiklott minden olyan leírás elől, amelyet ismeretségi körének tekintélyi figurái rá alkalmaztak (vagy amelyeket elképzelt, hogy rá alkalmaznának). Proust egy újfaj-

ta könyvet írt; senki nem gondolt korábban olyasmire, mint *Az eltűnt idő nyomában*. Most természetesen mindannyian gondolunk rá – vagy legalábbis ha valaki ma egy fejlődésregényt (*Bildungsroman*) akar írni, akkor meg kell ismerkednie Prousttal, mint ahogy ha valaki angolul verset akar írni, annak meg kell ismernie Keats-et.

Összefoglalva: azt állítom, hogy Derrida az „Envois”-ban olyan könyvet írt, amilyenre soha senki nem gondolt korábban. Azt művelte a filozófiatörténettel, amit Proust művelt saját élettörténetével: valamennyi tekintélyi figurát és önmagának minden olyan leírását, amelyet ezek a figurák elképzelhetően adtak volna, kijátszotta egymás ellen, azzal az eredménnyel, hogy a „tekintély” fogalma nem alkalmazható az ő művével kapcsolatban. Ugyanazon a módon jutott autonómiára, ahogy Proust jutott autonómiára: sem *Az eltűnt idő nyomában*, sem az „Envois” nem illik semmiféle korábban használt olyan fogalmi rendszerbe, amelyeket regények vagy filozófiai tanulmányok értékelésére használtak. Ugyanazon a módon került el a heideggeri nosztalgiát, ahogy Proust a szentimentális nosztalgiát kerülte el – szünet nélkül rekontextualizálva azt, amit az emlékezet visszahoz. Ő és Proust, mindketten kitágították a lehetőségek határát.

BOROS JÁNOS fordítása

40 Fido nem egészen személy, és nem is egészen kutya vagy név. Sőt, az „Envois” végén az olvasó úgy érzi, meglehetősen otthonos viszonyban van Fidóval. Ld. például i.m. 141. (129.) „Újra megtaláltuk barátainkat. Fido és Fido egy hete hirtelen nagyon vidámnak látszik.” Vagy máshol, i.m. 124. (113.) „simogatva, más kezekkel, más dolgok és más szók közt, a mi idekapcsolt barátunk [*notre ami ci-joint*], akarom mondani 'Fido' és Fido. (Az egyes szám használata, ahol többes számot várnánk, feltehetőleg azért van, mivel Derrida el akarja homályosítani a hagyományos megkülönböztetést.) Vagy újra, i.m. 47. (41.) „Visszavittem, aztán elrendeztem, az egész egy raktár [a levelezőlapok, amelyek Platont és Szókratészt mutatják], két halmom van belőlük az asztalon. Ezen a reggelen ezek két hű kutya, Fido és Fido, két álruhába öltözött gyermek, két fáradt evezős.” És tovább i.m. 193. (178.) „Például (azért mondom, hogy biztosítsalak: azt fogják hinni, hogy ketten vagyunk, hogy te és én, hogy polgári törvény szerint és szexuálisan azonosíthatók vagyunk, legalábbis ha nem érbrednek föl egy nap) nyelvünkben nekem és Fidónak nincs [*manque*] neme.” Lásd végül i.m.125. (113.) „Basta, ahogy Fido mondja, elég ebből a témából.”

A DERRIDA-ÉRTELMEZÉS ÚTVESZTŐI

Annak ellenére, hogy már több alkalommal és többen is bejelentették a nyolcvanas évek második felében a dekonstrukció végét, a „Derrida-jelenség” továbbra is élénken foglalkoztatja a filozófiát, az irodalmat, az irodalomelméletet, a nyelvészetet és más területeket is, amire csak egy példa az 1992-es Cambridge-affér és a körülötte kialakult diszkussziók.

A dekonstrukció hatvanas évek végi „startolása”, majd a hetvenes években felfutó amerikai „karrierje” után a nyolcvanas évekre heves pro- és kontra-dekonstrukció viták bontakoztak ki. Ezek során azonban aligha alakulhatott ki konszenzus Derridával kapcsolatban, nemcsak e gondolkodás-, írás- és olvasásmód jellege miatt, hanem azért sem, mert ezek nagyrészt akadémiai pozíció- és érdekharcokká torzultak. Elsősorban olyan kérdések merültek föl és maradtak nagyrészt megválaszolatlanul, hogy hol helyezhető el a „Derrida-jelenség”, a filozófián kívül vagy belül, az irodalomban, netalántán az irodalomelméletben, esetleg a misztikában, továbbá hogyan definiálható a dekonstrukció, módszerként, diszciplínaként, metanyelvként, hogyan hat a filozófiai vagy az irodalmi gondolkodásra, ajándékként vagy méregként (gift/Gift),¹ parazitaként,² im-mo-

ralitásként³ stb. Ezek és a hasonló jellegű kérdések olyan szemléletre utalnak, amely már tudni véli, hogy mi a filozófia, mi az irodalom, mi az irodalomelmélet, sőt azt is, hogy mi a dekonstrukció és ki Jacques Derrida. Ezek után pusztán csak arról lenne szó, hogy a megfelelő rubrikába a megfelelő kész választ vagy személyt elhelyezzük. Derridával nehezen boldogultak és boldogulnak az ilyen és ehhez hasonló logikát követő szemléletek (is), ebből adódnak a Derridát övező diskurzusok szélsőségei, a Derrida-mánia és a Derrida-fóbia, a Derridasznob és Derrida-kult értékelések túlkapásai.

A kilencvenes évek elejére Sarah Kofman,⁴ Richard Rorty,⁵ Rodolphe Gasché,⁶ Jonathan Culler,⁷ David Carroll,⁸ Christopher Norris,⁹ Vincent B. Leitch¹⁰ és mások interpretációi hatására csitulni látszottak a Derrida körüli pszüdo-viták, és úgy tűnt, megteremtődnek az indulatmentes Derrida-értelmezés feltételei: ami azonban épp a legnagyobb kihívást jelentette és jelenti az értelmezés számára.

Derrida szövegeinek értelmezése ugyanis kockázatos vállalkozás.

Kockázatos, mert egy olyan gondolkodás-, írás- és olvasásmóddal állunk illetve *írunk* szemben, amely épp az írás, a szöveg, a szö-

1 „Gift für den Geist”, *Der Spiegel*, 16/1992, 242. A gift/Gift (ajándék/méreg) kettősségével kapcsolatban ld. Derrida utalását R.Gaschéra, *Éperons. Les styles de Nietzsche*, Paris: Flammarion 1978. 98-100.

2 M.H. Abrams, „How to do things with Text”, *Partisan Review*, 46 (Autumn), 1977.

3 M.Frank, *Was ist Neostrukturalismus?* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1984, 17.

4 Sarah Kofman, *Lectures de Derrida*, Paris: Galilée, 1984.

5 R.Rorty, „Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida”, *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, (1982) 1989, 90-109; „From ironist theory to private allusions: Derrida”, *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 122-137; R.Rorty, „Dekonstrukció és megkerülés”, *Literatura* 1991/4, 443-466; R.Rorty, „Vajon transzcendentális filozófus-e Derrida?” *Gond*, 1992/2, 108-118.

6 Rodolphe Gasché, *The Tain of the Mirror*, Cambridge: Harvard University Press, 1986.

7 Jonathan Culler: *On Deconstruction*, Ithaca: Cornell University Press, 1982.

8 David Carroll, *Paraesthetics*, New York: Methuen, 1987.

9 Christopher Norris, *The Deconstructive Turn*, London: Routledge, 1983; *Derrida*, Cambridge: Harvard Univ. Press, 1987.

10 Vincent B. Leitch, *Deconstructive Criticism: An Advanced Introduction*, London: Hutchinson 1982.

vegértelmezés kérdéseit írja *mássá*, felforgatva a korábban kialakítottakat vélt normákat.

Kockázatos, mert e szövegek lokalizálhatatlanok egyik vagy másik diszciplínában, a különböző területek – filozófia és irodalom, filozófia és pszichoanalízis, filozófia és nyelvvelmélet, filozófia és színházelmélet, filozófia és képzőművészet stb. – közötti határvonalakban mozognak, állandóan figyelemmel, azaz írással kísér(t)ve ezen területek sajátosságait.

Kockázatos, mert e viszonyoknak nem csak szinkron vagy időselemleges metszetét adja, hanem számol az időbeliséggel, a strukturálódás nem-lineáris és nem linearizálható folyamatával, a „maradék” által elindított fraktálással.

Kockázatos, mert ebben az írás-zajlásban, írás-zuhatagban, amely szövegeivel, szövegeiben íródik, lehetetlen a korábbi beidegződések – igazság-keresés, jelentés, logikai, grammatikai, szemantikai, szintaktikai, pragmatikai, szemiotikai struktúra stb. – alapján eligazodni.

Kockázatos, mert maga a Derrida-szöveg nem vonja ki magát a kockázat alól, nem csapdát akar állítani más szövegeknek, hanem maga is vállalja és írja a szöveg-írás, a szöveg-olvasás kockázatát.

Egy olvasat, ennek a helyzetnek a tudatában, aligha tehetne mást, mint a Derrida-szövegek mentén haladva „utat tör”, „utat egyenget” (*Bahnung/frayage*) magának e szöveg-szövédményekben, és ráhagyatkozva a szöveg-le nyomatok gráfiáira, fenntartva a „dis-tanciálás” igényét, figyelemmel követve egyéb interpretációs-kísérleteket, vállalja az útvesztés, a tévedés és eltévelyedés kockázatát, de ezzel együtt az olvasás és az írás kalandját is.

A DEKONSTRUKCIÓ (NEM-)HELYE AZ ELMÉLETI DISKURZUSOK „ARÉNÁJÁBAN”

A Derrida-értelmezések szélsőségei: Derrida-fóbia és Derrida-mánia

A jelenkori elméleti diskurzusok „arénájában” sajátos státusa van a Derrida által képviselt filozófiai, irodalomelméleti és esztétikai gondolkodásformának és írásmódnak. A filozófiai diskurzusok eltérő jellegéből adódóan több oldalról is támadások és kihívások érik ezt a típusú filozofálást és attitűdöt. A vele kapcsolatos vélemények pedig a filozofiko-patológia térképen a Derrida-mánia és a Derrida-fóbia között váltakoznak. Az osztályozási és besorolási kényszer által a brit-kontinentális, francia-német, amerikai-európai oppozíciós sémára kifeszített racionalitás-irracionalitás, realizmus-antirealizmus stb. dichotómiákon belül az irracionalitás és az antirealizmus pólusán helyezik el Derridát. A francia filozófia kontextusában az erre a mintára létrehozott „komoly filozófia” és ezzel szemben a retorika és stílus kérdései felé forduló „intellektuális divatjelenségek” között a dekonstrukciót Foucault archeológiájával és Lyotard posztmodernitásával együtt ez utóbbiba sorolják.¹¹ A befogadás körüli véleménymegoszlások vizsgálatától eltekintve, amelyek elsősorban a korhangulatot, a diszkussziós közeget jellemzik és nem a filozófust minősítik, tény az, hogy Derrida és az általa gyakorolt dekonstrukció az elméleti gondolkodás színterén napjainkban is megkevlhetetlen jelenség, melynek mutatói például a Gadamerrel¹² és Searle-lel¹³ folytatott pszeudoviták, valamint a legutóbbi Cambridge-affér.

11 Vö. Jacques Bouveresse, „Why I Am So Very UnFrench”, Alan Montefiore (ed.), *Philosophy in France Today*, Cambridge University Press 1983, 9-33. Továbbá J. Bouveresse, *Rationalité et cynisme*, Paris: Minuit 1984, 108-184. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-nak adott Alexis Philolenko-interjú is erre utal: „Nem akarok magamnak ellenségeket szerezni, de őszintén megvallva, az olyan emberek, mint Derrida, kész katasztrófát jelentenek.” Vö. *Information Philosophie*, 1992/5. 122.

12 A vita anyagát és az általa kiváltott elméleti diszkussziót ld. Diane P. Michelfelder, Richard E. Palmer (ed), *Dialogue and Deconstruction. The Gadamer-Derrida Encounter*, State University of New York Press; magyarul: *Literatura*, Budapest 1991/4; H. G. Gadamer, „Szöveg és interpretáció”, (ford.) Hévízi Ottó, Bacsó Béla (szerk.) *Szöveg és interpretáció*, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1991, 17-41; H. G. Gadamer, „Destruktion und Dekonstruktion” (1985), *Hermeneutik II. Gesammelte Werke*, Band 2. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1986, 361-372.

13 J. Derrida, „Signature événement contexte”, *Marges de la philosophie*, Paris: Minuit 1972, 365-393., J. R. Searle, „Reiterating the Differences”, *Glyph I* 198-208, J. Derrida, „Limited Inc abc”, *Glyph II*. 1977, 162-254. Ehhez a vitához ld. S. Fish, „How To Do Things with Austin and Searle: Speech-Act Theory and Literary Criticism”, S. Fish, *Is There a Text in This Class?* Cambridge: Harvard University Press 1980, 197-245. továbbá J. Culler, *On Deconstruction*, Ithaca, New York: Cornell University Press 1982, 110-134.

A Derrida Cambridge-i *doctor honoris causa* címének odaítélése körüli 1992-es viták és kicsapódásai, amelyeket a professzori kollégium négy tagjának „non placet” felkiáltása váltott ki, ismét felszínre hozták a Derridát elutasítók véleményét, és alkalmat adtak a filozófiában és az irodalomelméletben egy újabb intellektuális „pankrációra”. A Cambridge-i professzorok által felhozott ellenérvek többnyire a dekonstrukcióval kapcsolatban már korábban megfogalmazott „klasszikus” kifogások, így a nihilizmus, a vírus-jelleg, az intézmények és a tekintélyelv megkérdőjelezése stb. A Cambridge-i filozófia-professzor Hughes Mellor például Derrida filozófiáját azért nevezte „károsnak és rossznak”, mivel az egész nyugati analitikus-rationális filozófiát gyanúba keveri. Roger Scruton londoni esztétikaprofesszor pedig egyszerűen nihilizmust lát a párizsi gondolkodó írásaiban, akinek dekonstrukciója szerinte az egész civilizációt „macskakörmök” közé helyezi. Sarah Richmond szerint Derrida eszméi úgy hatnak, mint „méreg a fiatal lelkek számára”.¹⁴ Az *Observer* pedig azt emeli ki, hogy a dekonstruktor úgy tevékenykedik a humán tudományokban, mint egy computervírus. Henry Erskine-Hill irodalomtudós (tauto-logikus) véleménye szerint „lehetséges, hogy Derrida csak hírneve miatt híres”, Mellor szerint pedig elméletei „fölöttébb ostobák”.¹⁵

A Cambridge-i professzorok reakcióinál meglepőbb azonban Barry Smithnek a *Sunday Times*-ban megjelent „olvasói”¹⁶ levele és a hozzá kapcsolódó kontinentális és amerikai filozófusok – W. v. O. Quine, René Thom, Rudolf Haller, Wolfgang Röd és Hans Albert – szolidáris „aláírása”. Itt ugyanis arra hívják fel a figyelmet,

hogy „Derrida nagyszámú írása véleményünk szerint a felismerhetetlenségig eltorzítja az akadémiai tudományosság normális formáit. Írásaiban (...) elsősorban olyan írásstílust követ, amely mindennemű megértési kísérletnek ellenáll ... Amennyiben megpróbálunk a szövegbe behatolni ... világossá válik, legalábbis a mi számunkra, hogy ott, ahol egyáltalán összefüggő kijelentések vannak, azok vagy hamisak, vagy triviálisak.”¹⁷ A fentebb említett filozófusok pozíciójából érthető, hogy elutasítják a Derrida-féle stílust, továbbá az is, hogy a maguk logocentrizmusának hatására triviálisnak találják kijelentéseit. Meglepő azonban a mennyiségre és az akadémiai tudományosság normáira való hivatkozás, mivel a Kuhn-i normáltudomány fogalmának bevezetése óta az „akadémiai tudományosság normális formáit” számon kérni olyasvalakitől, aki új írásmódot, új „paradigmát” vezet be, reménytelen és hiábavaló vállalkozásnak tűnik. Vagy lehetséges, hogy éppen a derridai írás-fordulat „forradalmi” jellege az, ami egy korábbi paradigmán belül mozgó filozófus és szolidárisai számára zavaró?

Ugyanakkor az „akadémiai tudományosság” és az analitikus filozófia nevében tett védekező hadmozdulatok legfennebb egy újabb fordulót jelenthetnek Derrida befogadástörténetében, ám a buzgó igyekezet ellenére aligha mutatnak túl önnön hatótávolságukon.

Az irodalomtudomány (*Literaturwissenschaft*) „félelmei” a dekonstrukciótól

A Derridával és a dekonstrukcióval szembeni akadémikus védekező megnyilvánulásokat német mezőnyben Hans Ulrich Gumbrecht diagnosztizálja Gregory Batesons double-bind elmélete alapján.¹⁸ Az anamnézis, diagnózis,

14 Ezzel a kijelentésével azt is elárulta a professzorasszony, hogy őt nem „mérgezte meg” a Derrida-féle gondolkodás – bár nem is gyógyította/ajándékozta meg. Derrida a *La pharmacie de Platon* esszéjében éppen a pharmakon kettős jelentésére utal, amely mint az írás metaforája oszillatív jelent mérget és orvosságot/ajándékot: „Ez a pharmakon, ez a »gyógyír«, ez a varázssital, egyszerre gyógyszer és méreg, bevezetődik a diskurzus testébe, minden ambivalenciájával.” Vö. Derrida, „La pharmacie de Platon”, *La dissémination*, Paris: Seuil 1972, 78. Derrida nemcsak áttételesen a pharmakon értelmezésében játszik rá a kettősségre, hanem Rodolphe Gasché-ra utalva a gift/gift „eldönthetetlen egyenértékűségére” is. Vö. Derrida *Éperons, Les styles de Nietzsche*, Paris: Flammarion, 1978, 98.

15 Vö. *Der Spiegel* 1992/16, 242.

16 A levél „olvasói” jelzője itt, úgy tűnik, elsősorban a *Sunday Times* és nem Derrida filozófiájának olvasására vonatkozik.

17 Vö. *Information Philosophie*, Lörrach: Verlag Moser, 1992/4 120.

18 Hans Ulrich Gumbrecht: „Who is afraid of Deconstruction?”, *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, J. Fohrmann und H. Müller (Hg.), Frankfurt am Main: Suhrkamp 1988, 95-114.

terápia hármias felosztást követve tárja föl a német irodalomtudomány dekonstrukcióval szembeni „félelem”.

E „félelem” okai szerint nem kizárólag Derida szövegeiben keresendő, hanem elsősorban abban az intellektuális beállítottságban, amely magához a félelemhez vezetett. Gumbrecht szükségesnek tartja ezen alappozíciók sajtós (kór)történetének feltárását. Ennek a történetnek a paradoxona szerint abban áll, hogy a felvilágosodás óta eltelt kétszáz év többszörösen demitizált és „dialektizált” „történelmi gondolkodása”, amely a *posthistoire*-hoz vezetett, képtelennek mutatkozik ebbe a más idődimenzióba való átlépésre, sőt ennek tematizálására is. Ez a képtelenség vezet szerinte az irodalomtudomány kríziséhez, és ez mutatkozik meg a dekonstrukcióval szembeni reakciókban is. Az irodalomnak nevezett kommunikációs forma a 18. és 19. században arra a paradox feladatra vállalkozott Gumbrecht anamnézise szerint, hogy áthidalja a felvilágosodásnak a „hivatalos tudás” és a „mindennapi tudás” közti szakadékból megnyilvánuló beváltatlan ígéreteit. Az irodalom ezt a hiátust két módon próbálta áthidalni; egyrészt azáltal, hogy a be nem váltott ígéret megvalósítására vállalkozott; másrészt pedig azt sugallta az irodalom befogadójának, hogy várakozásaiban való csalódásai a nem megfelelő megélésből következnek.¹⁹ Ebből adódóan az irodalomtudománynak mint az állam által megkövetelt egyetemi diszciplínának az lett a feladata, hogy az irodalom ezen funkcióját legitimálja.

A századforduló episztemológiai krízise a német irodalomtudományt és a francia irodalomkritikát egyaránt érintette, és azok a kérdések, amelyek a 19. században implicitek voltak „mi az irodalom?”, „mi az irodalomtörténet viszonya a történelem egyéb »széleteihez«?”, „mi az irodalom társadalmi szerepe?”, „mi az irodalom esztétikai értéke és megismerő értéke?” stb. már veszélyeztetni kezdték a diszciplínát.²⁰

A huszadik században megjelenő irodalomelmélet ismét felteszi ezeket a kérdéseket, de már más formában és nem kizárólag a történetiségtől vagy a *sciences humaines*-től várja a választ, így fokozatosan átveszi a jelzett krízis menedzselésének funkcióját. A formalizmust és a strukturalizmust követően pedig a hatvanas évektől kezdve egyre nagyobb „karriert” fut be

a recepcióesztétika, a dekonstrukció, a reader-response kritika, a fekete esztétika stb. által. Úgy tűnik, és talán az általa vállalt szempontból érthető is, hogy Gumbrecht a dekonstrukciót is beilleszthetőnek véli a tradícióba, és bár utal az általa elindított folyamatok másságára, megreked az institutionális jelleg vizsgálatánál. Az elmélethez való viszony paradoxona az, hogy a hatvanas években megjelenő irodalomelméletírás éppen az „elméletírás” ellen lép föl: ki az „ellen-szegülés”, ki az „apátia”, ki a recepcióesztétika, ki a „dis-tanciálás” formáit választva.

Érdekes módon azonban, míg a dekonstrukciót Franciaországban egyelőre mérsékelt lelkesedéssel fogadják, és Németországban is inkább a hermeneutika riválisaként kritizálják, addig Észak-Amerikában számos egyetemen iskolát teremt. Ez utóbbi jelenség részben az amerikai akadémiai és kulturális világ kettősségével magyarázható. Egyrészt létrehozzák az európai kultúrtradíció kutatóintézeit, másrészt a dekonstrukcióban az eurocentrizmus meghaladására is lehetőséget látnak; de túl ezen az amerikai akadémiai és szellemi élet mobilitása, nyitottsága is kedvezett a dekonstrukció recepciójának.

Gumbrecht analógiáit és terápia javaslatait a Bateson-féle kettős-kötés tézisére építi, amelyet szerinte nemcsak a pszichoterápiában, hanem a művészi produkció és recepció analízisére is használhatunk. A „Derrida-jelenség” a körülötte vibráló pszichopato-logikus megnyilvánulások miatt, lehetőséget is kínál erre. A kettős-kötés (*double-bind*) szituációnak három aspektusát emeli itt ki Gumbrecht. Az első szerint egy személy vagy egy csoport két kötelezettség előtt áll, amelyekből csak az egyiket hajthatja végre. Másodsorban ez a kettős helyzet a személy vagy a csoport környezetével kapcsolatos kommunikációs zavarához vezet, amelynek során a személy/csoport nem tudja a kettős elvárás ambivalenciája alól kivonni magát. Gumbrecht hangsúlyozza, hogy a distanciateremtés lehetetlen, éppen tudományuk történetileg kifejlődött önértelmezése és a vele kapcsolatos elvárások miatt. Harmadrészt viszont reagálhat a személy vagy csoport a kommunikációs zavar veszélyére úgy is, hogy evolúciós értelemben magasabb szintre jut.²¹

Az itt értelmezett ambivalencia az irodalomtudomány esetében Gumbrecht szerint a

19 Vö. H.U.Gumbrecht, i.m. 99.

20 Vö. H.U.Gumbrecht, i.m. 110k.

21 Vö. H.U.Gumbrecht, i.m. 109.

századfordulón jelentkezett, amikor egyenlővé tették az „irodalmi” szövegek esztétikai értékét azok történeti jelentőségével. Korábban ugyanis ezen szövegeknek problémamentesen két megértése volt: az egyik a tudományos olvasat, a másik pedig az „irodalmi”, a „művészi” olvasat. A kettős követelmény eltűnésével azonban az irodalomtudósokkal szembeni kettős elvárás is fölszámolódott. Gumbrecht úgy gondolja, hogy párhuzamosan továbbélik a meta-olvasat-igények, amelyek azonban egymást egyre inkább gyanúba keverik. Az irodalomtörténész, az irodalomdidaktikus, a módszerész vagy az irodalom irodalmi olvasója különféle olvasatokat képviselnek. Gumbrecht a dekonstrukcióban azt az áttörési lehetőséget látja, amellyel a különböző olvasásmódok határterületeinek fölszámolása lehetségessé válik. „A dekonstrukció minimumra csökkenti a »tudományos« és az »irodalmi« diskurzus közti távolságot”.²² A dekonstrukció szerinte lendületet ad az önálló, esztétikai értelemben termékeny olvasatnak, távolságot tartva a történettudomány és a humán tudomány elvárásaitól egyaránt. Ez a perspektíva terápikusként jelenhet meg Gumbrecht „praxisában”, mivel a dekonstrukciót képviselő irodalomteoretikus távolságot tart az irodalomtörténésztől, és így ez utóbbinak nincs félnivalója a konkurrenciától. Az irodalomtörténész ilyen teoretikus tehermentesítése Gumbrecht szerint az irodalommal való bánásmód egy új minőségéhez vezethetne.²³

Egy második ambivalencia, amelyet Gumbrecht kiemel, nemcsak az irodalomtudományt érinti, hanem a *posthistoire*-ban minden humán tudományt. A *posthistoire* tudományelméletére ugyanis jellemző, hogy „hősiesen” tudomásul veszi, sem történeti értelemben, sem analitikus-szisztematikus jelleggel nem tudunk „végső igazságokat” elérni. Ugyanakkor, és ebben rejlik a kettős-kötés, a tudomány művelője mégis közvetít bizonyos fajta tudást.

A dekonstrukciónak az a lendülete, amellyel a „szövegbe” veti magát, miközben nem törődik semmiféle logocentrikus jelölten, Gumbrecht szerint a kettős-kötés analógia harmadik aspektusa. A dekonstrukció szövegolvasása nem valamiféle szövegen kívüli „rémlátomáshoz” akar vezetni bennünket, hanem az irodalmi szövegekkel kapcsolatos tapasztalatainkat tartja meg-

alapozhatatlanoknak, melyek „mögé” nem lehet eljutni. Gumbrecht alapján úgy tűnik, mintha ezt az olvasásmódot pusztán az irodalmi és művészi szövegek számára kellene fenn tartanunk – ennek azonban, legalábbis szerintem, aligha olvashatjuk ki a nyomait Derrida szövegeiből –: „a megalapozhatatlan igazság keresése nem elégíthető ki manapság a tudomány kommunikációs rendszerében, hanem csak azon radikálisan szubjektív tapasztalatok körében, ahogyan azok mindenekelőtt a művészetek és az irodalom produkcióját és recepcióját mint esélyt lehetővé teszik.”²⁴ Ugyanakkor Gumbrecht is elismeri, hogy a tudományokban továbbra is jelen van bizonyos megismerési aktivitás, amely azonban többé nem végső megalapozásokon nyugszik, hanem olyan „konszenzusképes” értelmi tételezéseken, amelyeket ismeretelméleti és ismeretgyakorlati apóriáknak nevezhetünk, és amelyek bizonyos konszenzus-kialakítást és cselekvést lehetővé tesznek. A művészetek Gumbrecht szerint talán arra szolgálnak, hogy könnyebben elviseljük az *episztemé* megalapozhatatlanságát: olyan „kommunikációs teret” (*Kommunikationsraum*) hoznak létre, amelyben a tapasztalatok semmiféle további igazolást nem igényelnek.

E három szempontot követve válaszol Gumbrecht arra a kérdésre, hogy ki fél a dekonstrukciótól. Azok nevezetesen, akik nem hajlandók az irodalomtudomány kettős aspektusának eltűnését tudomásul venni, és akik továbbra is fenntartják azt az attitűdöt, miszerint a művészetben historikus, pszichológiai stb. *episztemé*-t keresnek, miközben elismerik annak esztétikai, tehát bizonyos értelemben transzhisztórikus és *transzepisztemikus* jellegét. A *dekonstrukció* Gumbrecht beállításában úgy tűnik, mintha éppen az episztemikus és transzepisztemikus jelleget próbálná összeolvasni. Ezzel a lehetőséggel szemben azonban fenntartással kell élnünk. A dekonstrukció nem akar két tartományt összeolvasni és összekeverni. Ebben az esetben egy módszer lenne, amely jól megtanulható, és ezáltal iskolai diszciplinává válhatna. Úgy tűnik, Gumbrecht, aki elismerően és korántsem visszautasítón beszél a dekonstrukcióról, inkább az amerikai dekonstruktivizmus bizonyos elemeire gondol analízisében, és kevésbé Derrida dekonstrukciójára,

22 H.U.Gumbrecht, i.m. 110.

23 Vö. H.U.Gumbrecht, i.m.110k.

24 H.U.Gumbrecht, i.m. 111k.

amelyre igen problematikusan alkalmazhatnánk az itt bemutatott három pont köré csoportosított elemzést.

Szövegértelmezési gyakorlatában a dekonstrukció az episztemikus és a transzepisztemikus „jelenségeket” egyaránt alapos vizsgálatnak teszi ki. A dekonstrukcióval kapcsolatban csupán egy közvetlen és visszavezethetetlen textualitás aktivitásáról számolhatunk be, mely a redukálhatatlanság, az episztemikus értelmeghatalomság és a transzepisztemológizálhatatlanság irányába mutat.

*Az amerikai kriticismus védekezése
a dekonstrukcióval szemben*

Bár Gumbrecht szövegéből úgy tűnhet, hogy a dekonstrukcióval szembeni ellenérzések elsősorban az európai intézmények és képviselőik részéről fogalmazódnak meg, miközben az amerikai egyetemek fenntartás nélkül adaptálják, valójában az amerikai egyetemi életben is erős ellenállásba ütközik.

A dekonstrukció Amerikában 1966-tól datálható, Derridának a Johns Hopkins egyetemen tartott *A struktúra, a jel és a játék a humán tudományok diskurzusában* című előadásától. Ezt követően a dekonstrukció meglepően gyors karriert futott be Amerikában, ami többféleképpen magyarázható.

Az egyik tényező szerintem az, hogy ez a szöveg nemcsak elméletileg, térben és időben volt jól szituált, hanem történetileg és geográfiailag is. Ugyanis éppen abban a pillanatban érkezett Derrida, és vele együtt a francia strukturalizmus és annak kritikája Amerikába, amikor az értelmiség az újkritika hosszú uralma után éppen új eszméket keresett. A dekonstrukció által jelzett decentralizáló mozgások hozzájárultak ahhoz a radikális váltáshoz, amely ebben az időben következik be Amerikában, és amely az újkritika hegemoniája után az irodalom interdiszciplináris vagy transzdiszciplináris megközelítése felé mutatott. Ennek következtében jelentek meg az amerikai irodalomelmélet tékéjén az olyan új kritikai iskolák vagy csoportosulások, mint pl. a Yale-iskola, a reader-response kritika, a feminis-

ta kritika, az új historizmus, a fekete esztétika, a nukleáris kritika, az újbóloldali mozgalmak stb.

Ez a váltás nemcsak a diszciplináris, hanem az intézményes rendet, kereteket is érintette, ami magyarázatul szolgál a heves ellenreakciókra, továbbá arra is, hogy miért láthatták az újkritika vagy más párhuzamos és konkurrens iskolák pozícióvédői a dekonstrukció veszélyét ilyen nagynak. M. H. Abrams, Wayne Booth, W. Jackson Bate, Gerald Graff és mások reakciói tartalmaznak ugyan jogos kritikai észrevételeket is, de ebben a szituációban vehemenciájuk miatt főbikus megnyilvánulásnak tűnnek.²⁵

Egy másik magyarázat, amint ezt Paul de Man kiemeli, paradox módon az, „hogy ellentétben a legtöbb francia kritikussal, Derrida nagyon is »szövegközelben« dolgozik, nagyon figyelmesen olvas, és erre az amerikai irodalomtanárok és diákok – az újkriticismusnak és a szoros olvasásnak köszönhetően – jobban felkészültek, mint az európaiak.”²⁶ A paradoxon az, hogy Derrida és a dekonstrukció amerikai változata éppen az újkritika ellen lép föl, miközben ennek olvasási módja teszi lehetővé elterjedését.

A legnagyobb szerepe ebben a „sikertörténetben” kétségkívül a Yale-iskolának volt, amely az 1970-es években jött létre a Yale egyetemen. Ezt az „iskolát” vagy ahogy többen is ironikusan megjegyzi, „maffiát”, Jacques Derrida – aki részben Franciaországban, részben pedig Amerikában tanít –, Paul de Man, Geoffrey H. Hartman, J. Hillis Miller és Harold Bloom alkották. A hetvenes évek végén a kritikusok egy újabb csoportja lépett fel a dekonstrukció „színeiben”, akikhez Shoshana Felman, Barbara Johnson, Gayatri Chakravorty Spivak, Jeffrey Mehlman és mások tartoztak.²⁷ Míg az első generáció vizsgálódásának középpontjában elsősorban az irodalom és irodalomkritika viszonya, helyzete, szerepe, funkciója állott, addig a második generáció tagjai, részben az első hatására, részben pedig ezek pozícióinak kritikájaként, nagyobb érdeklődést mutattak a feminizmus, a francia pszichoanalízis, a társadalmi és történelmi témák iránt. Munkáikkal nagymértékben hozzájárultak Derrida szövegeinek angol fordításához

25 Erről a kérdésről lásd bővebben Vincent B. Leitch: „Interpellációk a dekonstruktív kriticismus ellen”, Az amerikai irodalomelmélet és irodalomkritika - a harmincas évektől a nyolcvanas évekig, Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 1992, 295-299.

26 Paul de Man, „An Interview with Paul de Man”, *The Resistance to Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986, 116.

27 Shoshana Felman „nemzedéki” hovatartozása vitatható, mivel az első „nemzedékkel” együtt lép föl, de ennek ellenére kimarad a Yale-iskola „non-manifesztójából” (*Deconstruction and Criti-*

és értelmezéséhez, ami lehetővé tette, hogy a nyolcvanas években a dekonstrukció szélesebb körökben is elterjedjen Amerikában.

Ebben a (t)erjedési folyamatban, a dekonstrukció ezen geográfikus, transzatlanti, univerzitárius és campusiánus disszeminációjában inflálódhatnak az „eredeti” derridai elgondolások. Egyrészt a dekonstrukcióban benne rejlő decentralizáló potenciál miatt felerősödtek az intézményekhez hű kritikusok önvédelmi reakciói, akiknek perspektívájából a dekonstrukció úgy jelent meg, mint parazitikus, antireferenciális, antihumánus, antihistorikus és antimimetikus tevékenység. Másrészt Derrida gondolatai és stílusa elindítanak a fiatal kritikusok körében egy gyors és kritikátlan adaptálási és szimulációs folyamatot is, mely már a Derrida-mánia irányába mutat. Ez a Derrida-effektus, amelyet mint „derridizmust”, „derridianizmust” vagy „derridadaizmust” tartanak számon, egyrészt az intézménnyel való szembenállásban, másrészt nyelvi akrobatikában merül ki, viszont nagy támadási felületet szolgáltatott az akadémiai tudományosság őrei számára, és a Derrida-szövegek értelmezése helyett aggodalmas vészharangkongatásokhoz vezetett.

A Derrida-mánia

A derridianizmus, vagy derridadaizmus már jelzi a Derrida-interpretációk másik szélsőséges pólusát, a Derrida-mániát, mely nemcsak Amerikára korlátozódik, hanem a nyolcvanas évek végén visszahat Európára is.

Klaus Laermann²⁸ a német intellektuális életben térképezi föl ezeket a Derrida-effektusokat. A „*fiat nox*” típusú „sportág” (*Sportart*) szerinte – amint ezt a francia filozófiát minősíti²⁹ – meglehetősen népes táborot gyűjtött össze Németországban, és intellektuális diavatjelenséggé vált. Ezt ő egy nem kevésbé „kánkános és dadás” fordulattal „lacananc” és „derridada”, frankolatria vagy frankománia címkékkel

látja el. Mint minden divatjelenség, a frankománia is utánzás, különbözni és hasonlítani akaráson alapszik. Ehhez még hozzáadódik a kor intellektuális lenyomataként a metainterpretációk labirintusában, azaz rizómáiban való tükröződés effektusa, ami ahhoz vezet, hogy a Derrida-szövegeket alig, de azok interpretációját annál inkább ismerik és idézik. Innen a frivolitás, ami ezt a divatjelenséget is kíséri, és ami a Derrida-szövegek értelmezése helyett a nyelv- és írásjátékok burjánzásához vezet. Ez a jelenség a „kritikátlan alkalmazkodást” jelenti, mely „a sokat mondó frankomán idézetek beszüremkedésében” érhető *szöveg*en. Legszembetűnőbb jegyei pedig a „nyelv és a tudományos nyelv diskurzusától való eltérés fokozott igénye”, „a kommunikáció célzatos tagadása”, a „tárgytalanítás” prediktuma, az inter- vagy transzdiszciplinaritás jegyében fogant „nagyzási hóbort”, a „szubjektumbomlás”, a „történelem végének”, „az egyetemes szimulációnak” fokozott észlelése avagy színlelése. Leginkább azonban a szövegértelmezésekkel kapcsolatban bizonyulnak megszállottnak a „divattanoncok”, a szélsőségekig fokozzák és űzik a jelentés-nélküliség eufóriájából vagy eksztázisából fakadó paratextuális játékokat.

Bár úgy tűnik Laermann megjegyzései alapján, hogy a „lacananc” és „derridada” jelenség aggasztó és egyre szélesebb körökben terjed, az intellektuális erőpiac és a divatjelenségek belső dinamikáját figyelve aligha ilyen veszélyes a helyzet. A fölgyorsult versenyszellem és a különbözni akarás túljárja ezt a jelenséget is, talán épp egy Laermann-mán(ia) formájában.

A DEKONSTRUKCIÓ KRITIKÁI

A szélsőséges megnyilvánulásokon túl azonban vannak olyan kísérletek is, amelyek megpróbálnak „kritikusan” viszonyulni a Derrida-féle dekonstrukcióhoz. Ezek közül a jelenkori

cism, New York: Seabury, 1979.). Jonathan Culler az *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism* (New York: Cornell University Press) című könyvének bibliográfiájában Shoshana Felman mint az „*école de Yale*” tagját említi (J. Culler, im. 289.) Barbara Johnson pedig a „Gender Theory and the Yale School” (Barbara Johnson „Gender Theory and the Yale School”, Robert Con Davis and Ronald Schleifer (ed.) *Rhetoric and Form: Deconstruction at Yale*, Norman: University of Oklahoma Press, 1985, 101-112.) című cikkében a Yale-iskola „férfi-iskola” voltával, a női nyelvezet „idegen-nyelv” jellegével hozza összefüggésbe a Felmanról való „aktív megfedkezést” (B. Johnson im. 101) 28 Vö. Klaus Laermann, „Lacananc und Derridada. Über die Frankolatrie in den Kulturwissenschaften”, *Kursbuch* 84, 1986 34-43. Részletek magyarul, „Lacananc és Derridada”, Pethő Bertalan (szerk.), *A posztmodern*, Budapest: Gondolat 1992, 437-444. 29 Vö. *Die Zeit* 22. 22.Mai 1992, 59.

diskurzusok illetve az „Erkenntnisinteresse” (Habermas) erőmegoszlását figyelembe véve Jürgen Habermas, Richard Rorty és Manfred Frank értelmezéseit emelem ki.

Mindhárom esetben, éppen a jelzett gondolkodók által átalakított vagy előzetesen elfogadott – a frankfurti-iskola, neo-pragmatizmus, hermeneutika kérdésfeltevése által meghatározott – kritikai pozíciók, illetve a nagyon is egyéni és sajátos nyelvhasználat, szótár és kérdészmód miatt, meglehetősen bonyolult és összetett képet kapunk a dekonstrukcióról. Ennek oka a jelzett értelmezésekben nem annyira a dekonstrukció jellegéből, mint inkább a fordított perspektíva alkalmazásából ered. Ugyanis ezekben a vizsgálódásokban a kérdésfeltevés jellege miatt szerintem elfedődnek, átfedődnek vagy legalábbis fénytörést szenvednek a dekonstrukció jellegzetes vonásai. A Derrida-értelmezésben játszott szerepükön túl ezek az írások arra is lehetőséget teremtenek, hogy az említett fénytörés és fordított megvilágítás effektusait követhessük.

A dekonstrukció a „hermeneutikai-ringben”

Manfred Frank az általa neostrukturálisnak nevezett irányzatot – Foucault, Lyotard, Derrida, Deleuze, Guattari – a hermeneutika felől közelíti meg, mégpedig olyan kérdések alapján, mint a történetiség, a szubjektivitás, az értelem, a jelentés stb.³⁰ Ennek következtében, Frank „eredeti” szándékával ellentétben inkább az derül ki, hogy miért nem hermeneutika a dekonstrukció, és nem az, hogy mi a dekonstrukció.³¹ Ez a kérdésfelvetés valójában a hermeneutának jelent „helyzetelőnyt”, mivel a dekonstrukció számára ezek a kérdések nem ilyen formában és nem ezzel a hangsúllyal tevődnek fel. Ez nem jelenti azt, hogy tudatosan vagy éppen a hermeneutika ellenében hanyagolnák el a történeti kontextus – esetleg *Kontextidentitát?* –, a *Seinsidentitát* és a *Sinnidentitát* kérdését. Ez a kérdésfeltevés mindenképp egy fordított pers-

pektíva alkalmazását jelenti, melynek következtében átrendeződnek a kép erővonalai. Innen az esetleges torzítások és torzulások, amelyek Frank értelmezésében a neostrukturálismust és ezen belül a dekonstrukciót is jellemzik. Mindez azonban nem kérdőjelezi meg a kísérlet létjogosultságát, de óvatosságra int a következtetéseket illetően.

A hermeneutika és dekonstrukció közötti konfliktust Frank szerint akkor tudnánk feloldani, ha történetüket rekonstruálnánk. Azt a történetet, mely az ész egyetemesség-igényének szétadását jeleníti meg a „történelmi tudat” súlya alatt. Ennek a szétválásnak a következtében kerülnek szembe egymással a szcientifista és hermeneutikus nézetek, illetve a strukturális és a hermeneutika. Bár Frank részletes magyarázata kézenfekvőnek tűnhet, azt hiszem, mégsem meggyőző. A hermeneutika és dekonstrukció közötti ellentét nem kifejezetten vagy kizárólagosan csak történeti és történelmi okokkal magyarázható, nem is pusztán német-francia ügy. Inkább két eltérő gondolkodásmódról, hagyomány- és szövegkezelési módról van szó, amelyek között a különbségek ellenére több párhuzam is vonható.³² A hermeneutika a megértés, az érthetőség irányába mutat, egy azonosítható, identikus jelentést (*Sinnidentitát*) tételez, ehhez van szüksége a megértő szubjektum identitására és a történelmi tudat garanciájára. A strukturális a struktúrára koncentrálna, ennek rendel alá mindent, ez a gondolkodásmód a struktúra kérdése körül szerveződik, következképpen figyelmen kívül hagyja a szubjektumot, a történetiséget, sőt sok esetben magát a jelentést is. Az eltérő irányultságon túl, ami aligha merül ki pusztán ennyiben, több közös vonás is kiemelhető a két gondolkodásmód között: a nyelvnek tulajdonított meghatározó szerep, a vezérelve alapozott központosító, hierarchikus szemlélet stb. A Frank által neostrukturálisnak nevezett „gondolkodás-irányzat” (*Denkrichtung*) „nemzetiségre” és „történetiségre” való tekintet nélkül bírálja ezt a központosított, hierarchikus gonkol-

30 Manfred Frank, *Was ist Neostrukturismus?*, Frankfurt: Suhrkamp 1984, 609.

31 Vannak ugyanis olyan próbálkozások is, melyek, mint például Susan Suleimané, azt próbálják bizonyítani, hogy a dekonstrukció is hermeneutika (Vö. Vincent B. Leitch 1992, 263.), vagy legalábbis annak egy „hideg” állapota, amint ezt John D. Caputo tételezi (Vö. John D. Caputo: „Cold Hermeneutics”, *Radical Hermeneutics*, Indiana Univ. Press, Bloomington and Indianapolis, 1987, 187-209.)

32 A hermeneutika és a dekonstrukció közötti párhuzamok és különbségek kimutatása kétségtelesen napjainkban az elméletírás legnagyobb kihívásaihoz tartozik. Mivel azonban itt elsősorban a Derrida és a dekonstrukció által feltett kérdések vizsgálatával foglalkozom, melyek a hermeneutika kérdésfeltevésének horizontjában nem mindig horizontális kérdések, kénytelen vagyok csak néhány aspektusára utalni ennek a kérdéskörnek.

kodást, azaz egyaránt értelmezhető a strukturalizmus és a hermeneutika bírálataként is. A neohermeneutika – mondjuk a Gadameré Heideggerhez képest, vagy visszajátszva a korszakolás abszurditásait Frank forgatókönyve szerint, neo-neohermeneutika a Schleiermacheréhez képest – még több párhuzamot mutat a neostrukturalizmussal, amiként erre Frank is utal, így a „nyelvi fordulat” meghatározó szerepe mindkettő számára, a metafizika-kritika, a Nietzsche által elindított racionalitás-kritika, az abszolút szellemmel szembeni kétely, az irodalom és irodalomkritika kitüntetett szerepe stb.

E párhuzamok ellenére, aligha jöhetett létre párbeszéd a két típusú filozófia, vagy Gadamer és Derrida között. Ennek oka nem kizárólag a személyekben keresendő, hanem gondolkodásmódjuk másságában. Míg a hermeneutika a dialogikus-jelleg, és a párbeszéd mint modell előtérbe helyezése miatt sokkal nyitottabbnak mutatkozott és mutatkozik a párbeszédre, addig a dekonstrukció számára ez a beszéd-szituáció másként adott, az írás egy más szituációt hoz létre, ahol nem a dialógusra, a jelenletre, a beszélgetésre tevődik a hangsúly, hanem az írás már-már anoním folyamatára. Ez a különbség nem alapozza meg a két gondolkodásmód közötti értéktételeket, pusztán a különbségek, párhuzamok feltárásához vezethet. Frank éppen ezeket a különbségeket, párhuzamokat próbálja historikus és szisztematikus vizsgálódásában „átvilágítani”.³³ Azonban továbbra is fenntartja a párizsi Gadamer-Derrida „beszélgetés” moderátori funkcióját, bár itt már sokkal összetettebbé válik a helyzete, maga a szituáció is, amennyiben elfogadjuk álláspontját: „Ami elválaszt bennünket, talán ugyanaz, mint ami összeköt: a beszélgetés elvi uralhatatlanságának, az egymás közt váltott jelek rögzíthetetlenségének, a magunk másokkal való megértését elősegítő jelenségek identitás-nélküliségének és minden gondolható konszenzus elvi hipotetikusságának a tudata.”³⁴ Ebből a perspektívából illuzórikusnak, ha nem éppen naivnak tűnhet a beszélgetés-szituáció fenntartása, és megnövekszik az „üres beszéd” veszé-

lye, amelynek csapdáját Frank megpróbálja Lacan értelmezésével preventív módon leszerelni.

De lemondva Frank értelmezésének értelmezésében a teljesség igényéről, pusztán a Derrida által jelzett „végtelen vagy általános szöveg” valamint a dekonstrukció franki értelmezését szeretném kiemelni, mégpedig nem is annyira igazságtartalma, mint a szövegkezelés jellege miatt. Frank, de Derrida értelmezői közül többen is alkalmazzák azt a technikát, hogy a Derrida-szövegekben megjelenő kérdésekre a Derrida-interjúkból adott válaszokkal felelnek. Ez az eljárás bár jogos, hiszen az interjú is Derrida-szöveg, sőt a Derrida-szövegek nehézségi foka indokolt is teheti alkalmazását, mégis torzít, mivel egy másvalaki által kiemelt szempontra adott válaszként jelenik meg, és nagy a veszélye annak, hogy a visszaolvasásban vagy ráolvasásban a szerzői autoritás alapján magyarázó elvvé válik. Így a sokat idézett általános vagy egyetemes szöveg fogalma is sokkal árnyaltabbá és összetettebbé válik, ha Derrida többi szövegének függvényében és kontextusában nézzük, ahol éppen ezen egyetemesítő, általánosító tendenciák és az ezeket fenntartó gondolkodásmódok kérdőjeleződnek meg. A tág értelemben vett szöveg-fogalmat az én olvasatom szerint nem 1972-ben alkotta meg Derrida, bár ekkor arra kényszerül, hogy magyarázza, hanem már a korábbi írásaiban, így például a *Grammatológiá*-ban is megtalálható.³⁵ A szöveggel való korlátozatlan beszélgetés pedig, amire Frank utal, inkább a szövegben való korlátozatlan szövegszerű mozgásként érthető, ami nem a *dialogikusság* intertextualitás-elméletéhez vezet, hanem inkább a paralogikusság, vagy hogy kikerüljük a logikus-ság által állított csapdát és a paralógia Lyotard általi értelmezésébe bonyolódást, szöveginterferenciához vezet. Vagy mondhatnánk, hogy egyszerűen párbeszéd helyett pár-írás történik?

Ami a dekonstrukció értelmezéseit illeti, Frank kiemeli, hogy Derrida anti-hermeneutikájával és ennek Egyesült Államok-beli „anarcho-strukturalista” variánsával³⁶ szemben nem a hagyományos tudományethosra kell

33 Vö. Manfred Frank, „A nyelv uralhatóságának határai”, *Hermeneutika és dekonstrukció*, 1991/4, 347-379.

34 i.m. 348.

35 Vö. J. Derrida, *De la grammatologie*, Paris: Minuit, 1967, 26. vagy a magyar fordításban: *Grammatológia*, (Ford. Molnár Miklós), Szombathely, Párizs, Bécs, Budapest: Életünk, Magyar Műhely, 1991, 36. Mivel a *Grammatológiának* csak az első része jelent meg magyar fordításban, a második résszel kapcsolatban az eredeti francia kiadásra hivatkozom.

36 Manfred Frank, „Wörter, is, Werter, Wörter”, *Die Zeit* 1992 szept. 11., Nr. 38, 74.

hivatkozni, mint ami a Cambridge-i felzúdulás mögöttes motivációja is volt, hanem elsősorban józan ellen-érvelésre lenne szükség. Ezen a ponton Frank mégiscsak a tudományos ethosz egyik alaptételére hivatkozik és ezzel a felszólításával eleget tesz, talán épp szándékaival ellentétben, a hagyományos akademikusság követelményeinek.

Ellen-argumentáció „frankfurter” módra

Habermas Derrida-interpretációiban szintén a saját filozófiai pozícióit kéri számon Derridától, így az argumentatív érvelést, a modern tervezetet, a nyelv problémamegoldó kapacitását, a kommunikatív cselekvés-készséget, a nyelv közvetítő szerepének hangsúlyozását, az igazságigény fenntartását és így tovább. Ebből a perspektívából a derridai dekonstrukció úgy jelenik meg, mint ami lényegében nem sok újat jelent a heideggeri filozófiához képest, mint egy olyan vállalkozás, mely a „szavak írás általi mortifikációjához” vezet, egy „abszolút olvashatóságot” tételez, továbbá felfüggeszti a nyelv problémamegoldó potenciálját. Ezek az észrevételek azonban a jogos kritikai megjegyzéseken túl tartalmazznak a Habermas pozíciójából következően torzító effektusokat is.

Habermas ugyanis, miközben például argumentatívnak aligha tekinthető módon, antimodernizmusa miatt ifjúkonzervatívként osztja ki Derridát, felrója neki, hogy nem eléggé argumentatív (*argumentationsfreudig*), hanem – tehetjük hozzá – „deklaratív”, vagy, hogy még inkább megtartsuk a távolságot a logikus érvelés-struktúra vonzásától, „fraktatív”. Ezzel a „fraktativitásával” éppen a szigorú logikai argumentációk rendjét forgatja föl.³⁷

„Eddig tehát semmi új.”³⁸

Habermas Derrida-értelmezésében a *Les fins de l'homme* Heidegger-interpretációjából indul ki, a két gondolkodó közötti párhuzamokra utalva. Értelmezése szerint Derrida vállalkozá-

sában a destrukció egyszerűen dekonstrukciónak nevezetik. Azaz szerinte nem történik semmi új Derrida filozófiájával. Az új iránti éhség azonban Habermas nézőpontját, elvárásait villantják föl, a maga emancipatorikus és evolucionista világlátását kéri számon Derridán.

Habermas szerint Derrida filozófiája jelentősen eltér a kései Heidegger metaforikájától. Ez utóbbival kapcsolatban Habermas Bourdieu „csendéletét” idézi, miszerint Heidegger a maga léttörténeti fatalizmusát egy iparosodás előtti paraszti ellenvilág szentimentális és ott-honosító képeivel stafírozza ki, míg Derrida gondolkodása inkább egy szubverzív partizánharchoz hasonlít.³⁹

Habermas beállításában Heidegger az eredet-filozófia temporalizálását az igazság-fogalom gyökértelenítésével éri el, amiért nem kárpótol az sem, hogy mindezt történelmileg dinamizált folyamattá teszi és olyan látnoki gesztust vesz föl, melynek tükrében ez a folyamat megragadhatatlan marad. A Heidegger által ebből a pozícióból bevezetett fogalmak éppen ezért struktúrára nélküliek és ugyanúgy diffúz jellegűek maradnak, mint az, aminek magyarázataként bevezette őket. A felkent fogalmak ugyanabban a szentségi aurában részesültek és részesítenek, mint a rejtőzködő lét, és ezáltal kicsúsznak minden racionális értelmezhetőség alól.

Derrida is szembesül ezzel a situációval, melynek megoldására Habermas szerint a strukturalizmus teremt lehetőséget. Heidegger számára a nyelv úgy jelenik meg, mint a léttörténet médiuma, mint a lét háza, azonban a nyelvet soha nem veti alá alaposabb vizsgálatnak. Ez az a pont, ahol Habermas szerint Derrida közbelép. Derrida, Saussure nyelvszemléletének bírálata alapján, magát a lingvisztikát használja föl metafizika-kritikájában, és ezáltal „teszi meg a lépést a tudatfilozófiától (*Bewußtseinsphilosophie*) a nyelvfilozófiáig és a grammatológia által a vizsgálódásnak olyan területét nyitja meg, amely Heidegger számára a lét-filozófia szintjén nem volt lehetséges.”⁴⁰

Ezek alapján Derrida közbelépésével mégis

37 A huszadik század másik „fraktál” filozófusa Wittgenstein, aki viszont Derridától eltérően nem tart igényt arra, hogy a tradicionális filozófiai szövegeket is „új módon” olvassa, azaz „fraktálja”, hanem – mint a *Tractatus* előszavában megjegyzi – számára teljesen mindegy, hogy mit mondtak korábbi filozófusok. Vö. „Vorwort”, *Tractatus logico-philosophicus*, Frankfurt: Suhrkamp 1984, 9.

38 Vö. J. Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt: Suhrkamp 1986, 192. „Soweit also nichts Neues.”

39 Vö. Habermas im. 192.

40 i.m. 193.

történik valami, amit ha újként nem is, de más-ként foghatunk föl Heidegger pozíciójához, és a filozófiatörténeti hagyományhoz képest egyaránt. Sőt én még tovább is mennék, és azt is megkockáztatnám, hogy a jelzett közbelépéssel párhuzamosan még nagyobb jelentőséggel bír az írás általi közbelépés, azon *írás-fordulat*, amelyet Derrida hajt végre, újraértelmezve az írásnak a filozófiában játszott szerepét és jelentőségét. Bár Habermas a későbbiekben hangsúlyozza ennek a lépésnek a fontosságát, mégsem tulajdonít neki nagyobb szerepet, mint a Heideggertől való különbözés és a lingvisztikán való túllépés: „Derrida Heideggertől elsősorban egy a látszat szerinti tudományos igény által különbözik; de aztán új tudományával mégis túllép a tudományok fölötti inkompetenciáján általában, és a lingvisztikáén különösen.”⁴¹

Az írás mortifikáló jellege és az abszolút olvashatóság vádjá

Habermas *Grammatológia*-értelmezésében Derridának az íráshoz való viszonyát a zsidó tradíció homlokterében magyarázza, és ezáltal szerintem eltereli a figyelmet a filozófiai vonatkozásokról. Ez az érv, amint Habermas és Derrida utalnak rá, Susan Handelman szövegében⁴² is megjelenik. Mindkettőjükre vonatkozóan jegyzi meg Derrida:

„Ha azt mondom, hogy nem vagyok misztikus, és főként nem zsidó misztikus, amint ezt Habermas egy helyen állítja, akkor nem azért mondom ezt, hogy bebiztosítsam magamat, hanem egyszerűen mert így van. Nemcsak személy szerint nem vagyok misztikus, hanem kétem, hogy abból, amit írok, bármi is a miszticizmus legkisebb nyomát hordozná magán. Ebben az értelemben, amennyiben én ezt meg tudom ítélni, nemcsak Habermas és köztem van igen sok félreértés. Ez részben azért van, mert a német filozófusok szövegeimet nem közvetlenül olvassák, hanem másodlagos irodalomra, gyakran amerikai interpretációkra

hivatkoznak. Ha pl. Habermas az én judaizáló miszticizmusomról beszél, akkor egy amerikai könyvre hivatkozik, amelyet Susan Handelman írt, és amely szerintem kétségtelenül érdekes könyv, de nagyon problematikus az az állítása, hogy a judaizmus elveszett fia lennék. Egyébként soha nem olvasunk közvetlenül. Jól tudom, hogy mindig sémákból és közvetítésekből olvasunk, tehát nem követelem meg én sem, hogy úgy olvassanak engem, mintha szövegeim előtt intuitív eksztázisba lehetne helyezkedni, de megkövetelem, hogy óvatosabban legyünk a közvetítésekkel, kritikusabbak a fordításokkal és az olyan kontextuson keresztüli kerülőutakkal, amelyek igen gyakran távol vannak az enyémtől.”⁴³

Az értelmezés e zsakutáján túl két lényeges mozzanatot emelhetnénk ki, amely Derrida íráskonceptiójának habermasi „nem-értése” felé mutat. Az egyik az abszolút olvashatóság, a másik a szavak írás általi mortifikációjának kérdése. Habermas megvilágításában úgy jelenik meg Derrida, mint akit pusztán az idő, téren, alkotón túlmutató abszolút olvashatóság érdekel.⁴⁴

Szerintem Habermas ezen a ponton „vak” marad Derrida filozófiai gondolkodására, amely éppen az abszolút olvashatóság, abszolút megfejthetőség, abszolút megíráhatóság ellen, ezt tematizálva és ezt kifogásolva íródik. Pusztán az olvashatóság kérdésénél maradván, a *Grammatológiában* Derrida több formában is kifejti, igaz, „nem eléggé argumentatív módon” (és ebben igaza van Habermasnak), hogy az abszolút könyv, az abszolút olvashatóság, az abszolút íráhatóság: a teljes beszéd, a metafizikai gondolkodásmód, a transzcendens olvasás igénye által létrehozott vágyprojekció. Az olvasás, annak legalábbis az a formája, amelyet Derrida gyakorol, a lassú, differenciált és differenciáló olvasás, irányultságánál fogva nem lehet abszolút. Mindig számol és figyelmeztet az olvasat esetleges voltára. Ezen túlmenően a Derrida szövegeiben megjelenő „eldönthetetlenségek” és az olvashatatlanság mint felismert és tudatosított körülmé-

41 i.m. 214.

42 Vö. Susan Handelman, „Jacques Derrida and the heretic Hermeneutic”, Mark Krupnick (ed.), *Displacement, Derrida and After*, Bloomington: Indiana University Press 1983, 98-129.

43 F. Rötzer, *Französische Philosophen im Gespräch*, München: Klaus Boer 1987, 74.: Derrida megjegyzéséből úgy tűnik, mintha Habermas Susan Handelmantól vette volna a judaizmus-írás összefüggésének ötletét. Azonban Habermas (i.m. 217. 46. lábjegyzet) hangsúlyozza: „Ebben az interpretációban egy általam utólag (J. Culler utalásának köszönhetően) megismert Susan Handelman-cikk által igazoltnak látom magamat.”

44 Vö. Habermas, i.m. 196.

nyek éppen az abszolút olvashatóság lehetetlenségét mutatják ki, mivel vannak a szövegben ellenállási pontok, melyek annak írott, olvasott karakteréből származnak, és melyeknek száma nem stabil és véges, ezért a szövegek végérvényesen vagy abszolút értelemben elolvashatatlanok, kimeríthetetlenek és megfeythetetlenek. Ez viszont Derridánál nem a nihilizmus, relativizmus dimenziója felé mutat, hanem a szövegvizsgálatot illetően mint lehetőség adott és adódik. Azonban amiként ebben a megvilágításban nem értelmezhető az abszolút olvashatóság, ugyanúgy az abszolút olvashatatlanság sem. A szövegek írott jellegükénél fogva hordozzák és megtartják az olvashatóság ismérveit, de ez nem jelenti egyszerre az abszolút olvashatóság garanciáját is.

Az írás kettős mozgása, az írás és a törlés ennek az abszolút-relatív oppozícióképző mentális aktivitásnak a megkérdőjelezésére irányul. A szöveg íródásának folyamatában lehetőséget láthatnánk egy abszolút olvashatóságra, amit azonban a törlődés – amely szintén nem végleges, és nem a kitörlés, a megsemmisítés irányába mutat – felfüggeszt.

Habermas szerint Derrida felfogása csupán az élő beszédnek a nyelv önmagának elégséges struktúráitól való függését variálja, és nem tesz mást, mint a nyelvtudomány helyére a grammatológiát, az írás tudományát helyezi. Ez az állítás pusztán egy mechanikus helycserét sejt, ami semmi más következménnyel nem járna, mint hogy most az írásra írának át a korábbi relációkat. Derrida azonban a helycserének, a helyettesítésnek ezt a leegyszerűsített és semlegesített változatát a *Grammatológia* Rousseau-értelmezésében „dekonstruálja”, kimutatván ennek metafizika-függőségét, és ráirányítván a figyelmet arra, hogy mivel a dolgok nem önazonosak, nem tiszták, hanem már mindig a differencia által fertőzöttek, egy ilyen egyszerű helycsere lehetetlenné válik. Minden új helyettesítő vagy szupplementum magával hozza másságát, minek következtében hozzáad valamit, más optikába állítja be azt, ami helyett őt állították, és így a helyettesített hiányból annak másságát is felszínre hozza. Így minden helyettesítés hiány és jelenlét játékerévé, azonosság és különbözőség egymásba-tetszésének színterévé válik. Ezt a bonyolult viszonyhálózatot figyelmen kívül hagyhatjuk ugyan, amiként ezt Derrida szerint a metafizikai gondolkodás tenni próbálta, azonban nem

szüntethetjük meg, és nem zárhatjuk ki végérvényesen vizsgálódásunk teréből.

Husserl és Derrida, Habermas perspektívájából

Habermas Derrida-értelmezésében következetesen Husserlt kéri számon a Derrida-szövegtől, azaz Derridát Husserl felől interpretálja és nem fordítva. Ezáltal a Derrida-interpretációnak megváltozik, ellentétes irányúvá válik az optikája és így a torzítás veszélyei is megnőnek. A Husserl szövegébe beleolvasott Derrida-szöveg a szubjektum nélküli történnel visszajut az eredetfilozófia csendjébe. Az írás által a Derrida-szöveg találósképpé (*Vexierbild*) válik, azaz egymást tükröző varázstükrök tüköreffektusává, ahol az eredet megragadása lehetetlen: „Nem a lét története az első és az utolsó, hanem egy találósképp: régi szövegek labirintusszerű tüköreffektusai, amelyek közül mindegyik folytonosan még régebbi szövegekre utal, anélkül hogy azt a reményt keltené, hogy valaha is birtokolhatjuk az ősrást. (...) Derrida kitart egy olyan múlt szédítő gondolata mellett, amely soha nem volt jelen.”⁴⁵

Derrida írásaiban azonban egy olyan időszemlélet körvonalazódik, amelyet úgy látszik, figyelmen kívül hagy Habermas. Ez ugyanis nem a lineáris múlt-jelen-jövő mechanikus időfelfogás lefolyását követi, hanem az időbeliség azon dinamikáját, amely lehetetlenné teszi ezt a lineáris modellt. A jelen mint a múlt és a jövő egymásba-játszásának pillanata kiragadható ugyan az időfolyamatból és fixálható, ám ezáltal megfosztatik folyamatszerűségétől. Ugyanígy a múlt és a jövő is megragadhatatlan pusztán támpontként vagy viszonyítási pontként a jelen fókuszából kiszelt időmetszeteken. Éppen ezért időszemléletünk kialakításánál figyelniünk kell arra, hogy valójában a mi optikánk kivetítéséről, a mi gondolkodásunk által letapogatott vagy kimetszett időzónákról lehet szó, és nem egyszer és mindenkorra stabilizálható és linearizálható végérvényes koordinátákról, amint ezt Derrida szerint a logocentrikus és fonocentrikus gondolkodás a maga legitimációjának és fennmaradásának érdekében tételezte. Ennek következtében a múlt aligha tételezhető úgy, mint ami jelenként jelen volt.

Habermas vizsgálódásait azzal indította, hogy Derrida írásai alapján kimutatta, nem sikerült Derridának sem kijutnia az igazságtörténné aporetikájából. Szerinte ugyanis „Derri-

45 i.m. 211.

da mint a modern filozófiai diskurzus résztvevője, maga is öröklí egy olyan metafizikakritika gyengéit, mely az eredetfilozófia intenciójától nem tud elszakadni. A megváltozott gesztus ellenére végső soron ő is kézzelfogható patológiák misztifikációját műveli; ő is lekapcsolja a lényegi, nevezetesen a dekonstruáló gondolkodást a tudományos analízisről, és egy meghatározatlan autoritás tartalmatlan esküdjésénéltnér földet. Ugyanakkor ez nem egy a létező által megváltoztatott lét autoritása, hanem egy száműzött, tévelygő, saját értelmétől elidegenedett, a szent távollétét testamentárikusan bizonyító irat távolléte.⁴⁶ Habermas ezért frappáns és stílusos megjegyzéseiből úgy tűnik, figyelmen kívül hagyja Derrida dekonstrukciójának kettős mozgását, bár igaz, hogy egyik sem a tudományosság vagy a kommunikabilitás bűvöletében fogant: valóban, Derrida nem tagadja meg a metafizikai örökséget, hanem tudomásul veszi ennek létét és megkerülhetetlenségét, de mindvégig távolságot tart ezekről a fogalmaktól, alapos vizsgálatnak veti alá őket. Ennek a kettős megvilágításnak következtében egyszerre látjuk a fogalmak beágyazottságát és kitörési kísérleteiket.

A nyelv problémamegoldó kapacitásának számonkérése

Habermas saját nyelv- és kommunikáció-felfogása szerint kritizálja Derridát, számonkérve tőle, hogy miközben a retorika és az irodalmiság felől olvassa a filozófiát, figyelmen kívül hagyja vagy eltünteti a nyelv problémamegoldó kapacitását, és ezáltal a kommunikáció lehetetlenségét hangsúlyozza: „Egy esztétikai kontextualizmus Derridát vakká teszi azzal a körülménnyel kapcsolatban, hogy a mindennapi kommunikatív gyakorlat annak köszönhetően, hogy a kommunikatív cselekedetbe idealizációk vannak beépítve, lehetővé teszi a világban való tanulási folyamatokat, amelyeken az interpretáló nyelv világot feltáró erejének igazolódnia kell. Ezek egy minden helyi korlátot transzcendáló saját értelmet alakítanak ki, mivel tapasztalatok és állítások csak kritizálható érvényességi igények fényében alakulnak ki. Derrida elhanyagolja a megértés-orientált cselekvés érvényességi bázisának tagadási potenciálját; a nyelv világlétrehozó kapacitása mögött eltünteti a problémamegoldó

kapacitást, amellyel a nyelv mint az a médium rendelkezik, amely által a kommunikatív cselekvők a világviszonylatokba bebocsájtatnak, ha meg akarják egymást érteni az objektív világban, közös társadalmi világukban vagy egy esetenként privilegizáltan megközelíthető szubjektív világban.”⁴⁷

Habermas itt nem azt a sokat hangoztatott vádat ismétli meg, mely szerint Derrida textualizálja a valóságot, hanem, úgy tűnik, paradox módon éppen azt hiányolja, hogy nem textualizál eléggé, amennyiben nem veszi figyelembe a nyelv különféle, a nyelvben (látszólag) túlmutató aktivitásait. Habermas hiányolja, hogy Derrida a nyelv aktus-jellegét nem építi be elgondolásaiba, azt a funkciórendszert, amelyet – bár itt kritikájában nem említi név szerint – Austin és Searle dolgoztak ki. Derrida valóban nem veszi át kritikátlanul a nyelvi aktusok elméletét. Azonban nem azért, mert nem lenne nagyon is tudatában a nyelvi aktivitásoknak, hiszen Derrida filozófiája a nyelvi rétegződéseknek és differenciált aktivitásoknak a filozófiája, hanem azért, mert a nyelvi aktusok, legalábbis a Searle-i értelemben, lehatárolnák a nyelvi játék mezejét, megkötnék, azaz egy adott és limitált kontextusra fixálnák. Derrida szerint viszont a nyelv figuratív, differenciatív és disszeminatív potenciálja ellenáll ennek a fixálásnak.

Derrida szövegértelmezése egyáltalán nem zárja ki azt, amit Habermas hiányol vele kapcsolatban, az a bizonyos „esztétikai kontextualizmus” sem annyira vakká, mint inkább nyitottá teszi Derridát és tágabb teret nyit meg a nyelv működése számára is. Ezáltal nem annyira Derridát, hanem inkább Habermast illethetnének azzal a Habermas kijelentései által implikált váddal, miszerint a derridai szövegértelmezés szemantikai nivellációhoz és retorikai aporetikához vezet.

Habermas egy bizonyos racionalitás és pragmatika működtetését várja el a nyelvtől, aminek következtében úgy tűnik, ő maga is a logikai helyett egy retorikai apóriába süllyed. Ugyanis amennyiben a nyelv kiterjeszkedik a valóság föltárására és alakítására, annyiban retorizálja a valóságot, amely a retorizált szöveggel válik azonosíthatóvá, azon keresztül válik megközelíthetővé. Ezáltal viszont hagyományos értelemben Habermas sem tudománykritikát, racionalitáskritikát és metafizikakritikát művel. A nyelv retorikussága miatt,

46 i.m. 214.

47 i.m. 241.

szándékaival ellentétben, nem definiálhatók véglegesen a racionalitás és referencialitás fogalmai.

Derrida a logocentrizmust nem a meta-logikusság, vagy retorikusság nevében akarja kritizálni, mint azt Habermas gondolja. Ha ezt akarná, akkor „logikai retorikát” művelne, és megállna félúton, pontosabban a retorika egyfajta meta-logika, egyfajta fölöttes, ellenőrző és értékelő szint lenne, amely ugyanúgy középonti és strukturált, mint a bírált logika vagy racionalitás. Ebben az esetben jogos lenne a retorikai aporetikusság vádja, amely az eredeti racionalitás-aporetikát csak egy magasabb szintre tolná el.

Derrida azonban itt egy *más*, a logika és retorika által egyaránt kisajátíthatatlan értelmezési stratégiával, a dekonstrukcióval vizsgálja a logika és retorika fogalmait, és a körülöttük szerveződő eljárás módokat. Ebből a perspektívából nézve a hagyományos kritika minden változata – így a Habermasé is – belül marad a logika és retorika logocentrikus körén. Ily módon inkább Habermas kritikája tekinthető aporetikának, míg Derrida éppen a dekonstrukció meghatározhatatlanságával, logikára és retorikára redukálhatatlanságával túlmutat a Habermas-féle vádakon.

Habermas verifikációs „komplexusa”

Habermas szerint Derrida és Rorty kontextualizáló nyelvfelfogása érzéketlen marad a tények és főként a cáfoló tények iránt. Szerinte kontextuális idealizációikban mindketten félreismerik a diskurzusok tulajdonképpeni értékét, melyek a mindennapi kommunikációból „kidiifferenciálódnak” (*ausdifferenzieren*)⁴⁸ és speciális érvényességi dimenzióra vagy problémakomplexumra vonatkoznak. Ezek körül szerveződik a modern társadalomban a tudomány, a morál és a jog. Habermas a társadalomban betöltött szerep alapján funkció-megoszlást tételez a nyelv problémamegoldó és világ-feltáró kapacitása között: „A megfelelő kulturális cselekvési rendszerek hasonló módon kezelik a problémamegoldó kapacitásokat, mint a művészeti és irodalmi működések a világ feltárásának kapacitásait. Mivel Derrida ezt az egyet, éppen a »poetikus« nyelvi funkciót túláltalánosítja, nem veszi figyelembe többé

azt a komplex viszonyt, amely egy normál-nyelvi mindennapi gyakorlat és a két ellenkező irányban kidiifferenciálódott mindennapiságon kívüli szféra közt van. Míg a világ-feltárás és a problémamegoldás a mindennapi nyelv működési közegében együtt tartatnak, addig egyrészt a művészet és az irodalom, másrészt pedig a tudomány, morál és jog, olyan tapasztalatokra és tudásmódokra specializálódnak, amelyek mindenkor egy nyelvi funkció és egy érvényességi dimenzió kialakulásához és földolgozásához vezetnek. Derrida holisztikusan kiegyenlíti ezeket a komplikált kapcsolatokat, hogy a filozófiát az irodalommal és kritikával összehozza. Félreismeri azt a különös helyzetet, amelyet mind a filozófia, mind az irodalomkritika elfoglalnak, mindegyik a maga módján mint közvetítő a szakkultúrák és a mindennapi világ közt.”⁴⁹

Habermas számára az irodalomkritika és filozófia is „közvetítő” szerepet játszanak: „hídat” vernek az irodalom illetve a szakértői tudás és a mindennapi nyelv közt. Ezáltal mindkettő a „problémamegoldó-komplexus” áldozatává esik. A kritika feladata Habermas szerint az, hogy fordító feladatokat lásson el. Ám mégha elfogadnánk is e híd-funkciót (*Brückenfunktion*), akkor is számolnunk kellene a retorikussággal, melynek következtében mind az irodalomkritika, mind a filozófia a poetikus nyelv közelébe kerül. A retorikának ezt a ki-tüntetett szerepét hangsúlyozza Habermas is. Sőt a „szakértő-kultúra (*Expertenkulturen*)” és a „mindennapi nyelvhasználat (*Alltagssprache*)” közötti közvetítőfeladat (*Vermittlungsaufgabe*) betöltésében, a paradoxonok feloldásában nagy szerepet szán a retorikának: „Ezt a paradoxont csak azáltal tudják megoldani, hogy speciális nyelveiket retorikailag abban a mértékben tágitják ki és gazdagítják, amennyire ez szükséges ahhoz, hogy manifeszt kijelentési tartalmakat indirekt közlésekkel célzatosan összekössenek. Ez magyarázza azt az erős retorikai vonást, amely egyaránt jellemzi az irodalomkritikusok és filozófusok vizsgálatait. A jelentős kritikusok és a nagy filozófusok rangos írók is. Retorikai teljesítményük szerint az irodalomkritika és a filozófia testvérei az irodalomnak – és így egymásnak is. De ebben ki is merül rokonságuk.”⁵⁰ Habermas tehát elvileg tág teret nyit a filozófia, irodalomkritika és iro-

48 i.m.241-243.

49 i.m.243.

50 i.m.245.

dalom közötti kapcsolat értelmezése számára, de rögtön ki is jelölve a határokat le is szűkíti az értelmezés horizontját. Sőt még tovább szűkíti azzal a megállapításával, mely szerint a retorikai eszközök mindig egy másik argumentációs formának alárendeltek.

Habermas szerint, ha Derrida eljárásai alapján a filozófiai gondolkodást megfosztjuk a problémamegoldó képességétől, azaz „irodalomkritikailag átfunkcionáltatjuk”, akkor az elveszíti „komolyságát”, produktivitását és teljesítőképességét. Ugyanakkor az irodalomkritikai ítélőerő is elveszti erejét, ha az esztétikai tapasztalat tartalmak megragadása helyett pusztán metafizika-kritikává válik. A két vállalkozás hamis asszimilációja mindkettőt megfosztja szubsztanciájától. A filozófia és irodalom egyesítése Habermas szerint nem vezet ki az aporiából.⁵¹ Ennek megfelelően Habermas perspektívájából Derrida vállalkozása kudarcra vagy aporetikázásra ítéltetett.

Derrida írásaiban azonban a filozófia-irodalom-irodalomelmélet közötti viszony nem redukálható a közvetítő vagy hídfunkcióra. A különböző tárgyerületek között tételezett határokat Derrida párhuzamos gondolatmozgásai, gyakori perspektívaváltásai feloszlatják, vagy kimozdítják eredeti helyükről, ami viszont nem vezet a különbözőségek eltüntetéséhez. Ebben az aktivitásban az irodalmi és nem-irodalmi szövegek között a nyelvi funkciók világfeltáró-problémamegoldó típusú tagolása alapján felállított különbség érvényét veszíti anélkül, hogy ennek következtében Derrida fölfogása „holisztikussá” válna. A különbség nem kizárólag a világban betöltött funkció alapján ragadható meg, hanem az artikuláció, a tér-időbeli szóródás jellegében.

Habermas szerint, akárcsak Heidegger vagy Adorno, Derrida is árnyékok ellen küzd, mint ha még a hegeli „erős” metafizikai fogalmakkal – elmélet, igazság és rendszer – kellene harcolnia, ki akarván ragadni a filozófiát az utolsó szó megtalálására törekvő álomból. Egy ilyen szó és nyelv azonban önmagát világítaná meg, nem igényelne több kommentárt és interpretációt. Habermas szerint Heidegger, Adorno és Derrida éppen ezért összetévesztik az univerzalisztikus kérdésfeltevéseket azokkal a régóta föladvott státusigényekkel, amelyeket a filozófia régebben válaszainak követelt.

Habermas kiemeli Derridáról írt szövegének

lábjegyzetében, azaz perifériára, margóra szorítva a lényegét – talán épp Derridára való rájátszásként? –, hogy számol azzal a triviális lehetőséggel, hogy az általa és fegyvertársai nevében is megfogalmazott igazságigény holnap vagy akár holnapután valahol revidelődik. „Ezzel a fallibilizmussal azonban mi filozófusok és nemfilozófusok, nem mondunk le az igazságigényről (...) de tudjuk, hogy az igazságigénynek nincs nulla kontextusa. Az igazságigényt ma és itt támasztjuk, de tudjuk, hogy ki van téve a holnapi kritikának. Ezért számolunk azzal a triviális lehetőséggel, hogy holnap vagy más helyen revízió alá esik. A filozófia továbbra is a racionalitás örökének tartja magát, amennyiben életformánkhoz tartozik valamilyen értelmességi igény. Munkája során azonban kombinálja az erős kijelentéseket a gyenge státusigényekkel, amelyek annyira kevésbé totalitáriusak, hogy ellenük nem szükséges totalizáló észkritikát (*Vernunftkritik*) művelni.”⁵² Ebben a mozzanatban látom megragadhatónak a Habermas és Derrida közti alapvető különbséget. Azzal, ahogy Habermas a felülvizsgálhatóság lehetőségével számol, kívül kerül és kívül marad a szövegen. Szövegét a biztos tudás és állítás igénye határozza meg, míg a triviális lehetőséggel való számolás nem a szövegben és a szöveg által íródik. Derrida esetében az ilyen és hasonló jellegű gesztusok a szövegben és a szöveggel íródnak. Ez a típusú gondolkodási gesztus (*Denkgestus*) nyomokat hagy a Derrida-szövegen, melyeket tudatosan vállal. A Habermas által tett *Denkgestus* a szöveg dimenziójából kirekeszti – legalábbis szándékai szerint – a tévedhetőséget, és az igazságigény (*Wahrheitsanspruch*) lehetőségét és igényét írja. A szöveget ennek a *Denkgestus*-nak a területére akarja redukálni. A tévedhetőség vagy megcáfolhatóság ténye kívülmarad ezen a területen, és egy cselekvési gesztus (*Handlungsgestus*) lehetőségeként jelenik meg. Ezáltal nem egyszerre írja és törli a szöveget – mint Derrida –, hanem ez a két mozzanat szándékai szerint elválik. Bár szövegeiben minimálisra csökkenti az írás-törlés-kettősség lehetőségeit, mégis megtalálhatóak azok a pontok, amelyek alapján paradoxonai feltárulnak. Például Habermas utal arra, hogy a „*Wahrheitsanspruch*” számára nem tételeznek nulla-kontextust, azaz a nulla-fok szerint sem értelmezhető, de mégis úgy tesz később, mintha a nem-null fok kon-

51 Vö. i.m.243-246.

52 Vö. i.m.246k. lábjegyzet.

textusa alárendelhető lenne a „Wahrheitsanspruch”-nak. Vagy legalábbis magyarázó elvként működhetne. Ha így lenne, akkor ténylegesen null-fokról indulhatna. A kontextus egyéb tényezőit ezáltal nullifikálja, megsemmisíti, alárendeli, másodlagossá teszi. Derrida olvasata viszont a nem-nulla fokon megjelenő más interpretációknak is egyenlő esélyt vagy fontosságot tulajdonít, és nem rendeli alá a *Wahrheitsanspruch*-nak ezeket a másokat. Ezt a folyamatot Derrida szövegeiben azáltal írja, hogy nem szolgáltatja ki a szöveget egyetlen *Denkgestus*-nak vagy *Handlungsgestus*-nak, hanem magában a szövegben teszi meg a *Gestuswechsel*-t, és ennek folyamatát is rögzíti. Mivel jelen van a folyamatszerűség, nem rögzíthető vagy szolgáltatható ki az interpretáció vagy a szöveg egyetlen egy gesztusnak sem, legyen az akár az igazság, akár a félreértés. Az, hogy Derrida számol a félreérthetőséggel, és a megcáfolhatósággal, az tudatosan íródik szövegeiben, és nem azon kívül, mintegy meta- vagy felülről jövő reflexióval – szűrreflexióval – megerősített vagy kijavított állítás jelenik meg.

Rorty derrid(iron)izálása

Rorty Derrida-értelmezése esetében, szemben Frank és Habermas értelmezésével, nem annyira hagyományos értelemben vett kritikáról, hanem inkább olvasatról van szó, és ennek megfelelően az esszéisztikus stílus és szellemesség jellemzi a szövegeket. Rorty Derrida-értelmezése több szempontból is figyelmet érdemel: egyrészt Derrida filozófiájának megítéléséért, másrészt Derridának a filozófián belüli elhelyezéséről Christopher Norris-szal és Rodolphe Gaschéval folytatott vitái miatt,⁵³ harmadrészt pedig a Derrida írásmódjával kapcsolatos „esetlegesség, ironia és szolidaritás” miatt.

Nem vitatva el a Rorty-interpretáció érdekeit, mely Derridát egy új írásmód megteremtőjeként tartja számon,⁵⁴ sem az értelmezés kritikai élet, mely számos jogos észrevételt tartalmaz és több továbbgondolandó kérdést is fölvet,⁵⁵ pusztán néhány olyan mozzanatra szeretnék utalni, ahol annak ellenére, hogy Rorty maga figyelmeztet, „(Derrida) nem játszik másvalaki végleges szótárának szabályai szerint”,⁵⁶ mégis áldozatul esik Rorty szótárának, metaforikus átírásainak.

Szinte érthetetlen Rorty önkritikus megjegyzése a „Dekonstrukció és megkerülés” című cikk lábjegyzetében,⁵⁷ ahol arra utal, hogy „a beszéd-írás ellentétet túlságosan komolyan vettem néhány évvel ezelőtt egyik Derridáról írott esszémben”.⁵⁸ Ebben az esszéjében ugyanis Rorty tényleg hangsúlyozza Derrida filozófiájának másságát, amit ennek írás-voltában vél felfedezni, de a beszéd-írás ellentétről alig esik szó, és különösen arról nem, hogy az írásnak a beszéd rovására valamiféle kitüntetett szerepet tulajdonítana Rorty. Továbbá számomra megalapozatlannak tűnik Rorty azon „hite” is, mely szerint: „Derrida a korai munkáinak elvont, a filozófia alapszabályait követő módszerétől a kései Wittgensteinéhoz inkább hasonló módszer irányába halad. Valójában a korai munkásságát hibás indulásként kell felfognom, miként a *Lét és idő* is helytelen indulás a kései Heidegger munkásságának a fényében, s amiképpen Wittgenstein a *Tractatus*-át téves indulásnak gondolta.”⁵⁹

Indokoltnak tartom Rorty azon törekvését, mely a Derrida és Wittgenstein írásai közötti párhuzamok kimutatására irányul.⁶⁰ Ez a párhuzam azonban szerintem nem merül ki a „korai” és „késői” írásokra való tagolás és a „korai” írások szükségszerű megtagadásának gesztusában. Nem hiszem, hogy Derridának

53 Ennek történetét és bibliográfiáját ld. R.Rorty, „From ironist theory to private allusions: Derrida”, *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 124; R.Rorty, „Dekonstrukció és megkerülés”, *Literatura* 1991/4, 443-466, R.Rorty, „Vajon transzcendentális filozófus-e Derrida? *Gond* 1992/2, 108-118.

54 Vö. R. Rorty, „Dekonstrukció és megkerülés”, *Literatura* 1991/4, 447, 452, 457.

55 Vö. i.m. 457-465.

56 R. Rorty, „From ironist theory to private allusions: Derrida”, *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 133. A Rorty ezen írásából vett idézeteket Boros János fordította.

57 *Literatura*, 1991/4. 455 (17.lábjegyzet)

58 R. Rorty, „Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida”, *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, (1982) 1989, 90-110.

59 R. Rorty, „Vajon transzcendentális filozófus-e Derrida?” *Gond*, 1992/2, 115.

60 A Wittgenstein és Derrida közti párhuzam kimutatására számos kísérlet történt. A fenomenoló-

vissza kellene vonnia „korai” szövegeit, még kevésbé azt, hogy ezeket „hibás indulásként” foghatnánk föl. Ha elfogadnánk a „korai-késői” tagolást, akkor Derridának az írással foglalkozó, logo-fono-etnocentrizmust megkérdőjelező írásait kellene visszavonnia. Ilyen visszavonásnak viszont, legalábbis egyelőre, nem találhatjuk nyomait Derrida írsaiban – ellenében Wittgensteinnel vagy Heideggerrel.

Derrida szövegeiben – legalábbis szerintem – már első írásaitól jelen van a derridai „szótár”, a maga teljes arzenáljával. Nem látok olyan jellegű fordulatot vagy stílusváltást, mint amilyen Wittgenstein esetében kimutatható, és ami indokoltá tenné ezt a belső tagolást Derrida esetében is. Ez a korai-késői felosztás inkább a Wittgenstein vagy Heidegger értelmezések visszahatása a Derrida értelmezésre. A „korainak” titulált szövegek valóban jobban hordozzák a strukturáltság nyomait, de a de-konstrukció, a disszeminátorika, a differenciál vagy differáló potenciál már jelen van bennük. Ezekkel az írásokkal Derrida nagyon is fontos fordulatot hajt végre a filozófiatörténetben, melyet az *írás fordulataként* nevezhetnénk meg, a kopernikuszi, a kanti, a nyelvi fordulat analógiájára. Ezt a fordulatot nem a nyelv ellenében vagy rovására teszi, hanem egy, a filozófia és a nyelvészet kutatásaiban háttérben maradt, ám az 1960-as években felszínre került mozzanat megjelenítése révén. Az írás fordulata így nem ellen-fordulat, és nem is értelmezendő a saussure-i lingvisztikának vagy akár az angolszász nyelvfilozófiának való visszavágásként.

A derridai dekonstrukció az írás fogalmának tematizálásával nem folytatja az ellen- vagy vissza-típusú áttitődöt, hanem teret nyit a filozófiáról való gondolkodás számára és egy eddig elhanyagolt vagy figyelmen kívül hagyott perspektívából világít rá, vagy világít körbe a filozófia színterén, éppen ezért visszavonhatatlan. Ez a fordulat az, ami a Wittgenstein-

Derrida párhuzamot indokoltá teszi szerintem, és nem az a váltás, amit Rorty Derrida szövegein belül a „korai” korszak „ironist theory”-ja, azaz ironizáló elmélete és a „késői” korszak „private allusions”-ja, magánjellegű allúziók között tételez. Wittgenstein a saját pályáján belül önmagával szemben is megteszi a fordulatot, amennyiben elfogadjuk, hogy a *Philosophische Untersuchungen*-gal kezdődően szakít a *Tractatus* gondolkodás- és írásmódjával. A címek – *Tractatus*, *Philosophische Untersuchungen*, *Philosophische Bemerkungen*, *Zettel* – is jelzik a fordulatot, a stílusváltást. Derrida a fordulatot már legelső írásaitól datálhatóan, a filozófiatörténethez, a filozófiatörténet eddigi gondolkodás- és írásmódjához képest teszi meg.

Párhuzam szerintem a késői Wittgenstein és Derrida eddigi írásai között vonható, „korai-késői” felosztás nélkül, és nem merül ki sem a „téves indulás” beismerésében, sem a nominalistaként való rehabilitációban, hanem a szövegkezelési módban, az értelem vagy a jelentés „szétcetzítésében” és disszeminációjában, a nyelvjátékok és írásjátékok megalapozatlanságában, valamint a szövegek által „megkövetelt” újfajta vagy mástípusú olvasásmódban érhetőek tetten.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Derrida stílusa semmit sem változna a *Grammatológiától* a *Glas*-n, a *La carte postale*-on át a *titok* (*secret*) írásáig, a *Khôra*-ban, a *Passions*-ban, a *Sauf le nom*-ban. Derrida maga is utal arra, hogy föl kellene hagynunk az egy szerző, egy stílus ábrándjával, és inkább stílusokról, a stílusok diverzitásáról, tónusváltásokról, hangnembetartoztatásról kellene beszélnünk. Ennek a stílusváltásnak és hangnembetartoztatásnak az aritmikus mozgása nyomon követhető Derrida szövegeiben is. Már első írásaiban jelen van – *De la grammatologie*, a *L'écriture et la différence*, a *La voix et le phénomène* – a tematikai sokszínűség és gazdagságon túl az a stílári sokféleség és sokrétűség is, amely az 1972-ben

gia–Wittgenstein illetve a fenomenológia–Derrida párhuzamra ld. N. Garver, „Introduction”, *Speech and Phenomena*, Evanston: Northwestern University Press 1973; W. Kuroda, „Phenomenology and Grammar: A Consideration of the Relation between Husserl's Logical Investigations and Wittgenstein's Later Philosophy”, *Analecta Husserliana* 7 (1978) 90–108.; N. Gier, *Wittgenstein and Phenomenology*, Dordrecht: Reidel, 1979. A két filozófus dekonstruktivistikus tevékenységének összehasonlítására ld. H. Staten, *Wittgenstein and Derrida*, Oxford: Basil Blackwell 1985 és Ch. Norris, *The Deconstructive Turn*, London: Routledge 1989. Az irodalom és filozófia közti kapcsolat szempontjából ld. Ch. Altieri, „Wittgenstein on Consciousness and Language: A Challenge to Derridean Literary Theory”, *Modern Language Notes* 91, no. 6. (December 1976) és G. H. Hartman, *Saving the Text. Literature/Derrida/Philosophy*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press (1981, 1982), 1985.

megjelent szövegeiben – *Marges de la philosophie*, *La dissémination* – a szövegjelrendezés, az írásképp szintjén is nagyobb játékkeret követel magának,⁶¹ és a *Glas*-ban, a *La carte postale*-ban, a *La vérité en peinture*-ben a multidimenzionális írás derridai konfigurációjához, a „pikto-ideo-fonografikus” íráshoz⁶² vezet. A Rorty által tételzett váltás nagyon is „beillene” a Derrida-fraktál-képekbe, és jelezhetné a stílusváltozást, annak ellenére, hogy nem olyan „erővel” bír, és nem oly módon „látványos” mint Wittgenstein esetében.

Indokoltnak látszik ugyan Rorty „elragadtatása” Derrida *La carte postale*, „Envois”⁶³ iránt, mert itt valóban egy másik szólam, sőt más hangok is beleíródnak Derrida szövegébe, a szerelmes levél és a levelezőlap jellegéből adódóan, ám ez a játék sem válik szerintem „komollyá”, mégcsak személyessé sem a hagyományos értelemben, mivel a címzett és a címző maga is anonim marad. Vagy talán épp ezáltal válik a legszemélyesebbé, a legintimebbé az írás, akár a szerelmi költészet. Ezáltal válik szüfrifikciává⁶⁴ a szerelmes levél Derrida esetében, és őrizi a kettősséget, Nietzsche és Proust stílusát egyaránt, nem mozdul el egyértelműen sem az egyik sem a másik irányba, ahogy ezt Rorty tételtezte,⁶⁵ már nem mérhető le az igaz

és hamis, való és fiktív mérlegén, eldönthetetlen és megdönthetetlen viszony, fátyol, lepel, titok...

Annak ellenére, hogy az „Envois” valóban olyasvalami, „amit soha senki nem gondolt eddig”,⁶⁶ mégsem „könyv” szerintem, ahogy ezt Rorty tételte, hanem írás. A levelezőlap-forma választása és a könyv-forma levelezőlappá alakítása nem kevésbé ironikus mozzanat Derrida könyvhöz való viszonyulásában,⁶⁷ mint az „Edmond Jabès és a könyv kérdése”, vagy az „Ellipszis” a *L'écriture et la différence*-ban, a nem-lineáris írás könyvrömbölő „aforisztikus energiája” a *Grammatológiá*-ban, a Tympan-ra, a margóra helyezkedés a *Marges de la philosophie*-ben, az „Hors-livre” könyvet konstituáló és dekonstituáló funkciója, a Platón és Mallarmé szövegei közötti nász a „La double séance”-ban, Sollers és Derrida egymást megidéző és kijátszó szövegoszlopai a *La dissémination* „La dissémination”-jában. Ez az ironia íródik szerintem – melyet akár Rortynak is címezhetett volna „köszönetként a termékeny tévedésért”⁶⁸ – a *La carte postale* könyv-voltát megkérdőjelező, képes-levelezőlappá alakított borítójának hátlapján:

„Szituáld a könyv tárgyát: posták (posztok) és az analitikus mozgalom, az öröm elve és a te-

61 Gayatri Chakravorty Spivak a *Grammatológia* angol fordításához írt előszavában (Gayatri Chakravorty Spivak, „Translator's Preface” to Jacques Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974, xlv) utal arra, hogy a Derrida által a *Grammatológia* első részében körvonalazott írásmód, a *La dissémination* esszéinek szövegjelrendezéseiben, idézőmódjában és főleg a *Glas*-ban válik Derrida szövegírási gyakorlatává. A *La dissémination*-tól kezdve Derrida ugyanis különös örömet lel a „szótörésben”, a szavak jelentésburkának, fátylának, leplének az írásjelek, sarkantyúk (*éperons*), pennák és egyéb fortélyos írásszerek általi felfüggesztésében, és ráhagyatkozva az ezek által elindított dis-tanciáló „dis-tánclépésekre”, piruettekre, sziluettek játékára, az írás disszeminatív kalandjába bocsátkozik.

62 Vö. Gregory L. Ulmer, *Applied Grammatology*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1985, 98–100.

63 J. Derrida, *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*, Paris: Flammarion 1980.

64 Vö. R. Derrida, „Surfiction - Four Propositions in Form of an Introduction”, R. Federman (ed.), *Surfiction. Fiction Now and Tomorrow*. Chicago: Swallow Press 1975. (Magyarul részletek Helikon 1987 154–159, valamint Pethő Bertalan (szerk.), *A posztmodern*, Budapest: Gondolat 1992, 280–282.)

65 R. Rorty, „From ironist theory to private allusions: Derrida”, *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 136. „Derrida egyre kevésbé hasonlít Nietzchére és egyre inkább Proustra. Egyre kevésbé foglalkoztatja a fenséges és a kimondhatatlan és egyre inkább a szép, bár fantasztikus újraelrendezése annak, amire emlékszik.”

66 R. Rorty, im. 137. „Összefoglalva: Azt állítom, hogy Derrida az »Envois«-ban olyan könyvet írt, amilyenre soha senki nem gondolt korábban.”

67 Lehetséges, hogy épp, a Nagy Könyv, a Nagy Mű megírásának Igitur-vágya jelenik meg Derridánál ebben az álarcban?

68 Vö. J. Derrida, „Félek a szótól, bízom a mondatban, beszélgetés Jacques Derridával”, Nagy Pál, *Magyar Narancs*, 1992 nov. 19. 37.

lekommunikációk története, a levelezőlap és az ellopott levél közt, röviden átmenet Szókratészről Freudig és azon túl. Az episztoláris irodalom ezen szatiráját túl kellett terhelni: címekkel, postai kódokkal, titkos írással írt küldeményekkel, anonim levelekkel, az egészet annyi módozatra, műfajra és hangnemre bízva. Tévútra terelem bennük a dátumokat, az aláírásokat, a címeket vagy a referenciákat, magát a nyelvet is.”⁶⁹

Ilyen és hasonló szövegeivel Derrida, akár Proust, valóban „tévútra terelte a nyelvet” és ezáltal „kiterjesztette a lehetőségek határát”,⁷⁰ de nem a filozófiai hagyomány „rekontextualizálása” által, amint ezt Rorty állítja, hanem annak „de-kontextualizálásával”. Bármennyire is meggyőzőnek tűnik Rorty rekontextualizáló projektje, ez szerintem Derridára mégsem alkalmazható *maradéktalanul*.⁷¹ Derrida nem rekontextualizál, hanem a történeti kontextus fogságából próbálja kiszabadítani, kontextusából kifejteni, de-kontextualizálni a filozófiai szövegeket. Ennek következtében nem a szövegek kon-textuális összefüggései, hanem éppen a textus és a rá- vagy köréje rakódott történeti „hordalék” különbségei, inter-textuális szövegményei kerülnek felszínre. Ez az, ami Derrida szövegkezelését megkülönbözteti a Rorty által rekontextualizációnak nevezett tex-

tuális munkától, de ugyanakkor az általa Husserl-nek tulajdonított „dekontextualizálástól”⁷² is. Derrida nem áttat azzal az illúzióval vagy utópiával, hogy ezáltal eljutunk valahová, vagy megszabadulunk valamitől, pusztán intellektuális, kognitív, pszichológiai képességeink csillapíthatatlan és nyugvópontonra soha nem jutó dinamikáját hagyja működni. Talán innen, ha van „sürgető szükségszerűség hangütésében”, és innen az a túljátszott komolyság is, amellyel a metafizikát kezeli, az „elvont” „ezoterikus problémákat” valódinak tünteti föl, a „jó öreg hegeli dialektikát” fene-mód csattogtatja, szótűzijátékaival csatakiáltásokat szimulál, „varázsigéivel” az „oppozíciók rémeit” idézi meg, a filozófia ősi szellemeit úzi. Pedig mennyivel egyszerűbb lenne, ha okulva Heidegger tanításán, játszi könnyedséggel *megkerülné* mindezt, ha önként lemondana „a mindent átölelő és differenciálatlan textualitás koronázatlan királya” tisztségéről, ha engedne a „fizika, a metafizika és a politika sokkalta rugalmasabb beszédmódjának”, az *írvacsinnált* problémákat „a tradíció egyes elemeinek korunkbeli használhatóságára irányuló kis, pragmatikus kérdésekkel” cserélné föl vagy belesimulna valamely értelmezési közösség jól megalapozott, prekondicionált melegágyába.⁷³

69 J. Derrida, *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*, Paris: Flammarion 1980. A borító hátoldalán.

70 R. Rorty, i.m. 137.

71 R. Rorty i.m. 134: „A dekonstrukció nem olyan új eljárás, amelyet egy újabb filozófiai felfedezés tett volna lehetővé. Általában a rekontextualizációt és különösen a hierarchiák megfordítását már régóta művelték. Szókratész rekontextualizálta Homéroszt, Ágoston rekontextualizálta a pogány erényeket, egyszerű bűnökké stilizálva őket, és aztán Nietzsche újra megfordította a hierarchiát; Hegel rekontextualizálta Szókratészt és Ágostont, hogy mindkettőt egyenlően *aufgehoben* elődjévé tegye; Proust (újra meg újra) rekontextualizált mindenkit akivel találkozott; és Derrida (újra meg újra) rekontextualizálja Hegelt, Austin-t, Searle-t és mindenkit, akit olvas.”

72 Vö. Rorty i.m. 130. 24. lábjegyzet.

73 Vö. R. Rorty, „Dekonstrukció és megkerülés”, *Literatura* 1991/4, 446, 458, 463, 465.

OLVASÁSKÖZÖK

Podmaniczky Szilárd: Haggyatok lótuszülésben

„Mindent megtalálhatunk egy szövegben azzal a feltétellel, hogy tiszteletlenek vagyunk vele szemben.”

(U. E.)

(*első olvasásköz*) Persze ez is csak *post* születhet. Ahogy bizonyos prekonceptciók alakulnak ki más szándékok nyomán, mint amilyen intencionális lehet például egy könyvborító ajánlása. („*Mostani, első könyvének összetettsége igen erős gesztus: szerencsésen hangsúlyos bemutatkozás.*”) A szerző pedig amellett, hogy határozottan kinyilvánítja létezését, egyebek közt kötetének gondos megszerkesztésével – fejezetek, alcímek, mottó... – még alkot magáról-magának, az olvasónak mindjárt az elején egy olyan „body-ars” poétikát (például szereti a friss kalácsot ezzel-azzal és kedvel a talpa közepével a járda szegélyére lépni, illetve szereti az írásokat jól befejezni), amelyben „sok sikert” kíván magának a borítón említett „hangsúlyos bemutatkozás”-hoz. Szimpatikus gesztus. És egy kisregényre való oldal után mintha szándékosan be akarna csapni, nem mindenkit, csak a kritikust, a négyzetre emelt Befogadót, – az egyszer(i) olvasót tekintheti bizalmas útitársnak? –, a kezdeti bizalom szertefoszlik („... a kritikusok elgondolkoznak írásművészetemen, és azt fogják hinni, hogy a rólam való beszéléssel egykönnyen azonosítanak, és elméleteik garmadájaival majdcsak befogják a mondat születését”). Felszólítás, amelyet komolyan kell venni, a csapdát kikerülendő. A „szolgai textualista” rémképe.

Képzeljünk el egy a kritikust folyamatosan negligáló író, majd fordítva: az író folyamatosan negligáló kritikust... – ez utóbbi szerintem ontológiai lehetetlenség, de legalábbis kínos magabiztosságra vallana.

(*második olvasásköz*) Podmaniczky kötetének első része. A *nyugalmazott* című kisregény – Kafka művét idézve – tekinthető negatív átváltozás-történetnek is. Az elbeszélő, aki egyben a történet főhőse, Gregor Samsa sorsával éppen ellentétesen, azt az eszmélési folyamatot járja végig s írja le, amely a minimál-létezésről, elsősorban önmaga kétséges eredményű megváltásáig vagy öngyógyításáig tart. A karkai reminiscencia, túl a már említett „megfordításon”, mindenekelőtt abban az állapotrajzban fedezhető fel, amellyel az író a *nyugalmazott* kezdeti, már-már animális élethelyzetét érzékíti meg, bár a szöveg sűrűsége itt nem a szikár, hanem inkább a lepusztított, túlon túl hétköznapi nyelv használatának eredménye. A hónapok óta, de pontosan maga az elbeszélő-én sem tudja, mióta bezárkózva vegetáló lény, tudatának teljesen birtokában, sötétben, mert a villanyt kikapcsolták, négykézláb tapogatózva csúszik-mászik, ha nem mozdulatlanságba dermedve fekszik a padlón. („Egy idő után mindig jól érzem magam a padlón. Van az a nagy felület, amihez hozzábújhatok. Aztán mászni kezdek, a testem súlya szépen megoszlik térdeimen, meg a két tenyeremen, amelyek tapogatózó csápként is szolgálnak sötét, vagy éjszakai mászás esetén.”) A házban élősködő rovarokról, patkányokról, egerekről képzelem mint alattvalóiról, s tulajdonképpen az eszmélést is egy rovar megjelenése indítja el, amikor a sikertelen bogárhajszka következtében eltűnt kredenckulcsot keresi a kertben, immár a külvilágban.

A *nyugalmazott* elbeszélője Pályi András *Éltem* című, szintén kisregény műfajú alkotásának hősnőjéhez, özv. Maday Veronikához hasonlóan, egyes szám első személyben, illetve a dialógusokat függő beszédben idézve mondja el, monologizálja történetét, azonban nem jelenidejű nézőpontból, hanem visszatekintve. Mindkét elbeszélő monológot folytat, de míg Veronika belső beszéde töredezett mondatyszerkesztéssel, erős indulati megnyilvánulásokkal ábrázolt, addig a szintén belső nézőpontból megszólaló *nyugalmazott* (a nevét nem tudjuk meg) látszólagos folyamatszerűséggel tárja az olvasó elé az események sorát. A két szereplő közelítése nemcsak a beszédmódbeli hasonlóság ürügyén merülhet fel, hanem annak a katartikus (a szó eredeti értelmében a *rossz*, a *betegség* „kipurgálásáról” van szó) folyamatnak a nyomán is, amelyet – ott a nő, itt a férfi – szenved végig. Mindketten szociológiailag jól körülhatárolható, azonos státusú réteghez tartoznak, de ennek a ténynek a *nyugalmazott* esetében kisebb a referenciája, mint az *Éltem* hőse számára: Podmaniczky nem mond(hat) el többet a beszélőről, a múltjáról, mint ami feltétlenül az eszmélési folyamat ábrázolásához szükséges. Éjjeliőr-volta itt nem eredendő, megváltoztathatatlan és megválthatatlan állapot, hanem inkább plasztikus kifejezése egy mindenkor (vagy éppen most) virtuálisan jelenlevő emberi csődhelyzetnek, amelyben a sötétség, mozdulatlanság és az álmatlanság szimbolikus kísérőmotívumok. A szociológiai dokumentarizmusnak csak annyiban van jelentősége, jelentése, amennyire például a *Sátántangóban*: A *nyugalmazott* szerzője, Krasznahorkaihoz hasonlóan, elrajzolja az ábrázolt tér és idő koordinátáit, illetve leszűkíti azokat – bár bizonyos kontextusba helyezve nagyon is fellelhetők –, és egy jövőbeli esemény eljövételének „ígéretével” mitikus ködbe rejti a jelen valóságvonatkozásait. Az esemény, amiről szó van, ez esetben az *írás* lehetősége a megvált(ód)ás következtében, egymást kölcsönösen feltételező viszonyban. Fontos kérdések, hogy *ki* az, aki ír, *mit* ír; *hogyan* írja és *miért*, esetleg *kinek*?

(*harmadik olvasásköz*) A kérdések sorából az első kettőre – *ki* és *mit* ír – a válasz talán kiolvasható az előző olvasásközből. A *hogyan* és a *miért* szorosan összefügg, mivel ezekben a kérdésekben a szöveg keletkezésének „történetéről” van szó: a szubjektív elbeszélés folyamán két cselekményszál fonódik össze és talál egymásra a műnek azon részében, amelyben a *nyugalmazott* rég elhagyott kedvesével találkozik, aki öntudatlanul a keresés útjára segíti a férfit. („...tovább kinyílni mind lassan ahogy a szabadulás órája a testben körbe jár és végre meghallgattam magam hozzám jöttem...”) A kisregény e hangsúlyos pontjáról a történet egy ívben folytatódik, s paradox módon a kétkedő pap és önmaga kétes megváltásával fejeződik be. („A papnak több kenyér jutott, ezért elvettem tőle a fölösleges részt, úgysem tudna mit kezdeni vele. Amikor jóllaktam, lesöpörtem a vacsorát a mellkasomról és vállamra hajtottam a fejem.”) A szöveg első fele, amint az elbeszélő határozott utalásaiból is kiténik, az írás megkezdése előtti időszak krónikája, a falon belüli lété, s a mű szerkezetének második felében érkezik el az elbeszélő az alkotás jelen idejéhez. („Nem gondoltam volna, hogy egyszer eljutok ide, a jelen időmbe, hogy magyarázatot keressek arra, miért is fogtam az elmúlt idők lejegyzéséhez.”) A tudat és a ház belső tereiből kapcsolatba lép a külvilággal, hozzáfog az írás aktusához, s ezzel feltartóztathatatlanul megy tovább az eszmélés folyamata. („Most, hogy kívülré kerültem, csak most látom igazán azt az elzsiabasztó, kényelmetlen és magáért való magányt, ami odabent körülvett, azokat a pózokat, melyekben sokszor órákra is megmerevedve, gondolat nélkül pusztán a tényt élveztem.”) Az önreflexiók, amelyek az egész művet végigkísérik, ezúttal nem csak a regény megalkotásának problémáira reflektálnak, hanem a „hős” belső beszédeként is működnek, amelyet személyiségének fokozatos visszanyeréséről, ennek stációiról folytat; a cselekménynek és a kommentárnak e kettős összefon(ód)ása szerzői bravúr. A „*kinek* íródott” kérdésre a válasz, a fentiekből következően, nemcsak az olvasót tételezheti, hanem magát az elbeszélőt is mint befogadót – különös tekintettel a belső magánbeszédre.

(negyedik olvasásköz) A *Dózisok könyve* címet viselő „szöveg-gyűjtemény” három ciklusa nem olyan egyenletes teljesítmény, mint *A nyugalmazott*, ám rendkívül provokatív gesztus a normatívnak nevezett poétikai szemlélettel szemben. Az ehhez hasonló „provokációk” mind gyakrabban ejtik zavarba a kilencvenes évek elején zajló irodalmi diskurzust. Legújabbban például Garaczi László írásai – különösen a *Nincs olvas!* kapcsán – alakult ki biztatóan termékeny recepció-lánc, amely ugyan nem nevezhető konszenzusnak, de jól reprezentálja azokat a törekvéseket, amelyek a jelenkori irodalomnak az epikában is végbemenő változásait kísérik figyelemmel.

(ötödik olvasásköz) A *Dózisok könyvének* írásai végigkövetik azt a folyamatot, amelyet egy szerző esetleg az első kötetétől a harmadikig járt be. Ez árulkodhat arról – némi szarkazmussal –, hogy az író „keveset” ír, egy könyvébe könnyedén belesűríti három alkotói periódusának termékeit – ez amúgy is viszonylag „vaskos” JAK-füzet; de Podmaniczky Szilárd írásainak válogatásában inkább arról van/lehet szó, hogy a szavakban, mondatfűzésekben, nyelvi fordulatokban és játékokban lubickoló, s azokban gyakorta fulladozó „szöveggyárosból” hogyan válik önmagát bizonynyal nagy aszkézissel cenzúrázó érzékeny megfigyelő, analízáló író. Ezért az írások nem mindig a „telitalálat” vagy a megformált tökéletesség következtében kerülhettek a kötetbe, hanem egy keserves (?) folyamat esetleges stációit reprezentálандó.

A *tartalom és forma hármasság* című kezdőfejezet írásainak hátterében a mondatok, az írás működ(tet)ésének dilemmája húzódik meg azzal az ironikus megfogalmazással, ahogy az a fejezetcímbe is történik, megmutatva a *hogyanra* egyre inkább nem adható válaszok lehetetlenségét, érdektelenségét. Nemcsak a megszületés processzusa foglalkoztatja a beszélőt – itt majdnem *értekezőről* is beszélhetnénk, műfaj szerint pedig *beszélyről* –, hanem a szöveg és az alkotó, a befogadó és a szöveg, valamint az alkotó és a befogadó viszonyáról is. Ebben a fejezetben a szerző kutatja azokat a lehetséges „játék-szabályokat”, amelyek mentén például a *Hogy hol?* kipontozott sorai „szomjas antik ifjú” módjára végtelen variációban kitölthetők. Az ironikus, önironikus, helyenként „obszcén”, máskor csak provokatív nyelvhasználat és bőbeszédűség azonban szétfeszíti az írói reflexiók lassan kinőtt kereteit – a „reflexiók” néhol inkább aggályoskodásnak minősülnek, s a szerző gyakran „kénytelen” önmagát biztatva befejezni az írásait. („Itt nem lehet abbahagyni, nem bírom a töredékeket... Lehet, hogy még én is átirom: kiszínezzük Isten filctollával és azt mondjuk halkán, hogy: kész”) Az első ciklus több alkotásában valóban *önműködik*, megteremtődik a szöveg, valahogy úgy, ahogy Kleist írja le azt a *A gondolat fokoza-tos megszületése a beszéd folyamán* című írásában, vagy ahogy a *Marionettszínházról* szóló esszéjében beszél a művészi alkotás folyamatáról. Hasonló szerkesztési elvre épült *A struktúra bérence* című Podmaniczky-szöveg.

(hatodik olvasásköz) Az *Uganda*-fejezet meglehetősen távolra mutató címe jelzi azt a beláthatatlanul nagyra növesztett jelentésmezőt, amely a szerző már idézett felszólítása nyomán is „kitöltésre” vár. Ezekben az írásokban – olyan kivételekkel, mint a *Honna neki, Kanyar, Mondatrendőrség* – úgy tűnik, mintha az író fejest ugrott volna egy ismeretlen mélységű vízbe, amelynek a partját pedig nagyon jól ismeri. A videoklip rendkívül gyors vágástechnikáihoz hasonló szerkesztésmód vagy nélkülöz minden narrativitást, vagy egy szöveg egyszerre több nézőpontból, illetve azok kifordításából láttat valamit, így az olvasó is elveszik a rá kivetett, s összekuszált asszociációs hálóban, ritkán talál fogódzót, hogy beljebb kerüljön ebbe a kizárólag önmagára vonatkoztatott bezáruló világba. Az utolsó, a tradicionálisan szimbolikus jelentést hordozó, de megalkotottságában nem közhelyesült *A fal* című novella, s ennek az egészétől kissé eltolódó befejezése vezet át az *Életrajzom emléképeinek* kimunkáltabb írásaihoz. A legutolsó ciklusban egyfelől a

jól ismert kisepikai műfajok – mint a novella, anekdota, short story – kifordított, ironizált változatai vezetnek vissza egy „hagyományosabb” beszédmód felé (*Tánczene; A golyók; Józsi bácsi tudja*); másfelől az *Egy beállítás képei* és a *Tehén az óceán fölött* párhuzamos illetve körkörös szerkesztésmódja is megőrzi a történet elbeszélésének látszatát. A fejezet legemlékezetesebb írásai (miként a fent említett *A fal*), olyan személyes emberi szituációkat jelenítenek meg témájukhoz méltó líraisággal és érzékiséggel, mint a gyermekkor, a szerelem, a kiszolgáltatottság vagy az elhagyatottság; ez utóbbi fogalom az Isten keresésének lehetőségét is körbejárja.

A *Haggyatok lótuszülésben* műfaji, stílusbeli sokszínűsége olyan írókat mutat be, aki tudatos önmérséklettel birtokolhatja a mesterségét. Az első prózakötetet remélhetőleg követi majd az első verseskötet is, hiszen Podmaniczky Szilárd jelen kötetének írásai és folyóiratokban megjelent versei lírai készségről is tanúskodnak... („*És ha bennem táplálékra talál egyetlen / pillanat is, kiválaszt a füvek és a könyvek / dzsungeléből, méltó szeretettel fogadhatom.*” – 1988 *Karácsony*) (*Pesti Szalon*–JAK, 1993)

EMLÉKEZÉS ÉS HELY

Kontra Ferenc: Holtak országa

megrepedt a gyöngyházfényű
szőlőszem-világ
üss szöget a falba
hogyan fölakaszhassam a képeim
(Kontra Ferenc: *Végkifejlet* [1984])

Novellák – újvidéki szerzőtől. Jobbára az utóbbi két-három év termései. Mondhatnánk: a többi kitalálható – s részben ez igaz is. Kisebbségi lét és testvérháború sokat emlegetett apóriái, az ebből adódó feszültségek és borzalmak. A kötetben található novellák azonban nem egyszerűen a „tudósítás”, a dokumentatív beszámolás eszközához nyúlnak, amely kézenfekvőnek és hatásosnak tűnne. A történetek, a képek csupán egy „erősebb”, egy hatalmasabb – bár pusztulóban lévő – valóság jelzései. Ez az erősebb valóság a keresztekben, a templomokban, a temetőben, a titokzatos hegyoldalokban, szőlőskertekben, az asztalfiókok lomjaiban, cserépkályhák tégláiban, fotóalbumok sárguló képeiben és a hozzájuk fűződő emberi viszonyokban, életekben, sorsokban keresendő. Ezek lehetnek/lehetnének az események (történetek) és a személyiség azonosságának, koherenciájának alapkövei, ezekről szólhatnak, ezeket idézhetik meg e novellák. Az újságok és hírműsorok történetei, tudósításai nem érinthetik ezt a valóságot, hisz olyan „történeti időt” hiposztazálnak, mely az események egymásutánját folyamatként, rendként, kauzálisként mutatja be. Kontra írásaiban az ilyen idő értelmezhetetlen, érzékelhetetlen, mivel már *emberemlékezet óta* beleolvadt a helybe, megmerevedett a térben, térré vált: abszolút lett, változatlan és öntörvényű. A nagypapa, az apa mesélte történetek, élmények és „megélések” jórészt megegyeznek a fiúéival és unokáéival. A nevek azonossága mellett a sorsok is azonos pályákon futnak; „a világ e szegletén, ebben az örökös viharsarokban nincs, nem volt és nem is lesz soha idő...” (Juhász Erzsébet: *Vajdasági rapszódia*, Jelenkor, 1993 május) Még csak a történelem végéről, „berekasztódéséről” sem lehetünk meggyőződve, pedig már az is „könnyebbség” volna. „Ki szól ma rám, hogyan szabad emlékezni? Apám szavai mérhetetlen távolságra húzódnak vissza, és nem lehet vitatkozni emlékeivel, melyek sohasem illettek abba a mozaikba, amit történelemképnek kellett nevezni. Éppen a mozaikkockák szabálytalansága miatt nem lehet eldönteni, befejeződött-e a történet, amely kicsordul kanonizált medréből, vagy újra tétlen szállásadók leszünk, megfélemlített kiszolgálói és talán túlélői a testvérháborúnak, amely most autentikus apropója az emlékezésnek.” (*Vörösboros poharak*) Csak akkor mondható valamiről, hogy eljött a vége, ha jól látható a menete: ha a „mozaikkockák” szabálytalanok, ha a folyamat, a történet gerince sem érthető, akkor a végéről sem lehet beszélni – csak a hely biztos, a „holtak országa”. A két világháború és a mostani öldöklés, az akkori és a jelenlegi kegyetlenségek és szenvedések összemosódnak, egymásra rétegződnek az emlékező tudatában: „A fiókban összecsúszott az idő, ahogy egymást fedték a tárgyak, kiegyenlítőddott a teremtés a pusztulással.” (*Hazafelé*)

A mozaikszerűen összeálló „novellás” kötet sokféle szöveget tartalmaz: interjú alapján készült élménybeszámolót, életrajzi ihletésű elbeszélést, esszét, publicisztikába hajló és azért „hagyományos” novellákat is (ez utóbbiak – talán nem véletlenül – tűnnek a legkevésbé sikerülteknek: a *Tolvajra lesve* és a *Párbeszéd holdas éjszakán* gyengécske, kissé kiszámítható

„csattanóikkal”). Mi lehet az az erő, amely e sokféle szöveget hitelessé és ugyanannak a kötetnek a részeivé teheti? A fentebb már hangsúlyosan emlegetett »hely« és »emlékezés«, egy külső és egy belső szál, melyek teljességgel összefonódnak. Az emlékek a hely részei, s ha nincs már, aki emlékezzen, akkor azok a helyek sincsenek többé. Ezért kell újra és újra felidézni őket, miként a *Drávaszögi requiemb* is elhangzik: „Fel kell sorolnom újra, ha egyre ritkábban hazajutok, mert féltennem kell mindazt, amire egyre kevesebben akarnak emlékezni. Az aknazajban a történelemkép látszik újfent meghasonlani és beláthatatlan módon reinkarnálódni.” Mondhatnánk, ezek némileg „irodalmon kívüli” intenciók. Jean Baudrillard nagyívű korjellemzésével szólva: „Vajon nem szimptomatikusan mutatkozik-e meg ebben a törekvésben az a közös sejtélem, hogy végéhez ért a történések, a történeti mozgások ideje, ezért átfogó mesterséges emlékezettel, a múlt minden létező jelével kell felvérteznünk magunkat, hogy elviselhessük: nincs többé jövő, új jégkorszak közelít?” (*Nem lesz 2000.*, 2000, 1991 december) Persze ez az emlékezet nem mesterséges, nem adatbankszerű. A „datum” csak valakihez, valakikhez, személyekhez és életeikhez kötődve érdekes, csak ezáltal létezik: így jelennek meg a legtöbb novellában. Az írás – emlékezési aktus, hogy valaminek a végjátéka megnyúljon. Az „igazibb, tisztább” művészet (?) iránti vágy irrelevánssá válik, e kötetben már fel sem sejlik, ahogy még 1984-ben: „hallgatásunk messzi kunyhójában / leéli életét legszebb mondatunk” (*három kiáltás*).

„Amióta általánosan elterjedt a benyomás, hogy a történelemnek nincs útiterve, egy folyamatszerű senkiföldjén tapogatózunk előre. A kötelékeitől megszabadult realitások elbeszélhetőségével éppoly rosszul áll a dolog, mint a megjövendőléssel...” – írja Peter Sloterdijk. (*A történelem után*, 2000, 1992 augusztus) Az elbeszélhetőség problémája több szempontból is felmerülhet. Az események, amikről szó esik, túl vannak a régi értelemben vett történéseken, amelyeknek volt oka, esetleg célja; eleje, közepe, vége: itt „csak úgy” történik valami, az ott élőkkel *megesnek* (főként az eltiprás értelmében) a dolgok, irányíthatatlanul, feltartóztathatatlanul: szakadékként, örvényként rántva magával résztvevőt, szemlélőt és olvasót. Félelmetes helyeken használ Kontra soremeléseket: helyenként a lap közepén járva két-három lépcsőt is zuhanunk a mélybe, az elmondhatatlanba. A lefelé tartó út egyszerre a rettenet és a döbbenet, a lélek és az emlékek kútjába vezető. Az elmondottak iránti érzékenységgel kapcsolatos problémák – hogy alig ráz már meg bennünket jobban egy híradásban hallott véres esemény egy regényben olvasottnál; hogy az erőszakfilmek brutális képei és a híradók *valóságos* s mégis ugyanilyen képei közti határ elmosódott – feloldódhatnak a szövegek személyességében. Ezért marad az igazi kihívás a személyhez kötöttség elvesztése és az abból adódó feledés: „Árva marad a papíron a sor. Hiányzik a történet folytatása, elmegy mellettem, tobzódik a hátam mögött, befejezi önmagát, kinyitja helyettem a könyvet, vértelen szája motyog valamit, mint aki elalvás előtt imádkozik, belekékül lassan a feledésbe.” (*Az ünnep aranyszíné*)

„A kortárs tudat számára a halál már nem »az arra való képtelenséget jelenti, hogy legyen egy tervünk« – mint azt egykor Levinas megfogalmazta –, hanem annak lehetetlenségét, hogy halotti beszédet tartsunk. Meglehet, hogy ilyen beszédekkel nem megyünk sokra, de epilógikus génuszával a sokat kárhozott posztmodern mindennek ellenére mégis a manapság lehetséges lélekjelenlét optimumát éri el” (Peter Sloterdijk). Ezt a génuszt és ezt az optimumot mutatják fel a *Holtak országa* szövegei. „Ha nincs hold a kút felett háladáds napján, és rebbenő korongját a víz tükrén nem látni meg, akkor sötét éjszakák köszöntenek ránk – tartja a hallgatás darázsi hegyének hiedelme. Nem láttam a kutat mostanában, azon a helyen most tankok állnak övig a földbe ásva. Csak a feltételes mód marad itt sokáig, ahogyan a legtöbb jóslat kezdődik.” (*Ha nincs hold a kút felett*). (*Kecskeméti Tanítóképző Főiskola*, 1993)

AZ ÉLET AGRIPPINA NÉLKÜL

Mennyire hiányzik! Pedig csak néhány hét telt el Händel *Agrippinájának* utolsó előadása óta. Hiányzik a zene, bár ez még viszonylag könnyen pótolható, hiszen készült a műről lemez híres énekesekkel és a Capella Savariával, de az mégsem ugyanaz. Más hangok és hangfajok, más összehangolás, és újra lejátszva mindig egyforma. Az óbudai előadás viszont változott, voltak jobb és rosszabb napot kifogó énekesek, és voltak egyenletesen fejlődők, áttevődtek, igaz, csak finoman, a hangsúlyok, még a szöveg sem maradt ugyanaz. És az arcok hiányzanak, a szakállas Oberfrank karmester, P. Szabó Anikó, a csembalista, egy szemüveges brácsás, egy szőke trombitás.

Pedig nem nagyon szerettem a zenekart, szükséges rossznak gondoltam, MÁV-szimfonikusok, még megfizethetők és elfogadhatóak. Óhatatlanul avíttnak tűnt egy barokk opera előadása modern hangszereken – de csak a bemutató előtt. Egyébként is az egész régi zene kérdés már lezáródott. Nem osztották föl egymás között a repertoárt a különféle zenekarok, hiszen elérnek egymás mellett. A világpiacon megjelenő legutóbbi Händel-lemezen, a *Semelén* modern hangszereken játszanak, és operisták énekelnek, akár csak az óbudai *Agrippinában*. Amitől nem lehet eltekinteni – a lényegesen kisebb létszám, általában az élénkebb tempók –, azt Oberfrank Géza is tudta, és ha sokat is hibáztak a zenészek irányítása alatt, azt nem lehet mondani, hogy lélektelenek lettek volna, vagy széles vibrátójukkal agyondöngölték volna Händel érzékeny zenéjét. Mindvégig megvolt az alap, amire egy operaelőadást föl lehet húzni, sőt az előadássorozat alatt sehol nem volt annyira egyértelmű a fejlődés, mint éppen a zenekarnál.

Rettentően fájtak a húzások – és mindjárt két okból is. Sohasem tartottam egészen tisztességes fogásnak, ha egy operát úgy játszanak el, hogy részleteket kihagynak belőle. Alig megbocsátható ennyi engedmény a közízlésnek. Nádasdy Kálmánról mesélik, hogy az operarendező tanoncokat így okította: „Uraim, van egy általánosan elterjedt tévhit, hogy az emberek szeretik a zenét. Óriási tévedés. Az emberek nem szeretik a zenét, és önknek az a dolguk, hogy ez ne derüljön ki.” Nádasdynak legalább annyiban igaza van, hogy azon okok között, ami miatt a közönség megnéz egy előadást, az zene nincs az első ötben. Ha tehát a rendező vagy a karmester elvesz a zenéből, a siker esélyeit növeli. Händel operáinál egyébként is nagy a csábítás, hiszen már akkor elvettek belőlük és hozzáírtak, könnyű húzni a darabot, amely recitatívók és áriák sora. Senkinek sem tűnik föl, ha kimarad néhány ária, és a cselekmény is pergőbbé válik. Mégsem hiszem, hogy félelemből rövidítették a darabon. Händel egy korai művét előadni a kultúráért nehezen lelkesedő Budapesten, „off-off-Broadway”, a Zichy kastélyban önmagában is bátor dolog. Átlagos *Agrippinának* buknia kellett volna, közönybe fulladnia. Ha fogadóirodát vezetnék, hetet adtam volna egy ellen, hogy az utolsó előadáson fél ház sem lesz. Még a váratlan hideg is segített volna. Az emberek azonban egyre jöttek, pokrócokba, kabátba csomagolva. Ha nem húznak az operából, és a sötétedés miatt nyolc óra előtt nem tudnak kezdeni, két szünettel eltartott volna éjfél után egyig. Az pedig már tényleg sok lett volna, arra kérni a tisztelt közönséget, hogy éjszaka gyalog sétáljon haza Óbudáról. És csak jobb egy sokak által megnézett rövidített változat, mint egy teljes, üres székek előtt.

Hiába értem meg azonban a húzások tényét, nem az fáj, hanem a szív az el nem hangzottakért. Gyönyörű áriák maradtak ki, és várnak lassan háromszáz éve a magyarországi

bemutatóra. Halvány sejtelem, hogy az óbudaiak ugyanígy voltak vele, és először a teljes előadásra gondoltak, hiszen meglehetősen későn, az első felvonás tizenkettedik jelenetében nyúltak bele a darabba, teljes szerepet pedig nem hagytak ki, legalább egy ária jutott mindenkinek. Más kérdés, hogy ki hogyan tudott élni vele.

Négyen voltak egyáriások. Közülük a Claudius császár szolgáját, Lesbust éneklő Kenesey Gábor helyzete volt a legkényesebb, mert ő sehogyan sem illett a szerepbe, így kénytelen volt azt igazítani magára. Lesbust igazából ócska talpnyaló, urak gondolatait kitaláló, kevésből is szót értő. Kenesey viszont vastag léptű medve, egyre szebbé érő hanggal, így az előírt Lesbust helyett az úr hasonmása típust alakította. Sokat játszott az arcával, kísérte azokat a kínos eseményeket, amelyek nem vele, hanem Claudius-szal történtek.

A főiskoláról éppen kikerült Wiedemann Bernadett Júnót énekelte. Ez a szerep valóban csak egy ária, egy színpadra lépés, hogy a finálé előtt emelje az ünnep fényét. Wiedemannak nagyon ki kellett volna tűnnie könnyed mezzoszopránjával, friss hangjával, sajnos azonban ő volt a mostohagyermek a rendezésben. Annyi minden történt az ária alatt, hogy jószerivel senki sem figyelt az énekesre. Görögtűz lobbant a színen, tűzijáték a fejek fölött, a színpad ellentétes sarkában pedig Gregor József a közélettől visszavonult Claudius-ként fütyörészett és pecázott. Szívesen háborognék a gyengéért, követelnék több figyelmet a pályakezdő számára, de nem érdemes. Foglalkozási ártalom, sőt munkaköri kötelesség a színpadon, hogy minden lehetőséggel élni kell, a közönség lesz boldogabb tőle. Wiedemann Bernadettet egyébként sem kell féltetni – bizonyos, hogy még sokszor örülhetünk hangjának.

Különös pár volt Narcissus és Pallante, Rozsos István és Martin János. Az eredetiek történelmi alakok, Claudius görög libertusai, hihetetlen vagyonnal és hatalommal bírtak a birodalomban, míg Néró ki nem végeztette őket. Händelnél egyszerű szerepekké váltak, mindkettő egyforma arctalan figura, csak részesei a történetnek, nem alakítói. Gyorsan lezavarhatták volna az elején az áriákat, és készen is vanánk. A rendezés azonban ennyivel nem érte be, elválasztotta őket a két név és a két különböző alkatú szereplő nyomán. Mindkettő korrupt maradt, de Martin Pallantéjában volt némi férfiasság, hősiességre való hajlam, ami azonban nevetségessé vált ostobasága miatt. Rozsos nárcisztikus kéjencet alakított, nőiesen túlmozgott, felsikoltott, vihogott. Ágrippina, mondta, rövid, szenvedő á-val. Ahány előadást láttam, mindig az ő színrelépésekor változott meg a közönség hangulata: addig tartózkodó volt, bizalmatlan, onnantól felszabadultta, együtt játszóvá vált.

A főszereplők közül ketten is meglepetéssel szolgáltak, a tőlük megszokottól gyökeresen eltérő alakítással. Póka Balázst mindig komolytalan énekesnek gondoltam, szép világos, de túl kicsiny hanggal, feltűnő muzikalitással, de szinte megbocsáthatatlanul laza művészi erkölccsel. Bántott, és nem is tartottam indokoltnak, hogy annyira félvállról veszi a nagy szerepeket, hogy annyi mindent odadob egy jó poénért. Pályája során számomra csak egyetlen szerepben tudott érvényes alakítást nyújtani, a *Bohémélet* Schanardjaként, és állandó rejtély volt, mit lát benne Kerényi Miklós Gábor, hogy majd minden rendezésében nagy szerepet szán neki. Most egyetlen este igazolták magukat. Póka Othót játszotta, a jóképű hőst, becsületes hadvezért, akit mindenki becsap, de végül mégis boldog lehet szerelmével állhatatossága miatt. Átgondolt, teljes alakítás volt a büszke ostobaságtól a magányosan szenvedőn át a diadalmas szerelmesig.

A másik meglepetés a címszereplő Csavlek Etelka volt, aki annyi erényes asszony és hajdon után nagyszabású cselszövő anyaként is bizonyított. Új, eddig tőle még nem látott eszközökkel élt, nemcsak vonulni, de sompolyogni is tudott, farkasmosollyal dörzsölni a kezét, cicázni férfiakkal és nőkkel, csábítani és összeesküdni, olyan erős s-eket énekelni, hogy szinte forrtak az indulattól. Régi mozdulatai is új értelmet kaptak ettől: egyenes dereka, fölszegett feje nemcsak a megbántott erényé, a gőgé is lehet.

Gulyás Dénes nem illett a többiek közé, az ő hangja tért el leginkább attól, amit egy

Händel szerep követel, de különbözőségét használni is tudta. Hangos, kissé éles tenorján a díszítések nyersen, szinte brutálisan törtek elő, de a teljes játék ártatlanságára is éppen az ő jelenléte vetett árnyékot, ő jelezte, hogy többről van itt szó, mint ártatlan csínytevésekről a trón és a nők körül. S ha már főtebb erkölcsökről volt szó, nem éreketlen megemlíteni, hogy Gulyás úgy készült a szerepre, mint egy sportoló az olimpiára. Fogyasztott, mert egy áriát császári alsónadrágra vetkőzve kellett énekelnie, és nem akart illúziórömbölő lenni.

Nem tudom, sikerült-e Frankó Tündének a nagy kiugrás, mindenesetre, amikor színpadra lépett, egyszerre néztek az emberek a műsorfűzetbe, hogy ki ez. Szép nő énekelte szép hangon Poppeát. Kicsit elkedvetlenített nem mindig tiszta szövegmondása, és hogy minden alkalommal lépésről lépésre, gesztusról gesztusra ugyanazt csinálta, nem számítva a pillanatot, amikor Gregor-Claudiusnak esküdözés közben lecsúszott a nadrágja, vagy mije, akkor inkább csak rázkódott a nevetéstől.

Gregor József szokás szerint a legnagyobb sikert aratta, ezúttal öreg és bugyuta császárként. Ugyanaz az alak, mint Gregor nagy szerepei, Don Pasquale és Ozmin, vén behemót, aki a törekeny szépségbe szerelmes, és mindenki mulatságára fölsül. Gregor mint egy jó csatár, úgy értékesíti a helyzeteket, és rögtönöz újabbakat, és talán nem sokan veszik észre, mennyire különlegesen az ő drabálistái. Hiszen teljes mell- és egyéb szélességével áll ki mellettük, velük van, azonosul gondolataikkal, így az alakok – furcsa éppen nála ilyet mondani – nem mentesek a finom tragikumtól. Annyira érthető a vágya, amennyire elérhetetlen, és szinte illetlenség ilyen jól derülni a más baján. Mindenesetre itt visszaadott valamit a közönségnek. Egyik áriája után a kirobbanó sikert egyetlen császári kézmozdulattal hallgattatta el. Mindenki ijedten ült egy percre, azután rájött, mit is tett, hódolt a zsarnoknak, és ettől kicsit zavartan heherészett tovább.

Kilenc énekes szereplője volt az előadásnak, valamennyi figyelemre érdemes, a közönségnek kapkodnia kellett a fejét, ha mindent látni akart, Kerényi Miklós Gábor azonban még többet akart, és néma szereplőkkel gazdagította a színt. Mindenekelőtt ott volt a gyermek, aki a kezdés előtt már a színpadon olvasgatta a történetet, és a végén becsukta könyvét. Állandó szereplője a Kerényi-rendezéseknek, ezúttal azonban nem volt annyira szorosan része a cselekménynek, mint máskor, inkább csak névjegy a bőröndön vagy olyan, mint Hitchcock a saját filmjeiben, jelzi a szerzőt. Mellette egy történetíró jegyezte az eseményeket, aztán ott volt Agrippina szolgája, Mányik Albert felsőtest-művész. Nem fölösleges alak, hiszen általa többet tudtunk meg úrnőjéről és annak magánéletéről. Szépséges szolgálóleánya volt Poppeának Czakó Elena, aki ugyancsak vitte a cselekményt, és magyarázta Poppeát is. Együtt játszottak, nevetgéltek az első pillanatokban, később elpirult, amikor a függőnyt elhúzta a szerelmespár előtt. Előttünk vált közben Poppea is ártatlan csábítóból veszedelmes nővé. Volt még kopasz bicskás, örömlány, és ha egy Nérót fölvonultató történet kézenfekvő szereplője, Seneca nem is jelent meg, ott volt helyette maga Händel, fehér parókában, pompás ruhában. Ő adta meg a jelet a kezdésre, és szerzőként ő hajolt meg a végén. Közben, az előadás alatt a színpalak mögül indította a szereplőket, hiszen ő volt a rendezőasszisztens, Aczél András. Minden, a szabad térnek megfelelően félig nyilvánosan játszódott, de nem a szokott, szégyenlős sötétben bújkálással, ahogy a zavarba jött hősök és rendezők bonyolítani szokták a cselekményt. Itt látható volt minden, a reflektorok, a tűzijáték petárdái, és az öltözőkhöz vezető ajtó, de ettől minden még valóságosabb lett. A színpadiaknak is annak kellett lenni, akit játszottak, hisz a többiek is azok.

*

Az alexandriai fuvolás játszott. Milyen vidám – mondta Néró. Milyen szomorú – mondta Octavia. Jó, hogy volt, és rossz, hogy nincs. Nem tudom, mi lesz a sorsa, biztos, hogy több volt benne, mint hat előadás, és nem vagyok egyedül, akit boldoggá tett a mű. Egyre jöttek, csak jöttek a nézők, már pót sorokat kellett beállítani. Úgy kellett figyelni, mint aki egész életére töltekezik a művel. Háromszáz évet várt az *Agrippina* a bemutatóra, én nem tudok újabb háromszázat várni. De ha harmadolják a büntetést, még százat sem. Különben jó, ne legyen az *Agrippina*, legyen inkább sorozat, Händel operái, minden nyáron egy. Ismertebb nevekkkel kezdenék, *Julius Caesar*, *Xerxész*, *Atalanta*, *Parthenopé*, *Floridante*, *Admeto*, azután jönnének a teljesen idegenek, *Sosarme*, *Poro*, *Faramondo*, *Amadigi di Gaula*. Soha el nem utaznék augusztusban, csak várnám az új bemutatót. Lenne egy-egy előadás, ami nem lenne jó, és akkor el lenne rontva az egész nyaram. Micsoda boldog huszonöt év várna! Huszonöt év boldogság, elég lenne egy egész életre. Hiszen becsületes regényhősöknek elég volt egyetlen óra is.

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai november 25-én,
a hónap utolsó csütörtökén, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai
iránt érdeklődő olvasókat, barátait,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.

APPENDIX

A *Jelenkor* első száma 1958 októberében jelent meg; 1993 őszén a lap tehát betöltötte harmincötödik életévét.

Harmincöt év az emberi élettel mérve nem túlságosan nagy idő; ilyen tekintetben talán kerek, ünnepelni való évfordulónak sem számít feltétlenül. Egy lényegében hagyománypárti vagy a hagyományaira építő folyóirat történetében harmincöt esztendő mégis sok mindent jelent: egymást váltó, kisebb-nagyobb korszakok és generációk sorát, az irodalom természetes mozgását, előreszaladásait-megtorpanásait, vagyis olyan tényezőket, amelyeket egy folyóirat, ha van helye a nagy egészben, folyamatosan a saját bőrén tapasztal. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *Jelenkor* ifjúkora nem az irodalom és a művészet szabadságával esett egybe, mi több, harminc körül járt már, mikor ez az idő egyáltalán elkövetkezett, akkor a harmincöt év mögött az irodalom nem természetes felfuttatásai-megállítatásai is ott vannak – és ez is évtizedeken át tartó, mindennapos tapasztalat. Nincsen tehát ünnep, különböző számok, főként évszámok viszont vannak, és ezeket valamiképpen, ha akarjuk, emlékeztetéssé lehet tenni, akár rendhagyó módon is.

A *Jelenkor* a rendhagyó emlékeztetéssé-tétel érdekében megjelentet egy kétnyelvű antológiát, melyben negyven, a lap utolsó nyolc-tíz évfolyamához különös fontossággal kötődő író, költő, esszéista vagy kritikus írásait közli – az eredeti szövegek mellett azok német fordításait is. Az antológiában a következő írások szerepelnek:

BACSO BÉLA: *A regényes élet* (Milan Kunderáról) • BALASSA PÉTER: *Molto moderato* (esszé) • BALLA ZSÓFIA versei • BERTÓK LÁSZLÓ versei • BODOR ÁDÁM: *A részleg* (elbeszélés) • CSIKI LÁSZLÓ: *Halánya, avagy a szavak* (elbeszélés) • CSORBA GYÓZÓ versei • CSORDÁS GÁBOR: *Nárcisz és a tejtestvérek, avagy egy kelet-európai megértéstan körvonalai* • DARVASI LÁSZLÓ: *A veinhageni rózsabokrok* (elbeszélés) • DÉRCZY PÉTER: *Kedvenc (házi)állatom* (kispróza) • ESTERHÁZY PÉTER: *Haza a magasban* (Berlin-Budapest esszé) • FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: *A villám és a kő között* (esszé) • GARACZI LÁSZLÓ: *Larion és Laura* (kispróza) • GREDEL LAJOS: *Az unokatestvér* (elbeszélés) • KÁROLYI AMY versei • KOVÁCS ANDRÁS FERENC *Német etűdök* című versciklusa • KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ: *A harmadik beszéd* (elbeszélés) • KUKORELLY ENDRE: *Penetráns sürgölődés a boldogságban* (próza) • LÁNG ZSOLT: *N-i találkozás* (elbeszélés) • MÁNDY IVÁN: *Temetők* (elbeszélés) • MÁRTON LÁSZLÓ: *A vízbefúlt folyamisten* (elbeszélés) • MÉHES KÁROLY verse • MÉSZÁROS SÁNDOR: *Decemberi vendégség* (kispróza) • MÉSZÖLY MIKLÓS: *Az ügynök és a lány* (elbeszélés) • NÁDAS PÉTER *Évkönyv* című regényének első fejezete • NÉMETH GÁBOR: *:eleven hal* (kispróza) • PARTI NAGY LAJOS: *A hullámozó Balaton* (elbeszélés) • PETRI GYÖRGY három verse • POSZLER GYÖRGY: *A világ nevelő iskolája* (esszé Európáról) • RÁBA GYÖRGY versei • RAKOVSZKY ZSUZSA versei • SÁNDOR IVÁN *Arabeszk* című regényének egy részlete • SOMLYÓ GYÖRGY verse • TAKÁCS ZSUZSA versei • TANDORI DEZSŐ: *A madárzsoké* (elbeszélés) • THOMKA BEÁTA tanulmánya az újabb magyar prózáról és fogadtatásáról • TOLNAI OTTÓ: *Briliá...* (elbeszélés) • TOMPA GÁBOR: *A bűn útja* (esszé a III. Richárd-ról) • VÉGEL LÁSZLÓ: *Halál Dubrovnikban* (elbeszélés) • ZALÁN TIBOR versei

Az 524 oldal terjedelmű kötet korlátozott számban könyvesbolti forgalomba is kerül, ára 380 forint. Október vége óta közvetlenül a szerkesztőségtől is megrendelhető; a szerkesztőség címére érkező megrendeléseket előnyben részesítjük.

Harmincöt évet így módon persze nem lehet teljes egészében, egyetlen könyvben megörökíteni. Ez az antológia a memória könyve, és önkényes választás alapján az: azoknak szól, akik emlékeznek és emlékezni is akarnak a *Jelenkor* egyik legfontosabb idő-